

Josep Corell:
*Inscripcions romanes
del País Valencià*

.II.

1. L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA I ELS SEUS TERRITORIS.
2. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ.

Amb la col·laboració de
Xavier Gómez Font

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

2005

*f*onts històriques valencianeS

I*n*scripcions romanes
de l'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris
(IRAPELT)
i els mil·liaris del País Valencià
(MPV)

Josep Corell:
*Inscripcions romanes
del País Valencià*

.II.

1. L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA I ELS SEUS TERRITORIS.
2. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ.

Amb la col·laboració de
Xavier Gómez Font

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

2005

fonts històriques valencianeS

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

El treball d'investigació s'ha beneficiat d'una ajuda del Ministeri d'Educació i Cultura.
Ref. Projecte d'Investigació núm. BFF 2002-00541

Aquesta obra està sota una Llicència Creative Commons
Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional.

© Josep Corell Vicent, 2005
© D'aquesta edició: Universitat de València, 2005
Disseny de la col·lecció: J.P.
Fotocomposició i maquetació: Héctor H. Gassó
ISBN: 978-84-370-8665-1

<http://dx.doi.org/10.7203/PUV-OA-8665-1>

Edició digital

A Marc Mayer

*P*raefatio

A. INSCRIPTIONES ROMANAE REGIONIS L'ALT PALÀNCIA, EDEBAE ET LESERAE EARUMQUE TERRITORIUM (IRAPELT) B. MILIARIIVALENTINI (MPV)

Hoc volumen ex duabus partibus constat. Prima pars titulos regionis sic dictae l'Alt Palància et civitatum romanarum Edebae atque Leserae una cum earum territoriis colligit (tabula geographica 1). Altera autem pars omnes miliarios valentinarum terrarum respicit (tab. geogr. 5).

Prima pars nonaginta et octo titulos continet: duos sacros, octoginta et unum sepulcrales, unum in rupe insculptum, instrumenta domestica tredecim atque incerti generis unum. In fine catalogi tum notitiae parum explicitae circa titulos tum tituli falsi atque non romani colliguntur atque investigantur. Corpus rationem geographicam et quasdam certas regulas tam in ordine quam in modo exhibendi titulos servat. Primum regionis l'Alt Palància inscriptiones habes (tab. geogr. 2); dein eas quae ad Edebam eiusque territorium pertinere videntur (tab. geogr. 3); denique eas quas ex Lesera eiusque territorio provenire credimus (tab. geogr. 4). Titulos per moderna municipia, in quibus reperti sunt, secundum hanc rationem disposuimus. Scilicet, in l'Alt Palància regione, ubi nullum municipium romanum exstitisse videtur, inscriptiones a meridie versus septentrionem atque ab oriente versus occidentem dispositae sunt. Titulos vero Edebae et Leserae aliter ordinavimus, id est, primum illos in civitatibus ipsis repertos, postea qui ad earundem territoria pertinere videntur. Dispositionis autem ratio haec est: tituli sacri incipiunt; sepulcrales in litteram quidem digesti sequuntur; demum instrumenta domestica ostenduntur. Expositionis modus semper idem est, scilicet, tituli genus, forma et materia monumenti, compages, ornamenta, conservationis status, ubi et quando repertae sint inscriptiones atque posteriores casus usque hodie, mensurae (altitudo, amplitudo crassitudoque), conspectus bibliographicus. Tituli transcriptio eiusque versio atque criticus apparatus sequuntur. Continuo epigraphicos, onomasticos, philologicos et historicos commentarios habes. Denique chronologia proponitur.

Altera autem pars viginti et octo miliarios continet. Haec a septentrione versus meridiem exhibentur, subsequendo hoc modo ipsum cursum Viae Augustae, cui omnia pertinent, praeter illum qui in Sogorb inventus est (num. 28). In fine non solum ea quae nonnulli auctores de quibusdam miliariis obscurius referunt sed etiam miliarii dubii adiecimus.

Duae voluminis partes non tantum totius fere bibliographiae recognitione sed etiam omnium titulorum autopsia fultae sunt. Quod ad bibliographiam respicit, animadvertere oportet nos non pauca manu scripta, quae antea vel non usurpata vel minus accurate inspecta erant, adhibuisse (mss. Nunyes, Diago, Lastanosa, Sales, Lumières, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc.). Quae quidem documentatio nobis praestantem notitiam de titulis non solum publici iuris factis sed etiam nondum editis obtulit. Haec igitur nova documentatio, una ex parte, et recognitio omnium inscriptionum, ex altera, ad progressum epigraphiae hic pertractatae multifariam contribuuisse credimus.

Primo emendationes lectionum in viginti et quinque titulis proposuimus (num. 3, 7, 8, 11, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 39, 42, 54, 58, 67, 69, 72, 80, 89, 90). Secundo et nonnullos titulos ineditos obtulimus (1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) et alios iam notos sed nondum in CIL II² receptos collegimus (num. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). Tertio, quod ad titulos falsos et non romanos attinet, probavisse speramus: a) titulum Sogorb (I*) proculdubio falsum esse; b) titulum Begis (II*), contra communem opinionem non esse romanum, sed christianum; c) titulum Caudiel (IV*) non esse romanum, ut quidam editores tenebant, sed circa saecula XVIII-XIX conscriptum fuisse. Denique praecipua nostra contributio, ita nobis videtur, est reductio civitatis Edebensis in sic dictum Morrón del Cid (L'Anglesola, Teruel).

Quod ad miliarios attinet, tantum notabiliores contributiones referimus. Una ex parte, emendationes lectionum aliquot miliarium proposuimus (num. 1, 3, 6, 20, 21, 22, 23, 27). Altera ex parte, his emendationibus et duobus miliariis nuper repertis fulti (num. 6 et 22), asserere possumus intervalla, quae in valentinorum terrarum miliariis notantur, a Summo Pyrinaeo versus meridiem computata fuisse. Caput igitur viae valentinorum miliarium, quae in hanc diem noscuntur, non aliud quam miliarium Cataloniae fuisse videtur. Denique inventionis loca miliarium aliquot accurate definivimus aliosque miliarios, qui per transmissum permixti erant, distinximus.

Photographicae vel delineatae imagines inscriptionibus adiunctae ad lectiones commentariosque melius intelligendos expediunt.

Item tabulis geographicis, graphidibus, indicibus faciliorem corporis inspectionem reddere voluimus. Postremo, dilecte lector, quaesumus ut opus nostrum, benevole accipias.

P_{reface}

A. ROMAN INSCRIPTIONS FROM THE ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA AND THEIR TERRITORIES (IRAPELT) B. MILESTONES FROM THE PAÍS VALENCIÀ (MPV)

This volume is divided into two parts. In the first one we deal with the inscriptions from the Alt Palància area and the Roman towns *Edeba*, *Lesera* and their territories (map 1). In the second one we deal with the milestones from the País Valencià (map 5).

The first part presents ninety-eight inscriptions: two votive, eighty-one funerary, one rupestal, thirteen *instrumenta domestica* and one of unknown typology. At the end of the catalogue there are, on the one hand, vague references to inscriptions and, on the other, false and non-Roman inscriptions. The corpus is organized according to the geographical structure and some constant criteria regarding both the order and the layout of the inscriptions. In the first place, we present the inscriptions from the Alt Palància (map 2), followed by those from *Edeba* and its territory (map 3), and finally those from *Lesera* and its territory (map 4). We have ordered the inscriptions by setting them in the modern towns where they have been found and according to the following criteria. In the Alt Palància area, where there isn't any Roman town, we have arranged the inscriptions from south to north and from east to west. However, the inscriptions from *Edeba* and *Lesera* have been arranged by starting from these towns and then going on to those from their respective territories. The order of presentation is as follows: first, the votive inscriptions, then the funerary ones – in alphabetical order – and, finally, the *instrumenta domestica*. As for the layout of each presentation, it is always the same: class, type, supporting material, structural elements, decoration, state of preservation, circumstances of the finding and subsequent events attending it up to the present time, size (height, width, thickness) and bibliography. All that is followed by the text, the translation and the critical apparatus. Next, the general commentaries: epigraphic, onomastic, linguistic, historical. Finally, we indicate the date we propose.

The second part presents twenty-eight milestones. They are ordered from north to south, following the direction of the Via Augusta, to which all of them belonged, except for the one found in Sogorb (No. 28). At the end of the catalogue we present a number of vague references to some milestones, as well as some dubious ones.

The two parts of this volume are based on a thorough reading of the literature as well as on the autoptic revision of all the preserved materials. With regard to the bibliography, we would like to highlight that we have included several manuscripts which either had not been taken into account or had not been adequately used (mss. by Nunyes, Diago, Lastanosa, Galiana, Sales, Lumiares, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc.). These documents have provided us with very valuable information on both published and unpublished inscriptions. Thanks then to the new bibliography and also to the actual revision of the materials, we believe we have contributed in several ways to the advancement of the epigraphy presented.

First of all, we propose corrections regarding the transmitted readings of twenty-five inscriptions (No. 3, 7, 8, 11, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 39, 42, 54, 58, 67, 69, 72, 80, 89, 90). Secondly, we present several unpublished inscriptions (No. 1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) as well as others already published but which did not appear in CIL II² (No. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). Thirdly, regarding the false and non-Roman inscriptions, we believe we have proved that: a) the honorific inscription from Sogorb (I★) is a forgery beyond any doubt; b) the inscription from Begís (II★), contrary to prior belief, is not Roman, but Christian; c) the inscription from Caudiel (IV★) is not Roman either, as some editors have believed, but an inscription dating from the XVIIIth-XIXth centuries. However, we consider that our main contribution is the location we propose for the town of *Edeba*: Morrón del Cid (L'Anglesola, Terol).

As for the milestones, only the most outstanding contributions will be pointed out. On one hand, we propose corrections for the readings of several milestones (No. 1, 3, 6, 20, 21, 22, 23, 27). On the other hand, after taking into account the corrections we suggest and the two milestones found in recent times (No. 6 and 22), we can state that the distances known so far in the milestones in the País Valencià are computed from the *Summum Pyrinaeum* southward. Therefore, the *caput viae* of the Valencian milestones already known was the same as that of the milestones in Catalonia. Finally, we have specified the place of finding of some milestones and clarified the existing data about some of them.

The pictures and drawings, which appear next to the transcription and commentaries, are very useful for better understanding them. We also wanted to make consultation of the corpus easier by providing maps, graphics and indexes. Finally, dear reader, we just hope our book will be warmly received.

Prólogo

A. LAS INSCRIPCIONES ROMANAS DEL ALTO PALANCIA, EDEBA, LESERA Y SUS TERRITORIOS (IRAPELT) B. LOS MILIARIOS DEL PAÍS VALENCIANO (MPV)

El volumen consta de dos partes. En la primera recogemos las inscripciones de la comarca del Alto Palancia y las de las ciudades romanas de *Edeba*, *Lesera* y sus respectivos territorios (mapa 1). En la segunda presentamos los miliarios del País Valenciano (mapa 5).

La primera parte contiene noventa y ocho inscripciones: dos votivas, ochenta y una sepulcrales, una rupestre, trece *instrumenta domestica* y una de carácter desconocido. Al final del catálogo figuran, por una parte, las referencias un tanto vagas a inscripciones y, por otra, las inscripciones falsas y las no romanas. El corpus sigue una estructura geográfica y unos criterios constantes tanto en el orden como en el modo de presentación de las inscripciones. Presentamos en primer lugar las inscripciones del Alto Palancia (mapa 2); en segundo lugar, las de *Edeba* y su territorio (mapa 3); finalmente, las de *Lesera* y su territorio (mapa 4). Hemos ordenado las inscripciones situándolas en los municipios actuales en los que se han encontrado y de acuerdo con los siguientes criterios. En la comarca del Alto Palancia, donde no existe ciudad romana alguna, hemos presentado las inscripciones de sur a norte y de este a oeste. En cambio, hemos ordenado las inscripciones de *Edeba* y de *Lesera* empezando por las de dichas ciudades y siguiendo con las de sus respectivos territorios. En cuanto al orden de presentación, van en primer lugar las inscripciones votivas; siguen las sepulcrales en orden alfabético y, al final, los *instrumenta domestica*. Por lo que respecta a la forma de presentación, siempre nos atenemos a este orden: clase, tipología y material del soporte, elementos estructurales, decoración, estado de conservación, circunstancias del hallazgo y posteriores avatares hasta el presente, dimensiones (altura, anchura y grosor), bibliografía. Siguen el texto, la traducción y el aparato crítico. A continuación vienen los comentarios: epigráfico, lingüístico, histórico. Al final figura la propuesta de datación.

La segunda parte consta de veintiocho miliarios. Los presentamos de norte a sur, siguiendo la misma orientación de la Vía Augusta, a la cual pertenecían todos, a excepción del que ha aparecido en Segorbe (núm. 28). Al final del catálogo, presentamos una serie de referencias, generalmente inconcretas, a miliarios, así como también algunos miliarios dudosos.

Las dos partes del volumen están basadas en la consulta de una bibliografía prácticamente exhaustiva y en la revisión autóptica de todos los materiales que se conservan. Respecto de la bibliografía, queremos destacar que hemos puesto a contribución una serie de manuscritos que o bien no se habían tenido en cuenta o bien no se habían aprovechado de forma adecuada (mss. de Nunyes, Diago, Lastanosa, Galiana, Sales, Lumières, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc.). Esta documentación nos ha proporcionado una valiosa información sobre inscripciones tanto ya publicadas como también inéditas. Gracias, pues, a la nueva bibliografía, por una parte, y a la revisión directa de todos los materiales, por otra, creemos haber contribuido de diversas formas al progreso de la epigrafía aquí presentada.

En primer lugar, proponemos correcciones respecto de las lecturas transmitidas en veinticinco casos (núms. 3, 7, 8, 11, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 39, 42, 54, 58, 67, 69, 72, 80, 89, 90) En segundo lugar, presentamos diversas inscripciones inéditas (núms. 1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) así como también otras ya publicadas, pero no recogidas en CIL II² (núms. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). En tercer lugar, por lo que se refiere a las inscripciones falsas y no romanas, creemos haber demostrado que: a) la inscripción honorífica de Segorbe (I*) es sin lugar a dudas una falsificación; b) la inscripción de Bejís (II*), contrariamente a lo que se creía, no es romana, sino una inscripción cristiana; c) la inscripción de Caudiel (IV*) tampoco es romana, como han creído algunos editores, sino una inscripción de los s. XVIII–XIX. Pero la principal aportación es, a nuestro parecer, la identificación que proponemos de la ciudad de *Edeba* con el Morrón del Cid (La Iglesuela, Teruel).

En cuanto a los miliarios, señalaremos solamente las contribuciones más destacadas. Por una parte, proponemos correcciones de lectura en diversos casos (núms. 1, 3, 6, 20, 21, 22, 23, 27). Por otra, basándonos en las correcciones propuestas y en los dos miliarios aparecidos últimamente (núms. 6 y 22), podemos afirmar que las distancias conocidas hasta ahora en los miliarios del País Valenciano se computan desde el *Summum Pyrinaeum* hacia el sur. Por tanto, el *caput viae* de los miliarios valencianos conocidos era el mismo que el que presentan los de Cataluña. Finalmente, hemos precisado el lugar de hallazgo de algunos miliarios y hemos distinguido otros que se habían confundido a lo largo de la transmisión.

Las fotografías y los dibujos, dispuestos junto a la transcripción y los comentarios, ayudan a su mejor comprensión. Igualmente hemos querido facilitar la consulta del corpus mediante mapas, gráficos e índices. Solo nos resta rogarte, querido lector, una cálida acogida para nuestro libro.

Pòleg

A. LES INSCRIPCIONS ROMANES DE L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA I ELS SEUS TERRITORIS (IRAPELT) B. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ (MPV)

El volum consta de dues parts. En la primera presentem les inscripcions de la comarca de l'Alt Palància i les de les ciutats romanes d'*Edeba*, *Lesera* i els seus respectius territoris (mapa 1). En la segona figuren els mil·liaris del País Valencià (mapa 5).

La primera part conté noranta-vuit inscripcions: dues votives, vuitanta-una sepulcral, una rupestre, tretze *instrumenta domestica* i una de caràcter desconegut. Al final del catàleg figuren, d'una banda, les referències un xic imprecises a inscripcions i, d'altra banda, les inscripcions falses i les no romanes. El corpus segueix una estructura geogràfica i uns criteris constants tant en l'ordre com en la presentació de les inscripcions. Van en primer lloc les inscripcions de l'Alt Palància (mapa 2); en segon lloc, les d'*Edeba* i el seu territori (mapa 3); finalment, les de *Lesera* i el seu territori (mapa 4). Hem ordenat les inscripcions tot situant-les als municipis actuals en els quals s'han trobat i d'acord amb aquests criteris. A la comarca de l'Alt Palància, on no hi ha cap ciutat romana, hem presentat les inscripcions de sud a nord i d'est a oest. En canvi, hem ordenat les inscripcions d'*Edeba* i de *Lesera* començant per les d'aquestes ciutats, i continuant per les dels seus respectius territoris. Quant a l'ordre de presentació, van primer les inscripcions votives; segueixen les sepulcral en ordre alfabètic i, a la fi, els *instrumenta domestica*. Pel que fa a la forma de presentació, sempre seguim aquest ordre: classe, tipologia i material del suport, elements estructurals, decoració, estat de conservació, circumstàncies de la troballa i posteriors atzars fins al present, dimensions (alçària, amplària i gruix), bibliografia. Segueixen el text, la traducció i l'aparat crític. Després figuren els comentaris: epigràfic, lingüístic, històric. A la fi va una proposta de datació.

La segona part consta de vint-i-vuit mil·liaris. Els presentem de nord a sud, segons la mateixa orientació de la Via Augusta, a la qual pertanyien tots, tret d'aquell

aparegut a Sogorb (núm. 28). A la fi del catàleg presentem una sèrie de referències, generalment concretes, a mil·liaris, així com també alguns mil·liaris dubtosos.

Les dues parts del volum estan basades en la consulta d'una bibliografia pràcticament exhaustiva i en la revisió autòptica de tots els materials conservats. Pel que fa a la bibliografia, volem remarcar que hem aportat una sèrie de manuscrits que bé no s'havien tingut en compte, bé no s'havien aprofitat escaientment (mss. de Nunyes, Diago, Lastanosa, Galiana, Sales, Lumières, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc.) Aquesta documentació ens ha fornint una valuosa informació sobre inscripcions ja publicades o encara inèdites. Gràcies, doncs, a la nova bibliografia, d'una banda, i a la revisió directa de tots els materials, d'altra, creiem haver contribuït de diverses maneres al progrés de l'epigrafia aquí presentada.

Primer, proposem correccions respecte de les lectures trameses en vint-i-cinc casos (núms. 3, 7, 8, 11, 16, 17, 22, 24, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 39, 42, 54, 58, 67, 69, 72, 80, 89, 90). Segon, presentem diverses inscripcions inèdites (núms. 1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) així com també altres ja publicades, però no incloses al CIL II² (núms. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). En tercer lloc, pel que fa a les inscripcions falses i no romanes, creiem haver demostrat que: a) la inscripció honorífica de Sogorb (I★) és sens dubte una falsificació; b) la inscripció de Begís (II★), contràriament al que hom creia, no és romana, sinó cristiana; c) la inscripció de Caudiel (IV★) tampoc no és romana, com han cregut alguns editors, sinó dels s. XVIII-XIX. Però la principal aportació és, al nostre parer, la identificació que proposem de la ciutat d'*Edeba* amb el Morrón del Cid (L'Anglesola, Terol).

Quant als mil·liaris, assenyalarem només les contribucions més remarcables. D'una banda, proposem correccions de lectura en diversos casos (núms. 1, 3, 6, 20, 21, 22, 23, 27). D'altra banda, d'acord amb les correccions proposades i els dos mil·liaris apareguts darrerament (núms. 6 i 22), podem afirmar que les distàncies conegudes fins ara en els mil·liaris del País Valencià són computades des del *Summum Pyrinaeum* vers el sud. Per tant, el *caput viae* dels mil·liaris valencians coneguts era el mateix que presenten els de Catalunya. Finalment, hem precisat el lloc de troballa d'alguns mil·liaris i n'hem distingit altres que s'havien confós al llarg de la transmissió.

Les fotografies i els dibuixos, disposats al costat de la transcripció i dels comentaris, ajuden a una millor comprensió. Igualment hem volgut facilitar la consulta del corpus amb mapes, gràfics i índexs. Ara només ens resta demanar-te, benvolgut lector, una càlida acollida per al nostre llibre.

*A. Les inscripcions romanes
de l'Alt Palància, Edeba, Lesera
i els seus territoris
(IRAPELT)*

Introducció

LÍMITS I CONTINGUT DEL CORPUS

La primera part del present volum recull les inscripcions de tres zones: la comarca de l'Alt Palància, *Edeba* i *Lesera* amb els respectius territoris. Respecte de la primera, tot i que ha donat setanta-tres inscripcions, no sabem a quina ciutat romana s'ha d'atribuir. La segona s'articula probablement al voltant de la ciutat romana de *Edeba*, el territori de la qual devia abastar almenys part de la província de Terol i la comarca de l'Alt Maestrat. Aquesta ha donat sis inscripcions i tres *instrumenta domestica*. Finalment, la tercera devia abastar els Ports i el Baix Maestrat. En aquesta zona, malgrat la seua gran extensió geogràfica, tan sols hi han aparegut nou inscripcions i set *instrumenta domestica*. Encara que són tres zones diferents, presentem les inscripcions en un sol corpus i amb índexs comuns.

Des del punt de vista cronològic i dels materials, hem tingut en compte totes les inscripcions romanes i aquells *instrumenta domestica* que, per un motiu o altre, ens han semblat més interessants. No hi ha cap inscripció paleocristiana. A continuació del catàleg, presentem les referències que hem trobat en alguns autors sobre epígrafs de l'àrea estudiada i recollim les inscripcions falses i les no romanes.

GRÀFIC 1
Contingut del corpus

Classe d'inscripcions	Alt Palància	Edeba territorium	Lesera territorium	TOTAL		
<i>votives</i>	1		1	2		
<i>sepulcrales</i>	67	5	1	4	4	81
<i>rupestres</i>	1					1
<i>instrumenta</i>	3	2	1	3	4	13
<i>desconegudes</i>	1					1
TOTAL	73	7	2	8	8	98
TOTAL per zones	73	9		16		98

HISTÒRIA DE L'EPIGRAFIA DE L'ÀREA¹

Les primeres notícies sobre inscripcions de l'àrea estudiada es remunten al segle XVI. Pere Antoni Beuter recull la primera notícia sobre la inscripció de *Lesera* (núm. 80). L'humanista Pere Joan Nunyes en dóna a conèixer tres de Xèrica (núm. 19, 27, 30). V. Justinià Antist, citat com a *Iustinianus* en CIL II, en presenta cinc (núms. 15, 31, 33, 47 i 53).² Així que del s. XVI tenim notícia de nou inscripcions. Per altra banda, tot i que no aporta cap novetat, cal remarcar la figura de l'humanista Francisco Vayo, el qual es preocupà de recollir i col·locar a la façana de sa casa algunes inscripcions de Xèrica.³

En el segle XVII, Francisco Diago informa sobre nou inscripcions (núms. 26, 42, 43, 45, 48, 50, 51, 63, 64), algunes de les quals (núms. 48, 50, 51 (?)), fa col·locar a la façana de l'església de Viver, el seu poble natal. Diago és segurament el responsable de la renovació del text de la núm. 50 abans d'encastar-la a l'esmentada església.⁴ L'aragonés Juan de Lastanosa recull en un manuscrit tres inscripcions de l'Anglesola (núms. 73, 75, 76). Per tant, en aquest segle apareixen dotze inscripcions.

Durant el segle XVIII, amb el revifament de l'interès per l'epigrafia i el món clàssic, degut a la Il·lustració, es donen a conèixer vint noves inscripcions, gairebé tantes com les que hom havia descobert durant els dos segles anteriors. Els autors que trameten les notícies epigràfiques són Lluís Galiana (núm. 46), Felip Seguer (núm. 89), Agustí Sales (núms. 1, 74). Però la figura més important d'aquest segle, tant pel que fa a l'epigrafia de la zona, com a la resta del País Valencià és Antoni de Valcárcel y Pío de Saboya, conegut com Lumiares,⁵ el qual recull setze noves inscripcions (núms. 2, 12, 13, 17, 22, 28, 29, 32, 34, 37, 44, 54, 55, 62 (frg. c), 88 i 90).

Al llarg del segle XIX es donen a conèixer disset noves inscripcions. Les notícies sobre aquestes procedeixen de Francesc Morató (núms. 3, 5), Josep Villanueva (núms. 20, 57), Josep Clemente (núm. 72), Josep Cortés (núms. 6, 9, 71), L. M. Arigó (núm. 85) i Nicolau Ferrer (núms. 16 (frg. a), 21, 23, 24, 25, 38, 86). La contribució més important la representa Hübner, amb el *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II i els seus suplementes, d'àmbit peninsular, dins el qual van incloses les inscripcions de la zona que ens ocupa.⁶ A més de publicar totes les inscripcions conegudes fins el seu temps, en publica una de nova (núm. 79). No sols empra una

¶¹ Hom trobarà referències sobre la història de l'epigrafia d'aquesta àrea en CIL II p. 528, 971; ARASA 1992b: 13-16; CIL II² 14 p. 46, 145. ¶² Sobre Antist, cf. CIL II p. XX, XCVIII i 501; IRST p. 22 nota 7. ¶³ «Yo (he) hallado una piedra en nuestra vega o huerta [...], que yo hize poner en el edificio de mi casa [...]. Y [...] muchas otras en gra(n)de manera que en dicha mi casa hay», VAYO, ms. 1576: f. 79 (ed. GÓMEZ CASAN, 1986, pp. 262-263). ¶⁴ Sobre aquest humanista i d'altres que s'ocuparen de

l'epigrafia del País Valencià, vegeu GÓMEZ FONT 2001. ¶⁵ Sobre Lumiares, les seues aportacions a l'epigrafia, així com sobre la importància i interès del seu manuscrit enfront de l'edició de Delgado, vegeu GÓMEZ FONT 2001: 222-230, MUSEROS 2002 i FERRAGUT (en premsa). ¶⁶ Les inscripcions es troben en CIL II, p. 427, 527-528, 530-534 i 971; Hübner, segons reconeix en la p. 427, no va visitar aquesta zona: «Ego regionem illam universam in itinere meo non attigi».

àmplia bibliografia, en bona part manuscrita i desconeguda fins aleshores, sinó que, a més, aborda les inscripcions amb uns criteris científics, vigents encara en gran part en l'epigrafia actual.

En el segle xx, apareixen trenta-cinc noves inscripcions. Aquest considerable augment es deu en bona mesura al major interès pel patrimoni històric i a les prospeccions arqueològiques que es realitzen. En la primera meitat de segle, els autors que proporcionen novetats epigràfiques són: Eusebio Vasco (núm. 76a), Fidel Fita (núm. 70), Émile Albertini (núm. 84), J. Castañeda (núm. 92), Casimir Melià (núm. 78), Josep Alcàcer (núms. 62 (frg. b), 66, 67, 68a), Salvador Llopis (núms. 16 (frg. b), 36) i Nicolau Sentenach (núms. 8, 35). És sobretot al llarg de la segona meitat del segle xx quan més augmenten les troballes epigràfiques. Els autors que en donen notícia són: Sebastià Mariner (núms. 58, 59, 60), J. de C. Serra i Ràfols (núms. 82, 87), Miguel Macián (núm. 65), Morano-García-Cebrián (núm. 56) i Joaquín Alfonso (núm. 40). Especial esment mereixen els autors que han fet reculls epigràfics. D. Fletcher i Josep Alcàcer publiquen el primer corpus d'inscripcions de la província de Castelló en 1955-56.⁷ Només n'aporten una de nova (núm. 49). Vint anys després, Pere Pau Ripollès publica «Sinopsis de epigrafía latina castellanense», en què recull totes les inscripcions de la província de Castelló conegudes fins al moment i en dona a conèixer no poques de noves. Pel que fa a l'àrea estudiada en el nostre volum, les inscripcions noves són tres (núms. 14, 18, 39). Aquests reculls provincials han prestat un bon servei a la investigació posterior. Un caràcter més limitat té la publicació de M. J. Carbonell, H. J. Borja i J. Pérez, *Inscripciones Latinas del Alto Palancia*, de 1990.

Un lloc ben rellevant en la investigació epigràfica i arqueològica de la província de Castelló mereix F. Arasa. Les seues nombroses publicacions sobre les inscripcions, la xarxa viària i la romanització de la província en general han fet progressar considerablement la investigació. Entre els seus estudis més importants, podem destacar els referents al jaciment arqueològic de l'Anglesola (1983, 1987b), *Lesera* (1987a), la romanització de l'Alt Palància (1992a) i de les comarques septentrionals del País Valencià (2001). En articles seus o publicats en col·laboració amb d'altres, Arasa edita diverses inscripcions sepulcral noves (núms. 2, 4, 7, 11, 52, 69, 83).

La contribució de Géza Alföldy a l'epigrafia de la zona aquí estudiada és capital. Esmentem, en primer lloc, la monografia *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*, de 1977. En aquesta, gràcies a la lectura que fa de la inscripció núm. 80, identifica la ciutat romana de *Lesera* amb la Moleta dels Frares, en terme del Forcall. Pocs anys després, en 1984, en un article sobre les inscripcions de Xèrica i els seus voltants, corregeix moltes lectures anteriors i planteja el problema de l'adscripció de la comarca de l'Alt Palància. Finalment, l'any 1995, amb la col·laboració d'altres

⁷ En realitat, com indica el títol (*Avance a una arqueología romana de la Provincia de Castellón*), es tracta

d'un recull de notícies arqueològiques relatives a la província, entre les quals figuren les inscripcions.

col·legues, publica les inscripcions de l'àrea en CIL II² 14, cap. III. *Jérica et vicinia*, pp. 46-58; cap. VI. *Lesera*, pp. 145-148; cap. V. *Regio inter Saguntum et Leseram et Dertosam sita*, pp. 142-144. En aquest volum en publica una de nova (núm. 77).

També nosaltres ens ocupem des de fa vora vint anys de l'epigrafia de l'àrea estudiada en el present volum i creiem que hem col·laborat al seu progrés. Efectivament, en una sèrie d'articles hem donat a conèixer inscripcions noves i n'hem corregides de ja conegudes.⁸ Pel que fa a aquest volum, seguint el projecte de publicar totes les inscripcions del País Valencià, el vam començar a preparar al principi del 2002 i l'hem tancat el mes de gener del 2004. La nostra activitat, com sempre, s'hi ha desenvolupat fonamentalment en dues direccions. Per una banda, hem prestat gran atenció a la recerca de nova bibliografia, preferentment manuscrita, i, per l'altra, hem revisat autòpticament totes les inscripcions conservades. Quant a la bibliografia, hem trobat i buidat manuscrits, cartes, fitxes, etc., que no s'havien utilitzat de forma crítica i sistemàtica, com ara manuscrits de Nunyes, Diago, Lastanosa, Galiana, Sales, Lumières, Clemente, Ferrer, Ribelles, etc. Aquesta documentació ens ha proporcionat una valuosa informació sobre inscripcions tant conegudes com inèdites. Pel que fa a la revisió de les inscripcions, les hem comprovades totes autòpticament i totes les vegades que ha calgut. Doncs bé, basant-nos en la nova bibliografia i en la revisió autòptica, proposem correccions de lectura, de major o menor importància, respecte de CIL II² 14, en vint-i-cinc inscripcions. Aquestes figuren en negreta en les taules de concordances. Per altra banda, aportem algunes inscripcions inèdites (núms. 1, 6a, 38, 61, 68, 91, 93, 94, 95) i d'altres ja publicades, però no recollides en CIL II², bé perquè han aparegut amb posterioritat a la seua edició, bé perquè es tracta d'*instrumenta domestica* (núms. 9, 40, 41, 52, 68a, 76a, 79, 85, 86, 87, 92). Altres aportacions i esmenes respecte de les recopilacions anteriors són les següents: hem recollit i catalogat les referències que hem trobat relatives a inscripcions de l'àrea estudiada. Aquestes figuren a continuació del corpus. Hem realitzat un estudi minuciós de les inscripcions considerades com a falses o no romanes. Creiem que hem demostrat que la inscripció honorífica atribuïda per alguns autors a Sogorb (núm. I★) és realment una falsificació. En canvi, una inscripció considerada com a romana és una commemorativa cristiana (núm. II★). La núm. III★ és una inscripció, probablement commemorativa, del principi del s. XIX. Finalment, la núm. IV★ no és una inscripció romana, com han cregut no pocs editors, sinó dels s. XVIII-XIX. Però la principal aportació al progrés de l'epigrafia romana de la nostra àrea potser rau en la identificació que proposem de la ciutat d'*Edeba* amb el Morrón del Cid (L'Anglesola, Terol).

¶⁸ Cf. CORELL 1985a; 203-210 núm. 1; *idem* 1985b. 280-282 núm. 1; *idem* 1987; *idem* 1988: 212-218 núm. 1.9-1.10; *idem* 1989c: 280-281 núm. 7; *idem*

1991: 198-199 núm. 8; *idem* 1992: 584-591 núm. 4-8; CORELL-GÓMEZ 1992: 323-324 núm. 15; GÓMEZ FONT 1992-93.

Doncs bé, creiem que l'aportació de nova bibliografia, les novetats epigràfiques, les correccions i noves propostes de lectura de nombroses inscripcions, la presentació dels epígrafs amb la corresponent fotografia o dibuix, els mapes i gràfics, així com els diferents índexs justifiquen aquesta nova publicació.

GRÀFIC 2
Cronologia de les troballes d'inscripcions

s. XVI	9
s. XVII	12
s. XVIII	20
s. XIX	17
s. XX	35
Inèdites	9
TOTAL ⁹	102

ESTRUCTURA DEL CORPUS I PRESENTACIÓ DE LES INSCRIPCIONS

Presentem, en primer lloc, les inscripcions de l'Alt Palància. Segueixen les d'*Edeba* i el seu territori i, a continuació, les de *Lesera* i el seu territori. La presentació es fa seguint la divisió comarcal. Dins de cada comarca, les inscripcions estan ordenades per poblacions. Si es dóna el cas que una població ofereix diverses classes d'inscripcions, les hem presentades d'acord amb la seua categoria (votives, sepulcral, de caràcter desconegut, *instrumenta domestica*). Les inscripcions estan ordenades alfabèticament. En la presentació de les inscripcions seguim sempre el mateix ordre.

– Classe d'inscripció (votiva, sepulcral, etc.); tipologia (ara, pedestal, estela, etc.); material del suport; elements estructurals, decoració, estat de conservació.

– Història de cada inscripció a partir de la primera notícia sobre la seua troballa fins a l'actualitat.

– Dimensions: alçària, amplària i gruix; si el gruix és desconegut (cas de les inscripcions encastades), ho indiquem amb un interrogant al seu lloc. En el cas de les inscripcions desaparegudes, les dimensions de les quals indiquen els autors antics emprant sistemes diferents al mètric decimal, reduïm aquestes a la nostra escala, precedides de l'abreviatura «ca.». Si les dimensions no són originals, a causa de fractures o altres circumstàncies, van entre parèntesis.

¶⁹ El nombre resulta superior al de les entrades, car algunes inscripcions han aparegut en diversos fragments, publicats per diversos autors.

– Bibliografia: la presentem en ordre cronològic; és pràcticament exhaustiva en cada inscripció. L'hem consultada tota directament, tret d'Antist (*Justinianos* en CIL) i Strada, els quals citem remetent-nos a CIL II. L'abreviatura «*cf.*» indica que la bibliografia que segueix no presenta el text de la inscripció, però se n'ocupa d'alguna manera.

- Fotografia o dibuix; de vegades, ambdós.¹⁰
- Text i traducció.
- Aparat crític.
- Comentaris: epigràfic, onomàstic, lingüístic, històric.
- Datació, sempre que tenim dades suficients per a fer-la, almenys de forma aproximada.

¶¹⁰ Hom pot consultar també moltes fotografies d'aquestes inscripcions en *Corpus Inscriptionum Latinarum II* (en línia) <http://www2.uah.es/imagenes_cilii/>.

AGRAÏMENTS

Una vegada més volem donar gràcies a les persones i a les institucions que ens han animat i ajudat a dur a terme la publicació del present volum. Pilar Vañó Arándiga, arqueòlega del Museo Arqueológico Municipal de Xèrica, ens ha donat totes les facilitats per estudiar i localitzar les inscripcions de la població. Mossén Josep Vicent Vaquerizo, rector de Viver, també ens ha facilitat l'accés a les inscripcions de dita vila. El mateix podem dir de Vicente Palomar, director del Museo Arqueológico Municipal de Sogorb. L'Asociación de Amigos del Museo de Begís ens han obert les portes del seu museu perquè revisàrem i estudiàrem les inscripcions. La mateixa amable acollida hem tingut al Museu de Borriana, el director del qual, Norbert Mesado, ens ha proporcionat tota classe de facilitats i informació requerida. En José Marín, procurador de l'ermita de Ntra. Sra. del Cid, de l'Anglesola, ens ha facilitat l'estudi de les inscripcions.

Hem d'agrair als nostres col·legues Ferran Arasa, de la Universitat de València, i Ramon Jàrrega, de la Universitat Jaume I, la informació que ens han proporcionat. La nostra col·lega Conxa Ferragut, de la Universitat de València, ens ha ajudat en la revisió de la bibliografia.

No podem passar per alt l'ajuda que ens han prestat l'equip del CIL II², concretament Helena Gimeno i Armin U. Stylow, i els col·legues d'*Hispania Epigraphica*, José Luis Gamallo, Rosario Hernández i Isabel Velàzquez, així com Joan Gómez Pallarés, de la Universitat Autònoma de Barcelona, Xavier Espluga, de la Universitat de Barcelona, i Javier del Hoyo, de la Universitat Autònoma de Madrid. Quant a l'epigrafia ibèrica, hem d'agrair l'ajuda de Javier Velaza, de la Universitat de Barcelona. A l'amic Salvador Llopis li devem algunes fotografies que il·lustren aquest volum. A Antoni Corell hem d'agrair els dibuixos que ha preparat per a aquest corpus.

De segur que no hem esmentat totes les persones i institucions que ens han recolzat d'una manera o altra a dur a bon port el nostre projecte. A totes i cadascuna expressem el nostre reconeixement més sincer.

SIGNES DIACRÍTICS

a(bc)	Desenvolupament d'una abreviatura
[abc]	Restitució del text
ABC	Lletres que poden pertànyer a un o més mots
<u>abc</u>	Lletres desaparegudes, documentades en lectures anteriors
ąbç	Lletres restituïdes gràcies al context
abc/ ⁵ abc	Divisió de ratlles
<abc>	Inclusió en el text
{abc}	Exclusió del text
⌈abc⌋	Lletres corregides per l'editor
ab̄	Nexe
a(- - -)	Mot abreujat, de desenvolupament desconegut
í	<i>I longa</i>
[-]	<i>Praenomen</i> desaparegut
[- - -]	Llacuna indeterminada dins d'una ratlla
[- - -?]	Possible llacuna dins d'una ratlla
[-c.3-]	Llacuna d'unes tres lletres
[...]	Llacuna d'extensió determinable (un punt per cada lletra).
[- - - - -]	Llacuna d'una ratlla
[- - - - -?]	Possible llacuna d'una ratlla
- - - - -	Llacuna d'extensió indeterminada
+++	Restes de lletres del tot insegures (una creu per cada lletra)
(!)	Grafia o construcció incorrecta
(<i>scil.</i> abc)	Mot o mots implícits en el text i afegits per l'editor
(<i>vac.</i> 3)	Espai en blanc del rengló en el qual caben tres lletres.
(<i>vac.</i> v.1)	Espai en blanc en el qual cap una línia.

SIGLES I ABREVIATURES

AADD	Autors diversos
AE	<i>Année Épigraphique</i>
AEA	<i>Archivo Español de Arqueología</i>
AIEC	<i>Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans</i>
AMV	Arxiu Municipal de València
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt</i>
APL	<i>Archivo de Prehistoria Levantina</i>
BAAC	<i>Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló</i>
BN	Biblioteca Nacional
BRAH	<i>Boletín de la Real Academia de la Historia</i>
BSCC	<i>Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura</i>
BUB	Biblioteca de la Universitat de Barcelona
BUV	Biblioteca de la Universitat de Valencia
BVat	Biblioteca Vaticana
CEP	<i>Centre d'Estudis de la Plana</i>
CPAC	<i>Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón</i>
CuPAUAM	<i>Cuadernos de Prehistoria y Arqueología. Universidad Autónoma de Madrid</i>
EC	<i>Estudis Castellonencs</i>
EE	<i>Ephemeris epigraphica</i>
GERV	<i>Gran Enciclopedia de la Región Valenciana</i>
HAE	<i>Hispania Antiqua Epigraphica</i>
HAnt	<i>Hispania Antiqua</i>
HEp	<i>Hispania Epigraphica</i>
ICAP	<i>Instituto de Cultura del Alto Palancia</i>
MJSEA	<i>Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades</i>
MMDAI	<i>Madriдер Mitteilungen der Deutschen Archäologischen Institut</i>
MSAV	<i>Memorias de la Sociedad Arqueológica Valenciana</i>
PLAV	<i>Papeles del Laboratorio de Arqueología Valenciana</i>
QPAC	<i>Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonencs</i>
RAH	Real Academia de la Historia
RBPhH	<i>Révue Belge de Philologie et d'Histoire</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
SIP	Servei d'Investigació Prehistòrica
ThLL	<i>Thesaurus Linguae Latinae</i>
TIR	<i>Tabula Imperii Romani</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

Altres abreviatures

aC	abans de Crist
c/	carrer
ca.	<i>circa</i>
cap.	capítol
cm	centímetres
col.	columna/es
dC	després de Crist
fig.	figura
fin. s.	final de segle
ha	hectàrea/es
in. s.	inici de segle
km	kilòmetre
là.m.	làmina
m	metre/s
ms.	manuscrit
mm	mil·límetres
n.	nota
núm./s	número/s
p./pp.	pàgina/es
r.	ratlla/es
s.	segle/s
s. f.	sense foliar
ss.	següents
s. v.	<i>sub voce</i>
t.	tom
v.	vers
vol.	volum

*L*es inscripcions romanes
de l'Alt Palància, Edeba, Lesera
i els seus territoris

CATÀLEG

1. L'ALT PALÀNCIA

La comarca de l'Alt Palància s'estén al sud-oest de la província de Castelló. Tret de la part oriental, presenta uns límits naturals ben definits. Al nord limita amb les serres d'Espina i Espadà, que la separen de l'Alt Millars. Al sud, les serres de Javalambre i la Calderona en constitueixen el límit amb les comarques dels Serrans i el Camp de Túria. A l'oest, les serres de Montalgrau i el Toro són el seu límit amb terres d'Aragó. A l'est, en canvi, la comarca s'obri, a través d'una zona de transició, cap al Camp de Morvedre. La seua extensió és de 1068'30 km².

El riu Palància, que neix a l'oest de la comarca i la travessa longitudinalment, en constitueix l'eix principal. Hom comprén, doncs, que el nom del riu haja servit per a denominar la comarca. El seu curs, encaixonat i de caràcter torrencial en la capçalera, configura una vall que va obrint-se a partir de Xèrica fins assolir una gran amplària a Sogorb. Rep, per la dreta i per l'esquerra, una sèrie d'afluents que baixen de les serres marginals.

Al nord, a la serra Espina, predominen els terrenys triàsics, mentre que la serra d'Espadà està formada per gresos rogencs (rodeno) i roques calcàries. Al sud, predominen les serres calcàries del juràsic (Javalambre) o de gresos (la Calderona). Al centre de la vall del Palància abunden els dipòsits quaternaris, que constitueixen les zones més adequades per a l'agricultura. El clima, bastant gelat a les muntanyes i els altiplans, és suau al fons de la vall. Les precipitacions oscil·len entre els 450 i 600 mm anuals.

L'Alt Palància, pel seu clima suau al fons de la vall, les seues zones de terra fèrtil i l'abundància d'aigua, ofereix grans possibilitats per a l'agricultura. Si hi afegim que la comarca es trobava ben a prop d'*Edeta* i *Saguntum* i que la vall del Palància és el camí natural d'accés des de la costa cap a la conca de l'Ebre, comprendrem de seguida que haja estat intensament poblada des de l'antiguitat.¹¹

Atesa l'escassa distància de les ciutats veïnes (*Edeta*, *Saguntum*, *Edeba*, *Lesera*) i tenint en compte l'extensió dels respectius territoris, podem afirmar que l'Alt Palància estava habitat per una població ibèrica que pertanyia a la *regio Edetania*, la qual s'estenia des del Xúquer (*Sucro*) al sud fins al Millars (*Uduba?*) al nord.¹² Per tant, es trobava inclosa dins del *conventus Tarraconensis*.

¶¹¹ Sobre el poblament prehistòric, cf. UROZ 1983: 37-41; PALOMAR 1984. ¶¹² L'única referència a aquest riu és PLIN. *nat.* 3, 20. La forma de l'hidrònim no és del tot segura. ZEHNACKER 1998, a l'edició de Les Belles Lettres, proposa en el text la lectura *Udiva*, i relega *Uduba* a l'aparat crític. Al comentari (p. 136) diu: «*Uduba* est peut-être une variante antique». Però la forma *Uduba* està millor testimoniada que *Udiva*. Per altra banda, VILLAR 2000: 119-178, en l'exhaustiu estudi que fa dels noms de la sèrie *uba* i les seues variants, esmenta sovint la forma *Uduba* (pp. 121, 122, 123, 125 *passim*), mentre que no al·ludeix mai a *Udiva*. Segons l'autor (p. 178), *uba* és una

de les diverses variants dialectals del mot indoeuropeu **ap-* 'aigua', 'riu'. Entre les diverses variants hispàniques no es dona la modalitat *iba*. D'acord, doncs, amb aquests resultats, considerem que la forma *Uduba* té més probabilitats de ser l'original del text plinià que no pas *Udiva*. Sobre aquesta qüestió, cf. FERNÁNDEZ NIETO 1968-69: 118 i nota 11; PÉREZ VILATELA 1990: 518-519. Ambdós autors s'inclinen per la forma *Udiva*. Hom identifica generalment l'*Uduba* amb el Millars; cf. PÉREZ VILATELA 1990: 514-515. La raó fonamental és que segons PLIN. 3, 20-21, el riu *Uduba* era la frontera que separava els ilercavons dels edetans.

Les fonts literàries antigues a penes ens en donen unes poques notícies inconnexes i no gaire segures.

En primer lloc, arran de l'atac contra *Saguntum* per part d'Aníbal (219 aC), es diu que els saguntins estaven enfrontats amb una població veïna. Precisament aquest conflicte servirà de pretext a Aníbal per atacar *Saguntum*. Però de quina població es tracta realment i quin territori ocupava? Polibi coneix el conflicte, però no indica els noms dels pobles que fustigaven els saguntins.¹³ En canvi, segons Livi, el poble veí dels saguntins que els feia la guerra era el dels *Turdetani*.¹⁴ Finalment, segons Apià, el poble protegit per Cartago i hostil a *Saguntum*, era el dels turboletes.¹⁵ Però on radicava aquest poble i a quina ètnia pertanyia? No en sabem res de segur.¹⁶ Tot i això, el fet que foren veïns dels saguntins suggereix que podien habitar totalment o parcialment la comarca de l'Alt Palància.

Una segona notícia relacionada amb aquesta comarca es refereix a la geografia. Parlant de *Saguntum* i referint-se a la costa edetana, Ptolemeu hi localitza les boques del riu *Palantia*.¹⁷ El text sembla bastant categòric. De fet, hom accepta generalment que el geògraf alexandrí es refereix a l'actual Palància.¹⁸

Finalment, una tercera notícia es refereix a la ciutat d'*Otobesa/Etobesa*. PTOL. 2, 6, 62, en parlar dels Ἡδηπανοί i de les seues ciutats, esmenta Ἡτόβησα a continuació de Ὀσικέρδα i abans de Λάσσιρα. Sobre la localització d'aquesta ciutat, hom ha proposat diverses hipòtesis. Segons M. Beltrán 1976: 338, la ciutat de Ἡτόβησα no seria altra que la seca ibèrica d'*Otobesken*, que situa en el Baix Aragó, potser a Mequinensa. En canvi, Arasa 1987a: 127-129, basant-se fonamentalment en una inscripció que es trobà a Rubielos de Mora, dedicada a un duumvir, localitza *Otobesa* als voltants d'aquesta població. Per la seua banda, Alföldy (CIL II² 14, p. 46), basant-se en la gran quantitat d'inscripcions que s'han trobat a Xèrica i els seus voltants, proposa la possibilitat que aquesta antiga població corresponga a *Otobesa*.

¶¹³ PLB. 3, 15, 8: πρὸς δὲ Καρχηδονίου διεπέμπετο, πυνθανόμενος τί δεῖ ποιεῖν, ὅτι Ζακανθαῖοι πιστεύοντες τῆ Ῥωμαίων συμμαχία τινὰς τῶν ἰφ' αὐτοῖς ταπτομένων ἀδικοῦσι. ¶¹⁴ LIV. 21, 6, 1: «Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum tam belli causa certamina cum finitibus serebantur, maxime Turdetanis». Cf. encara LIV. 21, 12, 5; 24, 42, 11; 28, 39, 11. Hom admet generalment que la notícia de Livi referent als *Turdetani* en aquest context és errònia. En efecte, els turdetans habitaven un territori més enllà del riu *Anas*, al costat de *Lusitania*, segons PTOL. 2, 4, 3 i 2, 4, 10. ¶¹⁵ APP. Hisp. 10, Τορβολήτας, οἱ γείτονες εἰσι Ζακανθαίων. ¶¹⁶ Quant a la qüestió dels turboletes i els turdetans, cf. BELTRÁN-SANCHO 1979: 308-312; UROZ 1983: 23-24; PELLETIER 1986; JACOB 1989: 18; ERT p. 39-40; JÁRREGA 2000a: 30. ¶¹⁷ PTOL. 2, 6, 15 Ἐδετανῶν παράλιος, Παλλαντία ποταμοῦ ἐκβολαί ἰδ' ἔγω' λη' Γ' γ' ἰβ'

(14°40' - 38°55'). ¶¹⁸ El nom *Palantia*, d'origen indoeuropeu, està documentat en fonts literàries i epigràfiques, generalment amb una sola l; cf. HOLDER 1896-1907: 923-925. El nom de *Palància*, que li va donar BEUTER (1538: 67, 98), identificant-lo amb el Παλλαντία que esmenta PTOL. 2, 6, 15, en parlar de *Saguntum* i situant-lo en territori dels *Edetani*, acabà imposant-se definitivament en el s. XVIII. No tots, però, accepten aquesta identificació. De fet, ha tingut, i té encara, altres denominacions com *riu de Sogorb*, *riu de Morvedre*, etc. Sobre la identificació del *Palantia* i la seua etimologia preromana, cf. UNTERMANN 1992: 22 nota 17; Coromines, *Onomasticon* VI 132-133; PÉREZ VILATELA 1994: 31-70; CURCHIN 1997: 271; JÁRREGA 2000a: 31-32; BALLESTER 2001: 460-463; ARASA 2001a: 59-61.

Al nostre parer, tant les inscripcions dedicades a *Otobesani*,¹⁹ com l'*oppidum* a la vora de l'Ebre, al qual al·ludeix Cèsar en tres passatges (CAES. *ciu.* 1, 61, 5; 1, 68, 1; 1, 70, 4), anomenat en els manuscrits generalment *Otogesa*, però també *Octogesa*, etc.,²⁰ i la seca d'*Otobesken* deuen referir-se a una mateixa ciutat. Aquesta devia trobar-se a la riba esquerra de l'Ebre i no gaire lluny de Lleida. Efectivament, en aquesta zona es trobava la ciutat que esmenta Cèsar i en ella col·loquen els investigadors la ciutat ibèrica d'*Otobesken*.²¹

Açò és tot el que les fonts literàries ens diuen sobre el que constitueix l'actual comarca de l'Alt Palància. Es tracta d'unes notícies ben magres. Per altra banda, no és segur que les tres notícies es referisquen realment a la zona en qüestió, tot i que sí que hi han estat relacionades.

La romanització de la comarca fou primerenca i intensa.²² Fins ara s'hi han trobat setanta-tres inscripcions. És un conjunt epigràfic molt abundant. Malgrat això, no presenta elements suficients per a poder atribuir-lo amb relativa seguretat a una ciutat romana concreta. Ja Hübner (CIL II, pp. 527-528) hi expressava els seus dubtes. I d'aleshores ençà, els autors que s'hi han ocupat s'han trobat amb el mateix problema. Nosaltres, tot i que ja ens hi hem referit en altres ocasions,²³ volem abordar una vegada més la qüestió tot exposant les diferents hipòtesis que s'han apuntat.

Segons una hipòtesi, l'Alt Palància podria ser territori d'una ciutat romana localitzada a la mateixa comarca. Com és ben conegut, fins no fa gaire hom identificava *Segobriga* amb Sogorb.²⁴ Però la identificació resulta del tot insostenible, com han demostrat diversos estudis.²⁵ Hom ha suposat també que podria haver existit una ciutat romana a Xèrica o als seus voltants.²⁶ Els arguments que s'addueixen a favor són: primer, la considerable concentració d'inscripcions a Xèrica i a la rodalia; segon, les inscripcions num. 27 i 46, que fan esment de monuments coronats d'estàtues.

¶¹⁹ Una d'*Edeta* (IRET 62), una altra de *Saguntum* (IRSAT 364), dues de *Capera* (Càceres) (CIL II 626, 629) i probablement una de Sogorb (núm. 7). ¶²⁰ Segons VALLEJO 1946: 259-272, les dites variants serien una corrupció de la forma *Otobesa*; la hipòtesi és seguida per MARINER (edició d'*Alma Mater* de 1956) i per MORATÓ (edició de la Fundació Bernat Metge, de 1973). ¶²¹ Vegeu també el comentari al núm. 7, IRET 62 i IRSAT 364, on presentem abundant bibliografia sobre aquesta qüestió, a la qual cal afegir TOVAR 1989: 407; ERT p. 38, 47; TIR K-30, 169; COROMINES, *Onomasticon* VI, 79-80. ¶²² Sobre la romanització de l'Alt Palància, cf. ALFÖLDY 1984; ARASA 1992b: 33-44; JÀRREGA 1996a; *idem* 2000a; *idem* 2002. ¶²³ Cf. IRET pp. 23-25; IRSAT pp. 23-24. ¶²⁴ Aquesta

identificació, que es remunta al s. XVI, ha tingut seguidors fins ben avançat el s. XX, com SENTENACH 1921; BONET 1963. ¶²⁵ Sobre la localització de *Segobriga* en Cabeza de Griego (Conca), cf. BELTRÁN VILLAGRASA 1953: 835-860; ALMAGRO 1983: 45-143; ARASA 1992b: 47-63; ALMAGRO-ABASCAL 1999. ¶²⁶ Cf. ELST p. 356; OLIVER-PALOMAR 1980: 123-125; ALFÖLDY 1984: 239. Aquests autors plantegen la qüestió com a simple hipòtesi; en canvi, FERRER MAESTRO 1984-85: 354 va més lluny i afirma l'existència d'un «antiguo municipio hispano-romano situado en la actual población de Jérica». La ciutat que hom suposa a Xèrica podria ser, segons ALFÖLDY (CIL II² 14, p. XIV, 46), la Ἰτόβησα que esmenta Ptolemeu 2, 6, 62 entre les ciutats edetanes.

Però aquests arguments disten bastant de demostrar l'existència d'una ciutat romana. Per altra banda, hom pot adduir raons en contra de la suposada ciutat. En efecte, entre el gran nombre d'inscripcions no trobem cap al·lusió a magistratures civils ni religioses ni a l'*ordo decurionum*, cap esment del nom del presumpte municipi, cap al·lusió a obres o monuments propis d'un centre urbà. Els arcs i les estàtues de les inscripcions num. 25 i 46 són de caràcter sepulcral. Entre les setanta-tres inscripcions només n'apareix una votiva (núm. 41). Les seues reduïdes dimensions suggereixen, al nostre parer, que podria tractar-se d'una inscripció de caràcter privat. Per tant, entre les inscripcions no n'hi ha cap que procedisca d'una administració pública o que la insinue. Totes, sense excepció, són privades. L'argument és important, sobretot si tenim en compte que, al País Valencià, no es coneix cap altre cas semblant. Efectivament, fins i tot en conjunts epigràfics més petits, com ara *Ilici*, *Lucentum*, *Allon*, *Edeba* i *Lesera*, no manquen una o diverses inscripcions que confirmen l'existència de les respectives ciutats.²⁷ D'acord, doncs, amb les dades exposades, no resulta probable l'existència d'una ciutat romana a l'Alt Palància. A més, ni al casc urbà de Xèrica ni a cap altre indret de la comarca s'han trobat restes arqueològiques que facen pensar el contrari.²⁸ Tot i això, no es pot descartar de ple aquesta possibilitat, sobretot si tenim en compte que fins ara no s'hi han efectuat excavacions sistemàtiques.²⁹

Una altra hipòtesi assigna l'Alt Palància al *territorium* d'*Edeta*. S'han adduït tres arguments. En primer lloc, hom considera que les inscripcions de l'Alt Palància presenten més analogies tant onomàstiques com tipològiques amb les d'*Edeta* que amb les de *Saguntum*.³⁰ Però, nosaltres hem fet un estudi comparatiu i hem arribat a resultats diferents. Efectivament, hem observat que les analogies que presenten les inscripcions de l'Alt Palància amb les de *Saguntum* són més nombroses que amb les d'*Edeta* pel que fa a l'onomàstica.³¹

¶²⁷ Al País Valencià, l'únic cas comparable al de la comarca de l'Alt Palància és el de la Safor. Compta amb un conjunt epigràfic de quaranta-una inscripcions; totes són sepulcral. Formava part segurament del *territorium* de *Dianium*; cf. IRILADT p. 275. ¶²⁸ Cf. ARASA 1992b: 33-44;

JÀRREGA 2000a: 130-150, 246. ¶²⁹ Cf. JÀRREGA 2000a: 33; segons l'autor, no s'han practicat excavacions a cap jaciment romà, tret de la Torre del Malpaso (Castelnuovo). ¶³⁰ ALFÖLDY 1984: 241-245; CIL II² 14, p. 46. ¶³¹ Pel que fa als formularis, no hi hem apreciat cap diferència significativa.

Analogies onomàstiques entre l'Alt Palància i *Edeta*

<i>Nomina</i>	Alt Palància	<i>Edeta</i>	<i>Saguntum</i>
<i>Messenia</i>	1	1	0
<i>Otacilii</i>	3	2	0
<i>Quintii</i>	7	1	0
<i>Cognomina</i>			
<i>Antulla</i>	1	1	0
<i>Harmonia</i>	1	1	0
<i>Nigrinus</i>	2	3	0
<i>Paternus</i>	1	1	0
<i>Potitus</i>	1	3	0
<i>Seranus</i>	3	3	0

Analogies onomàstiques entre l'Alt Palància i *Saguntum*

<i>Nomina</i>	Alt Palància	<i>Edeta</i>	<i>Saguntum</i>
<i>Anni</i>	1	0	2
<i>Atilii</i>	1	0	2
<i>Claudii</i>	1	0	2
<i>Herennii</i>	1	0	5
<i>Lucretii</i>	1	0	4
<i>Marcii</i>	2	0	5
<i>Marii</i>	4	0	6
<i>Sergii</i>	1	0	18
<i>Terentii</i>	4	0	4
<i>Varvii</i>	2	0	10
<i>Cognomina</i>			
<i>Aemilianus</i>	2	0	1
<i>Agile</i>	1	0	1
<i>Celsus</i>	1	0	1
<i>Charis</i>	1	0	1
<i>Graecina</i>	1	0	1
<i>Iuvenis</i>	1	0	3
<i>Lupus</i>	2	0	2
<i>Marcellus</i>	3	0	5
<i>Martialis</i>	2	0	4
<i>Repentina</i>	1	0	1
<i>Rufinus</i>	2	0	1
<i>Rufus</i>	3	0	6
<i>Rustica</i>	1	0	2
<i>Sabinus</i>	1	0	1
<i>Severinus</i>	1	0	1
<i>Sicilia</i>	1	0	1
<i>Silanus</i>	1	0	1
<i>Tertulla</i>	2	0	1
<i>Villana</i>	1	0	2

Com es veu, són molt més nombroses les analogies onomàstiques entre l'Alt Palància i *Saguntum* que entre l'Alt Palància i *Edeta*.

Pel que fa a les analogies tipològiques dels monuments, hem de dir que resulten ben poc significatives. És cert que les esteles abunden molt més a l'Alt Palància i a *Edeta* que a *Saguntum* (21, 25 i 8, respectivament). Ara bé, aquesta major abundància no indica necessàriament una dependència de caràcter jurídic-administrativa de la comarca esmentada respecte d'*Edeta*. Es podria atribuir també a simples preferències dels tallers lapidaris. No hem observat diferències significatives en altres tipus de monument (ares, blocs, etc.). Per tant, ni les analogies onomàstiques ni les tipològiques indueixen a considerar l'Alt Palància com a territori d'*Edeta*.

En segon lloc, F. Beltrán (ELST p. 356) addueix tres inscripcions de l'Alt Palància dedicades a esclaus, en les quals aquests apareixen identificats simplement amb el nom respectiu i la indicació *servus / serva* (núms. 34, 54, 55). Segons Beltrán, aquesta forma de referir-se a un esclau, desconeguda en l'epigrafia saguntina, es donaria en una inscripció d'*Edeta*. Però l'argument no és vàlid, ja que l'esmentada inscripció d'*Edeta* és fragmentària i, per tant, la lectura resulta insegura, com es pot comprovar en IRET núm. 32.

En tercer lloc, Wiegels (1985: 122 nota 7) aporta una inscripció de Xèrica en què s'indica l'*origo* edetana del destinatari. Aquesta inscripció suggeriria que almenys la zona on s'ha trobat devia pertànyer a *Edeta*. Al nostre parer, en canvi, aquesta inscripció (núm. 19) és més bé un indicatiu en contra de la hipòtesi que es vol provar. En efecte, tot i que no és insòlit fer esment de l'*origo* en inscripcions erigides a la ciutat de la qual procedien els destinataris,³² tanmateix allò més freqüent és indicar-la quan la inscripció s'erigia en una altra ciutat.³³

No hi ha, doncs, base suficient per a incloure l'Alt Palància en el territori d'*Edeta*. Al contrari, es donen forts indicis per a pensar que no en formava part. Ens referim als accidents geogràfics i a les vies de comunicació. Les serres Calderona i Javalambre són una barrera important que han separat i continuen separant l'Alt Palància dels Serrans i del Camp de Túria, que pertanyien al territori d'*Edeta*.

Una tercera hipòtesi suposa que l'Alt Palància hauria format part del territori de dos o tres municipis romans localitzats fora de la comarca. Segons F. Beltrán, la part oriental de la comarca fins a Sogorb es podria assignar al territori de *Saguntum*, mentre que la part occidental (Xèrica, Viver, Caudiel, Begís, Montant, Vilanova de la Reina, Pina de Montalgrau) estaria inclosa dins del territori d'*Edeta*.³⁴ Per la seua banda, Arasa (1992b: 26-27) s'inclina a assignar la part oriental de l'Alt Palància

¶³² Sobre la indicació de l'*origo* en aquests casos, HÜBNER ja observava en CIL II p. 112: «Nihil enim frequentius est in titulis Hispanis quam ut municipes honoribus municipalibus functi et civitatem Romanam adepti in titulis in eo ipso municipio collocatis originem ascribant». Quant a la possible interpretació del fet, cf. PUERTA-STYLOW 1985: 328 nota 15; ALFÖLDY 1987a: 48-49 i nota 136, 58, 79 i nota 254; IRET 14 i nota 76.

¶³³ Pel que fa al País Valencià, l'*origo* figura en vint-i-set inscripcions: en vint-i-dues es fa referència a persones procedents de ciutats diferents a aquelles a les quals s'han trobat les inscripcions; només en cinc es fa referència a persones que es trobaven a les mateixes ciutats de les quals hom diu que eren originàries. ¶³⁴ Cf. ELST p. 356; aquesta hipòtesi és seguida per WIEGELS 1985: 122 nota 7.

(Assuévar, Sogorb) al territori de *Saguntum*; la part central (Xèrica, Viver, Caudiel), al d'*Edeta*; i la franja septentrional (Begís, Montant, Pina de Montalgrau, Vilanova de la Reina), molt allunyada d'ambdues, podria haver format part d'un tercer municipi, al qual es podria assignar el magistrat que figura en una inscripció de Rubielos de Mora (Terol).

No es pot descartar aquesta hipòtesi en qualsevol de les dues modalitats. Però considerem que no s'han aportat arguments que la facen convincent. Per altra banda, ni la unitat geogràfica de la comarca ni la relativa homogeneïtat, tant onomàstica com tipològica, de les inscripcions semblen recolzar-la.

Finalment, al nostre parer, és possible encara una quarta hipòtesi: l'Alt Palància hauria format part del territori de *Saguntum*. De fet, es donen més indicis a favor de la inclusió de l'Alt Palància en el territori de *Saguntum* que en el d'*Edeta*. Efectivament, la conca del Palància ha constituït un pas natural que ha facilitat enormement l'accés des de *Saguntum* cap a l'interior del país des de l'antiguitat fins avui. Per altra banda, el conjunt epigràfic de l'Alt Palància presenta més connexions onomàstiques amb *Saguntum* que amb *Edeta*. Per tant, la geografia, les vies de comunicació i l'onomàstica semblen recolzar la inclusió de la comarca en *territorium* saguntí. És cert que, en publicar el corpus de *Saguntum*, no vam voler incloure-hi les inscripcions de l'Alt Palància, al·legant que, d'haver-ne format part, «les analogies, sobretot les de caràcter onomàstic, entre les inscripcions de la comarca i les de la ciutat serien molt més nombroses» (IRSAT p. 24). Ara, però, que hem pogut realitzar un estudi comparatiu més complet, ja no estem tan segurs de l'anterior afirmació. Per altra banda, resulta perfectament comprensible que, tractant-se d'una comarca tan ben comunicada i tan rica, com era l'Alt Palància, hi emigraren no poques persones, principalment dels municipis veïns (*Damania, Edeta, Otobesa*). Aquesta hipòtesi explicaria suficientment les analogies onomàstiques que s'hi han observat, sobretot amb les inscripcions d'*Edeta*.

En resum, al nostre parer, no hi ha base suficient per a suposar l'existència d'un *municipium* a l'Alt Palància. Al contrari, no manquen indicis que fan pensar que la comarca formava part del territori d'una ciutat que es trobava fora d'aquesta. Per altra banda, tenint en compte les analogies epigràfiques i els factors geogràfics, considerem més probable la seua atribució a *Saguntum* que a *Edeta*, o que assignar-la al territori de dues o tres ciutats romanes. Esperem que futures troballes aporten nova llum per a poder solucionar el problema, que ara com ara segueix obert.

No cal remarcar com d'important és precisar els llocs de troballa de les inscripcions. En efecte, aquests solen indicar la presència de vil·les, de monuments, de nuclis de població, etc. És per això que hi hem prestat especial atenció. Doncs bé, tret d'una inscripció de Sogorb (núm. 6a) i de tres de Xèrica (núms. 28, 36, 39), tenim referències sobre les circumstàncies de la troballa de la resta. Pel que fa a aquestes, sabem que trenta-quatre, és a dir, la meitat havien estat desplaçades del seu context arqueològic, el qual ens és desconegut, i utilitzades com a elements decoratius en façanes o portes d'edificis ben diversos (esglésies, rectories, cases senyoriales, ajuntaments, cases particulars, etc.). Ens referim a les inscripcions següents: núms. 7, 8, 9 (Sogorb), 12, 13, 15, 17, 22, 24, 26, 27, 29, 31, 32, 34, 35, 37 (Xèrica) 42, 43, 44,

45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54 (Viver), 58, 59, 60, 61 (Caudiel), 71 (Vilanova de la Reina). Les trenta-quatre restants han aparegut bé en el lloc original, bé pels voltants. És el cas de les inscripcions següents: Alcubles (núm. 1), Assuévar (núm. 2), Sogorb (núms. 3, 4, 5, 6), Algímia d'Almonesir (núms. 10, 11), Xèrica (núms. 14, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 30, 33, 38, 40), Viver (núms. 41, 49, 55, 56), Caudiel (núm. 57), Begís (núms. 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 68*a*), Pina de Montalgrau (núm. 69) i Montant (núm. 70).

La dispersió de les inscripcions és com segueix: Alcubles, Assuévar, Pina de Montalgrau, Montant i Vilanova de la Reina han donat sengles inscripcions; Algímia d'Almonesir, dues; Caudiel, cinc; Begís i Sogorb, vuit; Viver, setze; i Xèrica, vint-i-nou. Com es veu, el poblament romà de l'Alt Palància es presenta força dispers. Sembla que només ocupava les millors terres de la vall del riu. La major concentració es dona entre Xèrica i Viver.

Encara volem fer una observació. La inscripció núm. 70 s'ha trobat a Montant; i el núm. 71 a Vilanova de la Reina. Tot i que ambdues poblacions es troben a la comarca de l'Alt Millars, nosaltres les hem incloses en l'Alt Palància. Ho hem fet així per dues raons. En primer lloc, les dues poblacions esmentades limiten amb la comarca de l'Alt Palància i es troben millor comunicades amb aquesta que amb la resta de l'Alt Millars. Açò té la seua explicació en el fet que l'Alt Millars és una comarca força accidentada, perquè el riu Millars i els seus afluents hi han format pregons congosts. En segon lloc, l'Alt Millars forma, des del punt de vista epigràfic, una unitat amb l'Alt Palància. Efectivament, l'Alt Palància compta amb l'important conjunt de setanta-una inscripcions, mentre que a l'Alt Millars tan sols se n'han trobat dues. Aquesta singular dispersió indica que el centre de producció epigràfica era a l'Alt Palància. Per això considerem, no estem segurs si encertadament o errada, que les dues inscripcions en qüestió, tot i haver-se trobat a l'Alt Millars, pertanyen realment a l'Alt Palància.

Alcubles

1. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Es desconeix el suport.

«Me la dió Rocafull, presbítero, encontrada en las ruinas de un castillejo no mui distante de Alcublas en Junio 1757», Sales. El lloc indicat es pot situar a la partida de los Arenales o als seus voltants, on ha aparegut, i encara apareix, ceràmica d'època romana.³⁵ A més, aquesta partida s'estén entre la població i Peña Ramiro, on es veuen encara les restes d'una antiga fortificació.

¶³⁵ Segons E. PLA BALLESTER (GERV 1, 139), «En la partida de los Arenales se han encontrado objetos de cerámica de la época romana». Per altra banda, és probable que una via, procedent d'*Edeta*, passara

per les Alcubles, on han aparegut roderes de carro en la roca, per a dirigir-se a través de Begís vers Aragó; cf. ALCÁCER 1947: 46; LEDO 1995; JÀRREGA 1997: 23-25; *idem* 2000*a*: 224.

Desapareguda.
Dimensions: desconegudes.
Inèdita. Sales ms. 1757.

M(arcus) • Valerius M(arci) • f(ilius)
Marcellus
an(norum) • XXVIII t(itulum ?) f(ecit)

Marc Valeri Marcel,
fill de Marc, de 28 anys,
ha fet aquesta inscripció.

3 t(estamento) f(ecit) (Sales).

El gentilici *Valerius* /-a és un dels més freqüents arreu i s'abreuja molt sovint de diferents maneres, com en els nùms. 29, 30, 31, 33. El *cognomen Marcellus* /-a, molt freqüent arreu, es troba també en els nùms. 48 i 62.

El desenvolupament de la fórmula final no és segur. Esperàriem *sibi se vivo titulum posuit* o semblant.

Pel tenor del text, es pot datar en el s. I dC.

Assuévar

2. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, trencat en els angles superiors i en l'inferior dret. La cara anterior està allisada.

«En el año 1760 fue hallada la inscripción [...], que se halla colocada a la izquierda de la puerta de la iglesia del pueblo por Vicente Urbea en unos campos llamados los terreros de Zorrilla, a media legua del pueblo al mediodía situados sobre el río. En este sitio se ven muchas piedras labradas, trozos de cornisa y cimientos de edificios de aquel ormigón y obra cimenticia que usaron los Romanos y se conoce tenía mayor extensión que la que oy ocupa el pueblo. Las márgenes de aquellos campos estan quaxadas de escombros de edificios Romanos, y un anciano de 98 años que me guió al referido campo [...] me aseguró se habían destruído otras inscripciones o piedras semejantes a la de la puerta de la Iglesia», Lumières. El lloc correspon a l'actual partida d'Agua Zorrilla, a la riba esquerra de la rambla d'Assuévar.³⁶

Es conserva encastada en la façana de l'església, a la dreta de la porta, a 1,5 m del terra.

Dimensions: 52 x 32 x ?.

Lletres: 4,5-5.

Lumières ms. ca.1800: làm. 4, nùms. 30, p. 67 (ed.1852: p. 23 nùms. 34 segon, làm. 33); Morató en Ribelles ms. a in. s. XIX: 37; Ribelles ms. c in. s. XIX: 251; Ceán 1832: 50; Miralles

¶³⁶ En aquesta partida va existir probablement un assentament romà;
cf. ARASA 1992b: 44; JÀRREGA 2000a: 61 nota 9.

1868: 36; CIL II 4030; Sarthou *ca.* 1913: 927; Fletcher-Alcácer 1956: núm. XXXIII; ILER 2583; Ripollés 1976: núm. 35; ELST VI; Alföldy 1981: 133; ILAP 55; Arasa 1992*b*: núm. 63; CIL II² 14,715; Martí 2000: 128; Jàrrega 2000*a*: 61-62.

Varvia
Varvi • *f(ilia)*
Rustica
a(nnorum) • *XXIII*

Vàrvia
Rústica,
filla de Varvi,
de 24 anys.

2 [-] VARVI ♠ F (CIL II); 4 XXII (Lumières, CIL II, ELST, Arasa); 5 HSE (Lumières, CIL II), [h(íc) s(ita) e(st)?] (ELST, Arasa).

Interpuncions triangulars molt grans. L'escriptura és profunda, però poc acurada. L'aspecte general resulta tosc. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria. La fórmula HSE, que afegeix Lumières en una r. 5, sembla que no ha existit mai, ja que no se'n veuen restes en l'ample espai que segueix a continuació de la r. 4.

El gentilici *Varvius/-a* és característic de *Saguntum* (IRSAT 68 i p. 697). Fora d'aquí, a penes se'n troben casos aïllats. Sembla, doncs, probable que estigueren emparentats amb els *Varvii* saguntins. La filiació segueix el gentilici del pare, la qual cosa no és gaire habitual en l'epigrafia del País Valencià.

Pel tenor del text, tipus de monument i paleografia, es pot datar en el s. I dC.

Sogorb

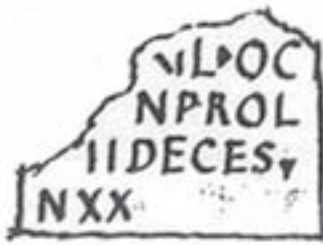
3. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Hom desconeix el tipus de suport, el qual era de calcària de color gris obscur («màrmol negrusco de un peso extraordinario», Ribelles). Estava trencat dalt i a l'esquerra.

«Don Pasqual Fornés, secretario del ayuntamiento de la ciudad de Segorbe, a primeros de Junio de 1806 se llevó a su casa este fragmento de lápida, que había estado colocado hasta entonces en el puente llamado de Montero, en el camino real de Valencia a un cuarto y medio de Segorbe [...]. El puente dista como un tiro de fusil del camino donde existía la piedra de L. Emilio (núm. 5)». ³⁷ L'esmentat pont es troba a la partida del Campo, en la rambla Seca o de la Torrecilla, a l'est de Sogorb. De la mateixa partida procedeixen els nùms. 4, 5 i 6. ³⁸

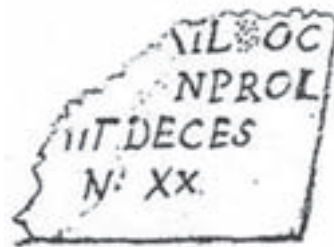
Desapareguda.

Dimensions: «Un palmo y medio de alta por un palmo y cuatro dedos de ancha», Ribelles; és a dir *ca.* (34) x (31) x ?.

Morató en Ribelles ms. a: 458-459.; Ribelles ms. c in. s. XIX: 247-248; *idem* ms. d in. s. XIX: 560; Corell-Gómez 1992: 323-324; Arasa 1992b: núm. 62; CIL II² 14,280a; HEp 1995: 300. Cf. Bernard 1991: 149-150; Castillo 1995: 223 nota 229; Jàrrega 2000a: 81.

Dibuix de Morató

Dibuix de Ribelles

Possible restitució

[- Ae]mīl(ius) • Oc-
[- - - in flume]n prol-
[apsus es]t et deces(sit) •
5 [a]n(norum) XX

... Emili Oc-...,
de 20 anys,
caigué en el riu
i va morir.

2-4 [D(is) M(anibus) - Ae]mīl(ius) Oc(- - -) / [in flume]n prol/[apsus es]t (Corell-Gómez), [- Ae]mīl(ius ?) Oc/[tavian(us) (?) prol/[apsus es]t (Arasa).

La restitució és hipotètica, tot i que no està mancada de fonament. En primer lloc, la inscripció aparegué a la vora d'un afluent del Palància. En segon lloc, en no poques inscripcions es troben referències semblants, al·lusives a la mort fortuïta dels

¶³⁷ Fornés degué encastar aquesta inscripció a sa casa, com féu amb la de *L. Aemilius* (núm. 5). Quan fou enderrocada la casa en 1972, es trobà de nou la inscripció de *L. Aemilius*, però el núm. 3 no hi

aparegué. ¶³⁸ Sobre els materials arqueològics que s'han trobat a la partida del Campo, cf. ARASA 1992b: 42-43; JÀRREGA 2000a: 80-83; *idem* 2002: 46-48.

destinatariis.³⁹ En tercer lloc, *deces(sit)* (r. 4) recolza la nostra hipòtesi, ja que l'ús de *decedo*, amb l'accepció de 'morir', és molt rar en l'epigrafia pagana i té generalment la connotació de mort inesperada i/o violenta.⁴⁰ En el present cas, s'hauria emprat el verb *decedo* tant per l'edat del destinatari (20 anys només) com per la forma violenta de la mort. Finalment, pel que fa a l'element *prol*/[- - -], a penes es pot restituir de forma diferent a la proposada, sobretot si tenim en compte que hi segueix *et deces(sit)*. Ara bé, si *prol*/[*apsus es*]t és el suplement correcte, no hi ha dubte que aquest requereix el complement [*in flume*]n o un altre de semblant. L'accepció de 'relliscar i caure', que tindria aquí *prolabor*, és freqüent.⁴¹

Interpuncions triangulars.

Els *Aemilii* abunden a l'Alt Palància. És interessant d'observar que en les quatre inscripcions trobades a la partida del Campo (núms. 3, 4, 5, 6) apareixen *Aemilii*; segurament estaven estretament emparentats entre ells.⁴² El *cognomen* podria ser *Octavius* o *Octavianus*. En la construcció *deces(sit)* / [*a*]n(*norum*) tenim un genitiu de qualitat, ben conegut tant en el llatí literari com en l'epigràfic.⁴³

Tenint en compte la cronologia de les altres inscripcions del mateix jaciment, es podria datar en els s. I-II dC.

4. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur. La cara anterior està polida; les laterals i la posterior, desbastades. El camp epigràfic està força erosionat.

Es trobà l'any 1964 «a la partida d'El Campo ... en fer els fonaments dels tallers de la casa Renault, situada a la vora de l'antiga carretera Nacional 234 a l'esquerra abans d'arribar a la ciutat», Arasa. Procedeix, doncs, de la mateixa partida que els núms. 3, 5, 6.

Es conserva al MAM de Sogorb.

Dimensions: 50 x 45 x 15.

Lletres: 5,3-4,8.

Arasa 1981: 279-283; *idem* 1984b; AE 1986: 451; Corell 1988: 213; Martín Artíguez 1989: 70; ILAP 63; Arasa 1992b: 58; CIL II² 14,276; Jàrrega 2000a: 82.

¶³⁹ Cf. CIL II 1199; IRET 141; GALLETIER 1922: 112-113; LATTIMORE 1942: 142ss.; BERNAND 1991 publica l'epitafi grec d'una jove que va caure a la mar i morí ofegada. ¶⁴⁰ *Decedo* és freqüent en les inscripcions cristianes (cf. ILCV III, 507; MUÑOZ 1995: 197-198). Pel que fa a l'epigrafia pagana, es troba en unes poques inscripcions poètiques (COLAFRANCESCO-MASSARO-RICCI 1985: 147) i també en algunes inscripcions en prosa de caràcter

excepcional. A Hispània, només hem trobat *decedo* en una altra inscripció (CIL II 4616). ¶⁴¹ *Prolapsus ex arbore alta putatorem*, PLIN. *nat.* 27, 69; *cum prolapsus in cloacae foramen crus fregisset*, SUET. *gram.* 2; etc. ¶⁴² Segons ARASA 1992b: 42-43, les inscripcions dels *Aemilii* podrien correspondre a una vil·la situada en aquest indret; cf. també JÀRREGA 2000a: 82. ¶⁴³ Sobre el genitiu de qualitat en l'epigrafia hispana, cf. MARTÍN 1909: 15; MARINER 1952: 106-107.

<p><i>M(arcus) • Aemilius • Gal(eria tribu) • Seranus • an(norum) • L • M(arcus) • Aemilius • M(arci) • f(ilius) • Gal(eria tribu) • Valerianus 5 an(norum) • XIII • h(ic) • s(iti) • s(unt) •</i></p>	<p>Marc Emili Serà, de la tribu Galèria, de 50 anys. Marc Emili Valerià, fill de Marc, de la tribu Galèria, de 14 anys, són aquí sepultats.</p>
--	---

1-2 M.A[e]miliuș Gał / Seră[n]uș (Arasa 1981); 2 an(ni) I (Arasa, Corell); 3-4 M.Æm[ilius] M. f. / Gal.Val[er]ianuș (Arasa 1981).

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap amunt. El text està alineat a l'esquerra. L'escriptura és superficial, però acurada.

Sobre el gentilici *Aemilius*, vegeu el comentari al núm. 3. El *cognomen Seranus* /-a, present també en els nùms. 49, 75 i 76, és característic de la part oriental i central de la Península Ibèrica i solen portar-lo individus d'origen hispànic (Untermann 1965: 161-162; Solin-Salomies 1994: 401). El *cognomen Valerianus* està molt estès pertot arreu (Kajanto 1965: 157; Abascal 1994: 538). Es tracta sens dubte de pare i fill.

Pel tenor del text, tipus de monument i paleografia, es pot datar en el s. I dC.

5. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur. La cara anterior està polida; les laterals i la posterior, desbastades.

«Fue descubierta en la partida del Campo por un labrador en el año 1800 en un campo distante un cuarto de legua de Segorbe. El descubridor se la llevó al lugar de Xeldo; pero cerciorado del descubrimiento don Pasqual Fornés, secretario del

ayuntamiento de la ciudad de Segorbe, logró sacarla de allí i trahérsela a su casa», Ribelles. Procedeix, doncs, de la mateixa partida que els núms. 3, 4, 6. Després va desaparèixer. Es trobà de nou el 1972, «en enderrocar la casa núm. 1 del carrer ‘Celtíberos’, en els fonaments de la qual estava encastada», Arasa.

Es conserva a la Masia de Rivas (Altura). (Propietat de M. Quixal).

Dimensions: 44 x 32 x 20.

Lletres: 5,4-3,8.

Morató en Ribelles ms. a: 456-745; Ribelles, ms. d in. s. XIX: 560; Arasa-Vicent 1979: 293 núm. 1; Corell 1988: 213-214; AE 1986: 448; Martín Artíguez 1989: 70; ILAP 64; Arasa 1992b: núm. 57; CIL II² 14,277; Jàrrega 2000a: 81-82.

*L(ucius) Aemilius
Silanus ann(or)um LXX
L(ucius) Aemilius Aemi-
lianus • ann(or)um XL*

Luci Emili Silà,
de 70 anys.
Luci Emili Emilià,
de 40 anys.

Interpunció triangular amb el vèrtex cap amunt. Les M són obertes. El text està alineat a l'esquerra

Sobre els *Aemilii*, vegeu el comentari al núm. 3. Es tracta segurament de pare i fill. No es pot descartar la possibilitat d'identificar el segon destinatari d'aquesta inscripció amb l'homònim que figura en una de Sogorb (núm. 12). Tanmateix, resulta poc probable, ja que no solament varia l'edat d'ambdós (32 anys en el núm. 12, i 40 en el núm. 5), sinó que, a més, en aquesta figura la *tribus*, la qual manca en

el núm. 5. Finalment, la cronologia d'ambdues inscripcions sembla també ser diferent. Si, com sembla, no es tracta del mateix personatge, és molt probable que estigueren emparentats.

Pel tenor del text, tipus de monument i paleografia, es pot datar cap al final del s. I dC.

6. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur. La cara anterior estava allisada; les laterals i la posterior, desbastades.

«El mismo D. Pascual Fornés en una noticia escrita de su mano, que pára en mi poder, [...] nos dejó la noticia de haberse encontrado en su tiempo en la partida del Campo una lápida sepulcral», Cortés. Procedeix, doncs, de la mateixa partida que els núms. 3, 4, 5. Es donava per desapareguda. Reaparegué «al derribar una casa de la Plaza de la Belluga de esta ciudad; sus propietarios la rompieron y aprovecharon sus trozos para la construcción de los cimientos de una casa», Arasa.

Desapareguda.

Dimensions: ca. 70 x 60 x 18.

Cortés 1836: III 366; CIL II 3987; Aguilar 1890: I, 30; Sarthou ca. 1913: 901; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XC; ILER 2584; Ripollés 1976: núm. 108; ELST XXI; ILAP 61; Arasa 1992b: núm. 59; CIL II² 14,279. Cf. Arasa 1981: 279 nota 1; Jàrrega 2000a: 81.

Iul(ia) • Aemilia
an(norum) • XX
h(ic) • s(ita) • e(st)

Júlia Emília,
de 20 anys,
aquí és sepultada.

1 «aut male descripta aut interpolata» (CIL II), «fortasse Aemilia(na) (CIL II², Arasa).

El gentilici *Iulius* /-a, el més freqüent a Hispània, torna a aparèixer al núm. 82 i, probablement, al núm. 72. L'ús d'*Aemilia* com a *cognomen* no planteja, al nostre parer, cap problema, ja que aquest fenomen era freqüent durant els primers temps del principat i està documentat arreu.⁴⁴

Pel tenor del text, es pot datar en el s. I dC.

6a. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris clar. Està trencat a la dreta i baix. La cara anterior està polida; la posterior, la superior i l'esquerra, tosques.

Es desconeixen les circumstàncies i el lloc de la troballa. Tot i que la inscripció era en mans d'un veí de Sogorb, la seua procedència no és segura. Per una part, el donant posseïa abundants restes arqueològiques d'origen divers. Per l'altra, el suport

¶⁴⁴ A *Edeta* trobem dos casos (CIL II² 14,134, 192 = IRET 12, 129, respectivament); a *Saguntum*, quatre (IRSAT 199, 405, 420, 427, respectivament),

etc. Sobre l'ús de gentilicis com a *cognomina*, cf. KAJANTO 1965: 29, 39; SALOMIES 1987: 340 nota 2, 357.

és de calcària de color gris clar, mentre que les inscripcions de tota la zona solen ser de color gris obscur o negre.

Ha ingressat l'any 2003 en el MAM de Sogorb.⁴⁵

Dimensions: (40) x (28) x 19.

Lletres: r. 1: 4,5; r. 2: 4; r. 3: 4,2; r. 4-5: 4.

Inèdita.

Diis
Manibus
sacrum
Messenia
5 *Euphrate (?)*
an[(norum) - - -]

Consagrat
als déus Mans.
Messènia
Eufraute (?),
de ... anys.

Nexes: NI (r. 2), HR TE (r. 5). L'escriptura està profundament gravada i és bastant acurada. L'*ordinatio* segueix un eix central de simetria.

La fórmula *Dis Manibus sacrum*, abreujada en els nùms. 75 i 76, és desconeguda a *Saetabis*, *Edeta* i *Valentia*, mentre que apareix amb relativa freqüència al sud del País

¶⁴⁵ Agraïm a Vicente Palomar la notícia sobre aquesta troballa epigràfica, així com les facilitats que ens ha donat per a estudiar-la.

Valencià (IRILADT núms. 48, 110, 171, 191, 196, 216, 220). A l'epigrafia de *Saguntum* la trobem abreujada en una inscripció (IRSAT 149) i desenvolupada en una altra (IRSAT 337).

El gentilici *Messenia* és probablement d'origen etrusc (Schulze 1904: 193). Per això, es troba documentat principalment a la Itàlia central, mentre que a la resta de l'Imperi a penes es coneix. A Hispània, en femení, només es documenta encara a Requena (IRET 137) i en dues inscripcions de *Valentia*, referides a la mateixa persona (IRVT 29; Corell-Gómez en premsa). A banda d'aquests casos, el femení *Messenia* apareix només en una inscripció d'Ostia (CIL XIV 1345). La lectura del *cognomen* no és del tot segura.⁴⁶ Sembla molt probable *Euphrate*. La dificultat rau en el fet que *Euphrate* no apareix documentat enlloc. En canvi, és freqüent *Euphrates*, però sempre en masculí. També es documenta *Euphrante* com a *cognomen* de dona (Pape-Benseler 1959: 430; Solin 1982: 63). Es podria tractar d'aquest *cognomen*. La forma *Euphrate* s'explicaria per la caiguda de la N.⁴⁷ El *cognomen* grec indica que es tracta segurament d'una dona d'origen servil.

La destinatària podria ser una lliberta de la *Messenia* valentina, que havia sufragat un temple al fòrum de *Valentia* (Corell-Gómez en premsa), una dona extraordinàriament rica, i a la qual se li dedica un pedestal (IRVT 29).⁴⁸

Per la fórmula *Diis Manibus sacrum*, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al principi del s. II dC.

7. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària negra, trencat baix i a l'esquerra. La cara frontal està polida; les laterals, allisades; la posterior, desbastada. El camp epigràfic està emmarcat per un solc.

«Fue recuperada en el mes de enero de 1992, en el transcurso de las excavaciones de urgencia realizadas en el Convento de los Jerónimos de Nuestra Señora de la Esperanza. Dicho convento se localiza a unos 4 km de Segorbe en dirección NW, dentro de su término municipal», Arasa. «Desconocemos el lugar exacto de procedencia de esta lápida, dado que fue reutilizada en la construcción del convento de los Jerónimos y sin duda traída de otro lugar, que no creemos que sea muy lejano», Jàrrega.

Es conserva al MAM de Sogorb.

Dimensions: (39,5) x (30) x 10.

Lletres: r. 1-2: 4-5; r. 3: 5.

Arasa-Palomar 1990-91: 457-462; Arasa 1992b: núm. 60; CIL II² 14,278a; HEp 1995: 299; Jàrrega 2000a: 94.

¶⁴⁶ Cal descartar *Lupilae*, ja que, tant la E inicial com el nexa final TE són bastant segurs; a més, la forma correcta del gentilici porta dues LL; finalment, es donaria una falta de concordança entre el *nomen* en nominatiu i el *cognomen* en datiu.

¶⁴⁷ La caiguda de la N és un fenomen molt freqüent; cf. CIL II p. 1189; CARNOY 1906: 171-173. ¶⁴⁸ La *Messenia Onesiphoris* de Requena (IRET 137) podria ser també lliberta de la *Messenia* de *Valentia*, cf. CORELL-GÓMEZ en premsa nota 32.

[- - -]T(it)i • f(iliae) • Lau-
 [- - - Otobe(?)]sane (!)
 [ffiliae (?) an(norum) - - -]VII • T(itus)
 [- - - - -]
 5 [- - - - -]

A ... Lau-...,
 filla de Titus,
 Otobesana (?),
 de ... anys,
 Titus ...

T(itus) Flav(ius) / [.]sane / [an(norum) ç .]VII .T(estamento) / [p(oni) i(ussit ?)] (Arasa); [- - - e]t Flav/[ia - - - Lu]can(a)e / [fil(iae) pientissimae (?) an(norum) - - - ?]VII t(itulum) / [pos(uerunt) (?) - - - ?] / [- - - - -?] (CIL II²).

Al nostre parer, la inscripció no es troba gairebé completa, com creu Arasa. Per altra part, però, segons la restitució que hom proposa en CIL II², el text conservat en presentaria menys de la tercera part. Un text tan llarg sembla improbable.

Interpuncions redones. L'escriptura ha estat molt retocada, segurament en el lloc on es trobava reaprofitada. La T i la L de la r. 1 presenten doble solc en les astes verticals. Els reforços són molt accentuats. Les línies auxiliars per als renglons són originals. L'aspecte general resulta actualment tosc.

En la r. 1, segons la nostra restitució, faltaria el gentilici de la destinatària, mentre que en les r. 3-5 figuraria el nom del pare de la forma següent: el *praenomen* al final de la r. 3; el gentilici i el *cognomen*, centrats, en les r. 4 i 5, respectivament. Aquesta suposada *ordinatio* explicaria el fet que no es veja cap lletra del gentilici ni del *cognomen*. El *cognomen* de la destinatària podria ser tant grec (*Laudice*, etc.) com romà (*Laudata*, *Lauris*, etc.). Al final de la r. 2 [- - -]sane indica sens dubte l'*origo*. Entre les diverses possibilitats de restitució, [*Otobe*]sane sembla la més probable.⁴⁹ En efecte, aquest ètnic es troba a *Edeta* (IRET 62), *Saguntum* (IRSAT 364). *Otobesanus*

¶⁴⁹ Hom podria restituir també [*Derto*]sane, [*Salpen*]sane, [*Libiso*]sane, etc.

remet a *Otobesa*, sens dubte la Ἰτόβησα que PTOL. 2, 6, 63 localitza entre d'altres ciutats edetanes. Si la restitució proposada, com creiem, és la correcta, resultaria que tindriem ja tres *Otobesani* entre *Edeta*, *Saguntum* i *Sogorb*. Aquest fet potser suggereix que *Otobesa* no es troba gaire lluny.⁵⁰

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

8. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Fragment dret d'una inscripció, el suport de la qual és desconegut.

«En la escalera del Ayuntamiento», Sentenach.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Sentenach 1921: 18; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XCI; HAE 1955-56: 964; Ripollés 1976: núm. 106; ELST XXIII; Martín Artíguez 1989: 70; ILAP 60; Arasa 1992b: núm. 61; CIL II² 14,280; HEp 1995: 301.

...M
...CIANAE
...RASVS
...TORIA FIL
...EDI

Text de Sentenach

Possible restitució

[D(is)] M(anibus)

[- - -]cianae

[- - -]rasus

[et - - - Vic]toria fil(iae)

[piissimae et s]ibi (?)

Als déus Manes,

a...-ciana, ...-ras

i ...Victòria,

per a la seua filla afectuosíssima

i per a ells.

2 [- - - Mar]cianae (Arasa, CIL II²); 3 [- - - C]rasus (?) (ELST, Arasa), [- - - E]rasus (?) (CIL II²); 4-5 [- - -]toria fil(iae) / [- - -]eđi z? (ELST), [- - - Vic]toria fil(ia) / [- - - z d]edi[cavit] (Arasa), [- - - Vic]toria fil(ia) / [an(norum) . . hic s(ita)] eđ (CIL II²).

En la r. 2 hom podria restituir [Mar]cianae o [Por]cianae, *cognomina* documentats en aquesta zona. Per a la r. 3, hom podria proposar [- - - E]rasus, [- - - Au]ras(s)us, [- - - Imb]rasus o [- - - Ly]rasus. Cap dels quatre, però, no està documentat a Hispània i són extremadament rars en general (Pape-Benseler 1959: 373, per al primer; Kajanto 1965: 207, per al segon; Solin 1994: 491 i 1307, per al tercer i quart, respectivament).

¶⁵⁰ Sobre la problemàtica localització d'*Otobesa*, vegeu la introducció a la comarca de l'Alt Palància.

Per tant, podria ser incorrecta la lectura transmesa. En canvi, la restitució de la r. 4 sembla probable. Finalment, en la r. 5, sens dubte incorrectament transcrita, sembla que devia figurar-hi un adjectiu elogiós, concordant amb *fil(iae)*, o bé la fórmula *hic sita est*.

Pel tenor del text, es pot datar en el s. II dC.

9. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Hom desconeix el suport.

«En el castillo arruinado de Segorbe», Cortés.

Desaparegut.

Dimensions: desconegudes.

Cortés 1835-1836: III 367; Aguilar 1890: I, 30; Arasa 1992b: 42 nota 89.

O(fficina) Lucei

Terrisseria de Luccei

Aquesta marca de terrisser, a Hispània, és freqüent a *Ilici*, *Saguntum* (Montesinos 1991: 160) i *Tarraco* (CIL II 4970, 22).

Algímia d'Almonesir

10. INSCRIPCIÓ RUPESTRE. El text ha estat gravat sobre una roca calcària. El camp epigràfic no ha estat allisat ni delimitat. L'*scriptor* ha seguit, en certa manera, la inclinació dels estrats de la roca.

Es va descobrir l'any 1979 a la partida de la Calzada, topònim que podria al·ludir a una via romana.⁵¹

Es conserva *in situ*, a la vora esquerra de la carretera que va d'Algímia a Alcúdia de Veo, a 4,7 km del primer i a uns 3 m del terra.

Les dimensions de les ratlles són: 80, 60 i 38, respectivament.

Lletres: 9-10.

Beltrán-Arasa 1979-80; *ídem* 1980; Arasa 1982-83; AE 1984: 606; Corell 1988: 214; ILAP 57; Arasa 1992b: núm. 56; CIL II² 14,275; Jàrraga 1997: 22-23; *ídem* 2000a: 218-224. Cf. Arasa-Rosselló 1995: 69-70.

¶⁵¹ Segons BELTRÁN-ARASA 1979-80:9, «este topónimo debió de originarse precisamente en el camino que nos

ocupa, cuya antigüedad es presumiblemente considerable, remontándose por lo menos a época romana».

Íter privatū
M(arci) Baebi Se-
verini

Camí privat
de Marc Bebi
Severí

No es veu cap signe d'interpunció. Nexe:VM (r. 1). I *longa*. El text està alineat a l'esquerra. L'escriptura, capital quadrada, és alta i poc profunda.

Els *Baebii*, més o menys coneguts a tot el País Valencià, abunden a la comarca de la Safor, *Edeta* i principalment a *Saguntum*, on constituïen la *gens* més poderosa (Alföldy 1977; IRSAT p. 695).

L'expressió *iter privatum* apareix encara en una inscripció de *Carthago Nova* (CIL II 3443) i en altres tretze de l'Imperi romà. A més, és freqüent en les fonts jurídiques i en els gromàtics. Amb aquesta expressió hom advertia als vianants que el camí o pas al·ludit no era d'ús públic, sinó propietat privada d'algú.⁵² De vegades, com en el present cas, s'indica el nom del propietari. Sembla que el camí passà a ser d'ús públic ja en l'antiguitat, potser durant el Baix Imperi. En efecte, l'esmentat camí, que enllaça la Plana de Castelló amb la vall del Palància, estalviant de fer una llarga volta pel sud de la serra de l'Espadà, és transitat des de temps immemorial. Per a més detalls, ens remetem als articles de F. Beltrán i F. Arasa.⁵³

Per la paleografia, es pot datar en els s. I-II dC.

¶⁵² En una inscripció del Villar del Arzobispo (IRET 126) es fa referència, al nostre parer, a una propietat privada; en canvi, en CIL II²

14,216 hom creu que es tracta de la inscripció sepulcral d'un tal *Privatus*. ¶⁵³ Cf. també JÀRREGA 1987.

11. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de gres, lleugerament malmesa dalt i baix. Totes les cares estan allisades.

«Apareció hace varios años, al preparar para el cultivo de algarrobos una zona de la partida de Santa María Virgen de la Solana, en el límite con la del Puente chico, a la izquierda del camino de Alcuñia de Veo, en la parcela núm. 16, polígono 3, propiedad de Ignacio Cruzans Nebot y que se conserva en una casa de su propiedad», Arasa. Fou traslladada a un magatzem de l'Ajuntament, que es troba al c/ Larga núm. 56. Al mateix lloc han aparegut alguns fragments de ceràmica que indiquen l'existència d'un assentament d'època romana.⁵⁴

Es conserva al c/ Larga, núm. 56.

Dimensions: 70 x 39 x 10.

Lletres: 5-5,5.

Arasa 1977b; Uroz 1983: 19; AE 1987: 701f; Corell 1988: 214; ILAP 56; Arasa 1992b: núm. 55; CIL II² 14,274; Jàrrrega 2000a: 104-105. Cf. ELST 355 nota 28.

Asteduma
a(nnorum) • LXXX • h(ic) • s(ita) • e(st)

Asteduma,
de 80 anys, aquí és sepultada.

1 Astedumae (tots); 2 h(ic) s(ita) [e(st)] (Arasa 1977b).

¶⁵⁴ Sobre aquest assentament, cf. ARASA 1992b: 41-42; JÀRREGA 2000a: 104-105.

Interpuncions triangulars. L'escriptura és allargada i està gravada superficialment. El text està alineat a l'esquerra i ocupa la part superior.

El nom *Asteduma* és probablement ibèric.⁵⁵ En tot cas, l'element *Aste-* té paral·lels en l'ononàstica i la toponímia ibèriques (*Astinus, Asdabal, Astolpas, Astapa, Astigi, Asta*, etc.). Més obscur, en canvi, resulta el component *-duma*.⁵⁶

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en la primera meitat del s. I dC.

Xèrica

12. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, trencat en l'angle superior dret. La cara anterior està allisada; les altres, desbastades. El camp epigràfic està delimitat per una *cyma recta*.

«En la calle del Ballado, casa de Chrisóstomo Campos», Lumières. Hübner la dona per desapareguda. L'any 1983, en fer reformes a la casa num. 89 del c/ Rey Don Jaime, aparegué de nou. Atés que l'actual carrer Rey Don Jaime correspon a l'antic del Vallado, sembla que la inscripció reaparegué a la mateixa casa en què la va veure Lumières.

Es conserva a la plaça Maestro Puchades, núm. 6.⁵⁷

Dimensions: 53 x 56 x 15.

Camp epigràfic: 41 x 44.

Lletres: 5,5; la O de la r. 3 i 4: 3.

Lumières ms. ca. 1800: làm. 48v, núm. 329 (ed. 1852: p. 44-45, núm. 365, làm. 68); Miralles 1868: 37; CIL II 3992, cf. p. 971; Ferrer 1883: 135; *idem* 1899: 48; Sarthou ca. 1913: 1033; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LII; ILER 4178; Ripollés 1976: núm. 74; Corell 1989c: núm. 7; ILAP 1; Arasa 1992a: núm. 8; *idem* 1992b: núm. 28; HEp 1993: 155; CIL II² 14,233. Cf. Wiegels 1985: 122 nota 8; Corell 1988: 215.

¶⁵⁵ Així ho consideren almenys UNTERMANN MLH III. 7, 17 i SILGO 1994: 47. ¶⁵⁶ La relació amb el nom *Asterdumari* (CIL II 5840) resulta problemàtica, ja que, si bé PALOMAR 1957: 43, ALBERTOS 1965: 38

i SILGO 1994: 47 consideren aquest nom com ibèric, GORROCHATEGI 1984: 146 núm. 57 el té per aquità. ¶⁵⁷ Agraïm al seu propietari M. Martínez Lisbona les facilitats que ens donà per estudiar-la.

L(ucio) • Aemilio
L(uci) • f(ilio) • Gal(eria tribu)
Aemiliano
f(ilio) • píssimo
 5 *an(norum) • XXXII*

A Luci Emili Emilià,
 fill de Luci,
 de la tribu Galèria,
 fill afectuosíssim,
 de 32 anys.

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap avall. I *longa* (r. 4). L'escritura, acurada, presenta bisells i reforços ben marcats. La M té les astes externes inclinades cap a fora. Les O de les r. 3 i 4 són més petites i van volades. El text està alineat a l'esquerra.

Sobre el gentilici *Aemilius*, vegeu el comentari al núm. 3. El *cognomen Aemilianus* és relativament freqüent. La identificació amb l'homònim que figura en una inscripció de Sogorb (núm. 5) sembla poc probable. A l'Alcora (IRSAT 535) trobem una *Aemilia M. f. Aemiliana*, possiblement emparentada amb el destinatari d'aquesta inscripció.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar a la primera meitat del s. II dC.

13. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc trencat baix i a la dreta. Les cares laterals estaven desbastades; el camp epigràfic, rebaixat i delimitat per una *cyma recta*.

«En la calle de San Roque, en el piso de la casa de Manuel Mirasol», Lumiares. «Es una de las piedras del rastro que hay delante de una casa de Xérica situada a

tres o quatre portes de la que fue del famoso racionero Bayo», Ribelles. Tots dos es refereixen sens dubte al mateix indret, el qual correspon a l'actual c/ San Roque.

Desapareguda.

Dimensions: «tiene como un palmo en quadro»; és a dir, *ca.* (22) x (22)», Ribelles.⁵⁸

Lumières ms. *ca.* 1800: làm. 49v, núm. 335 (ed. 1852: p. 45, núm. 371, làm. 69); Ribelles ms. a in. s. XIX 626; CIL II 4004; Ferrer 1883: 136; *idem* 1899: 51; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXIV; Ripollés 1976: núm. 70; ILAP 12; Arasa 1992b: núm. 48; CIL II² 14,238. Cf. Alföldy 1984: 231.

Dibuix de Lumières

Anniu[s - - - an(norum)]

XXXVI[- - - ? h(ic) s(itus) e(st) (?)]

Por(cia) T[- - - an(norum) - - -]

- - - - - ?

Anni ..., de 36 (?) anys,
aquí és sepultat.

Pòrcia T-...,

de ... anys ...

1 ANNII[- - -]; 3 omesa (Ribelles), PORT[- - -] (Lumières, CIL II, Ripollés, Arasa).

No es veu cap signe d'interpunció. El text estava alineat a l'esquerra.

El gentilici *Annius* o *Anius* és molt freqüent a Hispània, particularment al sud. A més de gentilici llatí, és un nom indígena documentat a la Península Ibèrica i en altres llocs (Albertos 1966: 27; Abascal 1994: 76-68). Pel que fa als *Porcii*, ben documentats arreu, probablement representen la família més important d'aquesta zona.⁵⁹ Observem l'absència de *praenomen* (r. 1) i el gentilici abreujat (r. 3), com en el núm. 15.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al principi del s. II dC.

¶⁵⁸ Segons el dibuix de Lumières, devia tenir el doble d'alçària, és a dir, *ca.* (44) x (22). Ribelles ja no veié la r. 3. ¶⁵⁹ La lectura *Por(cia) T[- - -]*, proposada en CIL II², malgrat l'absència d'interpunció, resulta molt probable, ja que no

sols abunda el gentilici a la zona, sinó que, a més, s'hi abreuja també en el núm. 33. En canvi, *Port[- - -]* resulta pràcticament inviable puix que cap gentilici ni *cognomen* comença així a l'àrea estudiada.

14. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur, arrodonida dalt i trencada baix. La cara anterior està allisada; les altres, desbastades. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*.

«En la Torre de los Hordaces», Ripollés. La torre dels Ordaces, on aparegué també el núm. 19, és al sud-est de Xèrica.⁶⁰

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: (92) x 46 x 22.

Camp epigràfic: 20 x 24.

Lletres: r. 1: 3,5; r. 2 i 4: 4,5; r. 3: 4.

Ripollés 1976: núm. 80; Alföldy 1984: 238 nota 40; HEp 1989: 230; ILAP 22; Arasa 1992a: núm. 9; *idem* 1992b: núm. 29; CIL II² 14,240; HEp 1995: 298; Jàrrrega 2000a: 140-141.

*L(ucius) • A•tili-
us • Phi-
leros •
an(norum) • LV •*

Luci Atili
Fíleros,
de 55 anys.

1 L.A. Feli- (Ripollés).

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap avall. El text està alineat a l'esquerra.

¶⁶⁰ En aquest indret no s'ha trobat cap jaciment romà; per tant, les dues inscripcions que s'hi han reaprofitat (núms. 14, 19) podrien procedir d'un altre lloc; cf. JÀRREGA 2000a: 141.

El gentilici *Atilius/-a*, relativament ben documentat al País Valencià, torna a aparèixer en el núm. 41. El *cognomen Phileros* és freqüent arreu, principalment entre esclaus i lliberts (Pape-Benseler 1959: 1618; Solin 1982: 157-159; Lozano 1998: 396).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

15. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, de desenvolupament horitzontal. La cara anterior està allisada; les altres, desbastades. El camp epigràfic es troba a la part esquerra de la cara frontal, entre amples marges més toscs. A la part dreta de la mateixa cara frontal hi ha una altra àrea igualment allisada, destinada potser a un segon epitafi, que no s'arribà a escriure.

«En la casa de Mossén Vayo», Escolano. «Calle del arraval, a la puerta de la casa de Josef Campos», Lumières. Es tracta en les dues notícies de la mateixa casa, la qual es trobava a l'actual c/ Historiador Vayo, anomenat abans *Mayor* i *Arrabal*.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: 32 x 90 x 24.

Camp epigràfic: 32 x 31.

Lletres: 5,5.

Antist en CIL II 3993; Escolano 1610-11: 2, 762; Ríos ms. ca. 1760: 232; Lumières ms. ca. 1800: lám. 47, núm. 323 (ed. 1852: pp. 43-44, núm. 360, lám. 66); Masdeu 1783-1805: XIX 484-485 núm. 1933; Ribelles ms. a in. s. XIX: 618; Miralles 1868: 37; Ferrer 1883: 121, 135; *idem* 1899: 46, 48; CIL II 3993, cf. p. 971; Sarthou ca. 1913: 1033; Llopis 1947: 196 núm. 2; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LIII; Ripollés 1976: núm. 83; ILAP 2; Arasa 1992a: núm. 16; *idem* 1992b: núm. 38; CIL II² 14,241.

*A•u•f(idius) •
Sa•tur•nin-
us • an(norum) • LXV
h(ic) • s(itus) • e(st)*

Aufidi
Saturní,
de 65 anys,
aquí és sepultat.

1 punts omesos (CIL II²); 2 punts omesos (CIL II), segon punt omés (CIL II²).

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap amunt; separen síl·labes (r. 2) i fins i tot lletres (r. 1). Nexe: AN (r. 3). L'escriptura és irregular i de traç insegur, sobretot la F (r. 1), la R i N (r. 2) i l'última V de la r. 3. Les S són molt anguloses. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria.

El gentilici *Aufidius*, ben conegut arreu, no es troba més a l'àrea estudiada. Observem l'absència de *praenomen* i el gentilici abreujat, com en el núm. 13.

Pel tenor del text i la paleografia, es pot datar a la segona meitat del s. I dC.

16. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Dos fragments inferiors d'un bloc de calcària de color gris obscur que casen entre ells. La cara anterior està polida; les altres, desbastades. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*. A ambdós costats del camp epigràfic hi havia sengles volutes juxtaposades, de les quals només es conserva l'extrem inferior del fragment b).

El fragment a) el va trobar Ferrer i Julve l'any 1877 «en la partida de Navarza, en un campo de D. Isidoro Aliaga». El fragment b) aparegué el 1948 en circumstàncies i lloc desconeguts. La partida de Navarza o Nevarça és al sud-est de Xèrica.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: fragment a: (42) x (36) x 10; fragment b: (50) x (35) x 10.

Lletres: 4-4,2.

Fragment a): Ferrer ms. 1877: s. p.; *idem* 1883: 136; *idem* 1899: 52; CIL II 6065; Sentenach 1921: 16; Llopis 1947: núm. 9; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXIX; HAE 1955-56: 956; ILER 1388; Ripollés 1976: núm. 87; Goberna 1981: 597 núm. 2; fragment b): Llopis 1947: núm. 11; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXXI; HAE 1955-56: 958; Ripollés 1976: núm. 87; els dos fragments junts: Alföldy 1984: 232-233; AE 1984: 601; ILAP 18; Arasa 1992a: núm. 18; *idem* 1992b: núm. 46; CIL II² 14,234; Járrega 2000a: 139-140. Cf. Wiegels 1985: 122 i nota 9.

 [- - -]++++[- - -]
 optime [d]e • se
 meritis • [e]t • sibi
 M(arcus) • Clodiu[s] M(arci) • f(ilius) • Gal(eria tribu)
 5 Fabian[us] • v(i)•v(us) • f(ecit)

A ... i a ..., que tan bé s'ho han merescut,
 i per a ell, Marc Clodi Fabià, fill de Marc,
 de la tribu Galèria, ha erigit (aquest monument) en vida.

1 omesa (els anteriors a Alföldy), [- - -]M[- - -] (Alföldy, CIL II²); 3 meriti (tots, tret de Sentenach, Alföldy, CIL II²); 5 v(ivus) • v(ivis) (Alföldy, Arasa, CIL II²).

Alföldy és el primer a unir ambdós fragments. Dalt deuen faltar unes cinc ratlles. Les restes de lletres de la r. 1 podrien correspondre a [so]rori o [u]xori. El desenvolupament v(i)v(us) és preferible al de v(ivus) v(ivis), ja que Fabianus aixeca el monument en honor d'uns destinataris ja difunts, segons es desprèn de la fórmula optime [d]e se meritis. La mateixa abreviatura es troba a Sagunt (IRSAT 118).

Interpuncions triangulars. Nexe: AL (r. 4). L'escriptura està profundament gravada, però no és massa acurada. Les M són obertes. La A presenta el traç horitzontal penjat de l'asta dreta.

El gentilici Clodius és abundant arreu. A Xiva (CIL II² 14,108 = IRET 89) apareix un L. Clodius Fabianus, amb el qual podria estar emparentat el dedicant d'aquesta inscripció.

Pel tenor del text i la paleografia, es pot datar en el s. II dC.

17. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur («màrmol negre», Lumières), trencat en l'angle superior dret i baix. El camp epigràfic estava rebaixat i delimitat per una motllura.

«En el ángulo de la casa de Josef Campos, calle del Arraval, debajo de un pedestal de estatua», Lumières. Sobre aquesta casa, vegeu el núm. 15.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Lumières ms. ca. 1800: lám. 48v, núm. 331 (ed. 1852: p. 45, núm. 367, lám. 68); Miralles 1868: 37; CIL II 3994 cf. p. 971; Ferrer 1883: 135; *idem* 1899: 48; Sarthou ca. 1913: 1034; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LIV; ILER 2281; Ripollés 1976: núm. 76; ILAP 3; Arasa 1992b: núm. 41; CIL II² 14,242.

Domitia M(arci) f(ilia)
 Peregrina
 an(norum) XXVI[- - h(ic) s(ita) e(st) ?]
 T[- - -]
 - - - - -

Domícia Peregrina,
 filla de Marc,
 de 26 (?) anys,
 aquí és sepultada.
 T-...

1 [f] (CIL II, Ripollés), (*scil. filia*) (CIL II²); 3 XXVI (CIL II, Ripollés, Arasa), XXXI (CIL II²); 4 P[- - -] (CIL II, Ripollés). Només el ms. de Lumières ha conservat la F de la r. 1.

No es veu cap signe d'interpunció. Nexe: AN (r. 3). En la r. 3 potser seguia la fórmula H.S.E. Algunes lletres de la r. 2 estaven inclinades vers la dreta. La A presenta un traç pendent de l'asta esquerra, en lloc de l'asta transversal. L'*ordinatio* seguia un eix de simetria.

Els *Domitii* estan ben documentats a l'Alt Palància i sobretot al territori de *Lesera*. La T de la r. 4 podria ser el *praenomen* T(*itus*) o més aviat l'inici d'un gentilici.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

18. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur, trencada dalt i baix. La cara anterior està allisada; les laterals i la posterior, desbastades.

Aparegué abans del 1975 en un camp de Fr. Ballester Pérez, a la partida del Partidor, la qual es troba al nord de Xèrica.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: (49) x 43 x 18.

Lletres: 5.

Ripollés 1976: núm. 81; Alföldy 1984: 238 nota 4; HEp 1989: 231; ILAP 23; Arasa 1992a: núm. 10; *idem* 1992b: núm. 30; CIL II² 14,243; Jàrrrega 2000a: 146.

*D(is) M(anibus)
D(omitiae) Ter-
tullae
an(norum) LV*

Als déus Manes.
A Domícia
Tertul·la,
de 55 anys.

2-3 D TER / IVLIAE (Ripollés).

No presenta interpuncions. Nexes: AE (r. 3). L'escritura és irregular i tosca. La D de la r. 1 està inclinada cap a la dreta. La M té les astes externes inclinades cap a fora. La R té el cercle molt petit i la cua llarga. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria. L'aspecte general és tosc.

El desenvolupament *D(omitia)*, abreujat de la mateixa manera en els nús. 75 i 76, és pràcticament segur. Sobre aquest gentilici, vegeu el comentari a la inscripció anterior. El *cognomen Tertulla*, documentat també en el núm. 57, és relativament freqüent pertot arreu (Kajanto 1965: 392).

Pel tenor del text i la paleografia, es pot datar a l'inici del s. II dC.

19. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur, partida horitzontalment en dues parts i sens dubte tallada baix. La part superior, malmesa en els angles, és semicircular. La cara anterior està allisada; les altres, desbastades.

«Yo [he] hallado una piedra en nuestra vega o huerta, a un quarto de legua, en la Torre de los Hordazes [...], que yo hize poner en el edificio de mi casa», Vayo. Al mateix lloc aparegué el núm. 14. «En Xérica, a la puerta de mossen Bayo», Nunyes. «En la puerta de la casa del Racionero Vayo en la calle mayor», Diago. «Calle del arraval a la puerta de la casa de Josef Campos», Lumières. Sobre la casa de

Vayo, vegeu el núm. 15. Desapareguda en la segona meitat del s. XIX, es va trobar de nou abans del 1975.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: 70 x 45 x 23.

Lletres: 5-4,5.

Nunyes ms. ca. 1565; Escolano 1610-11:2,761; Diago 1613:111; Ríos 1759:33; *idem* ms. ca. 1760:232,317; Lumières ms. ca. 1800: làm. 47, núm. 324 (ed. 1852: p. 44, núm. 361, làm. 67); Masdeu 1783-1805: XIX 260 núm. 1652; Ribelles ms. a in. s. XIX 612; Ceán 1832: 129; Cortés 1835-36: II 428; Miralles 1868: 37; CIL II 3989; Ferrer 1883: 121, 135; *idem* 1899: 45, 47; Sarthou ca. 1913: 1033; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XLIX; Vega 1968: 12; Martí Ferrando 1972: núm. LXIII; ILER 5307; Ripollés 1976: núm. 85; Uroz 1983: 68; Alföldy 1984: 241 nota 47; Martí Ferrando 1986: 331; ILAP 24; Arasa 1992a: núm. 11; *idem* 1992b: núm. 31; Grau 1994: 456-457; CIL II² 14,231; Jàrrega 2000a: 140-141. Cf. Vayo ms. 1576: 79 (= Gómez Casañ 1986: 262); Wiegels 1985: 122.

C(aius) • Fabius • C(ai) • f(ilius)
Celsus
Gal(eria tribu) • Edeta
an(norum) • LXXV
5 *h(ic) • s(itus) • e(st)*

Gai Fabi Cels,
fill de Gai,
de la tribu Galèria, d'Edeta,
de 75 anys,
aquí és sepultat.

3 Edeta(nus) (Mariner, Arasa).

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap avall. L'escriptura va minvant de mòdul d'esquerra a dreta. Les línies estan un poc inclinades cap a la dreta. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria.

Els *Fabii*, una de les *gentes* més nombroses i poderoses d'Hispania, són freqüents a l'àrea estudiada i sobretot a *Saguntum*.

La indicació de la *tribus* figura anòmalament darrere del *cognomen*. És aquest l'únic cas del País Valencià, tot i que el fet està ben documentat en la Península Ibèrica (cf. CIL II p. 1134) i arreu. La pàtria del destinatari s'indica, com és habitual, amb el nom de la ciutat d'origen en ablatiu. Sobre *Edeta*, vegeu IRET pp. 37ss., nùms. 1, 14 i nota 76.

Pel formulari, el tipus de document i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

20. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Es desconeix el suport, el qual estava trencat dalt.

«Existe en la heredad de Don Salvador Valero, una legua hacia el poniente de esta ciudad (de Segorbe) una inscripción hallada estos días en un campo en la partida que llaman de Paredes por las muchas que quedan allí de tiempos atrás, aunque no las tengo por romanas, como vulgarmente se cree», Villanueva. La partida i masia de Paredes es troben al terme municipal de Xèrica, al NO de l'embassament del Regajo.⁶¹

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Villanueva 1803-1852: III 141-142; Ribelles ms. a in. s. XIX: 460; Cortés 1836: III 365-366; CIL II 3986; Aguilar 1890: I, 29; Sarthou *ca.* 1913: 901; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXXXIX; ILER 2505; Ripollés 1976: núm. 17; ELST XXII; ILAP 62; Arasa 1992b: núm. 44; CIL II² 14,278; Jàrrega 2000a: 133-134.

	<i>[M(arcus) Fabius]</i>	Marc Fabi Sever, fill de Marc,
	<i>M(arcus) f(ilius) Severus</i>	de 70 anys;
	<i>an(norum) • LXX</i>	Semprònia Antul·la,
	<i>Sempronia</i>	filla de Luci,
5	<i>L(uci) f(ilia) Antulla</i>	de 50 anys, aquí són sepultats.
	<i>an(norum) L h(ic) s(iti) s(unt)</i>	Fàbia Severa,
	<i>Fabia • M(arci) • f(ilia) Seve-</i>	filla de Marc, de 50 anys,
	<i>ra • an(norum) • L • h(ic) • s(ita) • e(st)</i>	aquí és sepultada.

1 la restitució és de CIL II²; 2 M. L. Severus; 5 L. Tantulla (Cortés).

¶⁶¹ Sobre les restes arqueològiques que s'han trobat en aquest indret, cf. JÀRREGA 2000a: 132-136.

Sobre els *Fabii*, vegeu el comentari al núm. 19. El gentilici *Sempronius* /-a no apareix més a la zona, però és freqüent pertot arreu. El *cognomen Antulla*, al País Valencià, només apareix aquí i a Riba-roja del Túria (CIL II² 14,111 = IRET 78); és rar en general (Kajanto 1965: 175).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. I dC.

21. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur, trencada dalt, baix i a l'esquerra. La cara anterior està allisada; la dreta, que es conserva parcialment original, també està allisada. El camp epigràfic està rebaixat i flanquejat per pilastres estriades rematades amb un capitell corinti, de les quals només resta la de la dreta. Dalt del camp epigràfic s'hi veu encara un fragment de *cyma recta*.

«En la partida de la Torre, junto al camino lindante con el predio de Manuel Pérez», Ferrer. La partida de la Torre, segons Jàrrega 2000a: 138, podria ser la mateixa que la Torre de los Hordaces, on es van trobar dues inscripcions (núms. 14, 19).

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: (40) x (54) x 20.

Lletres: 4,5-4.

Ferrer ms. 1877: s. p.; P. Marqués, MSAV 1881: 9; Ferrer 1883: 136; CIL II 6066; Ferrer 1899: 51; Llopis 1947: 196-7 núm. 6; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXV; HAE 1955-56: 952; ILER 2587; Ripollés 1976: núm. 62; Goberna 1981: 597 núm. 3; ILAP 17; Arasa 1992a: núm. 12; *idem* 1992b: 32; CIL II² 14,244; Jàrrega 2000a: 138-139.

Herenni-
a • *L(uci)* • *f(ilia)* • *Vil-*
lana • *an(norum)* • *L*
[h(ic)] s(ita) • *e(st)*

Herènnia Vil·lana,
 filla de Luci,
 de 50 anys,
 aquí és sepultada.

1-2 [- - -]IERENNI / [- - -]A (Ferrer), [- - - H]erenni/[- - -]a (CIL II); 4 [- - -] E (Ferrer), [H S] E (CIL II).

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap avall. Nexe:AN (r. 3). L'escritura és profunda i presenta bisells i reforços molt marcats. El text està alineat a l'esquerra, tret de la fórmula final, que va centrada.

Els *Herenni* són més o menys coneguts pertot arreu. El *cognomen Villanus* /-a és extremadament rar en general (Kajanto 1965: 312). Dels quatre casos coneguts a Hispània, tres es troben al País Valencià, és a dir, aquí, a Sagunt (IRSAT 108) i a l'Alcora (IRSAT 540).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar a la segona meitat del s. I dC.

22. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela (?) de calcària de color gris obscur («màrmol negre», Lumières). Estava trencada dalt i baix. El camp epigràfic estava rebaixat i delimitat per una motllura.

«Calle del Arraval, a la puerta de la casa de Josef Campos», Lumières. Sobre aquesta casa, vegeu el núm. 15.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Lumières ms. ca. 1800: lám. 48, núm. 328 (ed. 1852: p. 44, núm. 364, lám. 67); Miralles 1868: 37; CIL II 3995 cf. p. 971; Ferrer 1883: 135; *idem* 1899: 48; Sarthou ca. 1913: 1033; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LV; ILER 2585; Ripollés 1976: núm. 75; ILAP 4; Arasa 1992b: núm. 42; CIL II² 14,245.

Dibuix de Lumières

L(ucius) Iunius C(ai) f(ilius)
Prhonimus (!)
an(norum) XXVI h(ic) s(itus) e(st)
- - - - - ?

Luci Juni Frònim,
fill de Gai, de 26 anys,
aquí és sepultat
...(?)

1 al final [f.] (CIL II), (scil. filius) (CIL II²); 2 Prhonimu[s] (CIL II), Prhonimu<s> (CIL II²); 3 al final h.s.[e.] (CIL II), h(ic) s(itus) e(st) (CIL II²).

L'última lletra de cada ratlla, gravada sobre la motllura, només l'ha conservat el ms. de Lumières. Contràriament al que suposen els editors en general, podria faltar text baix. En canvi, a la dreta la inscripció està completa en el dibuix del ms. de Lumières, però no en l'edició de Delgado, seguida pels editors posteriors.

No s'observa cap signe d'interpunció. La L (r. 1) té forma de lambda. Les N estan inclinades cap a la dreta.

El gentilici *lunius* no torna a aparèixer a la zona, però és freqüent pertot arreu. *Phronimus*, escrit aquí *Prhonimus*, a Hispània només apareix en altres dues inscripcions, una d'elles de la Vall d'Uixó (IRSAT 477).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

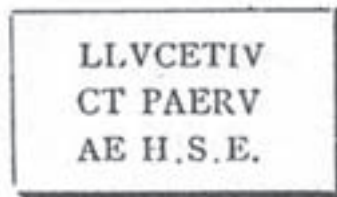
23. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc trencat a la dreta. «Es un rectángulo de 92 centímetros de longitud por 43 de latitud, con hermosos caracteres bien conservados», Ferrer.

«Recientemente en este mes de Febrero de 1899, en la partida de la Cruceta, al pie de la Hoja [=Hoya] del Rey D. Jaime y en campo propiedad del venerable y querido médico octogenario D. Gerónimo Herrero, se ha encontrado envuelta en la tierra», Ferrer. La partida de la Cruceta és al nord-est de Xèrica.

Desapareguda.

Dimensions: 92 x 43 x ?

Ferrer 1899: 52; Llopis 1947: 196-197 núm. 4; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXX; HAE 1955-56: 957; Ripollés 1976: núm. 73; Alföldy 1984: 238 nota 40; HEp 1989: 232; ILAP 19; Arasa 1992b: núm. 43; CIL II² 14,246; Jàrrega 2000a: 143-144.

Dibuix de Ferrer

L(ucius) *Lucretiu*[s]
C(ai) ^f(ilius) ¹*Paternu*[s]
^an(norum) ^rL ^h(ic) ^s(itus) ^e(st)

Luci Lucreci Patern,
 fill de Gai, de 50 anys,
 aquí és sepultat.

L(ucius) *Luc[r]etiu*[s] / *C*(ai) ^f(ilius) ¹*Pa[t]er[n]u*[s] / ^an(norum) ^rL ^h(ic) ^s(itus) ^e(st), (Alföldy, CIL II²); 3 an(norum) [- - -] ^h(ic) ^s(itus) ^e(st) (Arasa).

En comptes de les llacunes que suposa Alföldy, hem preferit veure-hi nexes, no observats per Ferrer, l'únic testimoni ocular. Ambdues hipòtesis, però, són possibles. Tenint en compte que les lectures de Ferrer solen ser bastant correctes i que, en el present cas, diu «hermosos caracteres bien conservados», no sabem com explicar els errors que conté la seua lectura. Potser existien, però no els va veure, els nexes següents: RE (r. 1), TE, NV (r. 2), AN (r. 3). Al final de les r. 1-2 mancava la S per fractura. Però T per F en la r. 2 i E per L en la r. 3 són segurament errors de lectura de Ferrer.

Tant el gentilici *Lucretius* /-a com el *cognomen Paternus* estan estesos arreu. Pel tenor del text, es pot datar en el s. I dC.

24. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela (?) trencada baix i a la dreta. El camp epigràfic estava rebaixat i delimitat per una motllura.

«Calle Arrabal», Ferrer 1877. «Junto al arco de la plaza de la Carnicería [...] empotrada en la pared», Ferrer 1883. La localització correspon a l'actual plaça Maestro Puchades.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes

Ferrer ms. 1877: núm. 4; *idem* 1883: 136; *idem* 1899: 51; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXVIII; HAE 1955-56: 955; Ripollés núm. 67; ILAP 16; Arasa 1992b: núm. 53; CIL II² 14,255.

Dibuix de Ferrer

$L(ucius) \quad \widehat{AN}[- - -]$
 $PRE[- - -]$
 $M(arcus) +[- - -]$
 - - - - - ?

1 latet fortasse nomen [Co]rn[elius], vel cognomen [Pate]rnus (CIL II²); 1-3 [- - -]rn[- - -] / [- - -]pre[- - -] / [- - -]mat[er ?- - -] (Arasa).

Nexe: AN (r. 1).

La lectura resulta força insegura. El mateix Ferrer vacil·la entre llegir L o R en la r. 1. De fet, en 1877: núm. 4 llegeix L, mentre que en 1883: 136 i en 1899: 51 presenta R, lectura que han seguit els editors posteriors. Per altra banda, la N que segueix té poques probabilitats de ser correcta, ja que en l'àrea estudiada no es coneix cap gentilici que comence per N.⁶² Per això, suposem que Ferrer no va veure el nexa \widehat{AN} . La restitució $\widehat{AN}[\textit{tonius}]$ sembla més probable que $\widehat{AN}[\textit{nius}]$. En la r. 2, PRE no deu ser l'inici del *cognomen*, sinó un element interior d'aquest. Finalment, en la r. 3, la lectura \widehat{Mai} , que porta Ferrer, i segueixen tots els editors, sembla tan estranya com RN en la r. 1. Per tant, hem preferit veure-hi el *praenomen* $M(\textit{arcus})$ i un gentilici començat per I o L.

Pel tipus de monument, es podria datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

25. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, trencat dalt i en els angles inferiors. La cara anterior i l'esquerra estan allisades; la dreta i la posterior, desbastades. Està partit en dos fragments que casen entre ells. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*.

«En la partida llamada del Cascajar, situada al NE de Jérica, en la propiedad de Jaime Marqués y Angel, he encontrado las dos lápidas cuya copia es adjunta», Ferrer. «Fueron encontradas por el Servicio de Reconstrucción de Regiones Devastadas, entregándolas al Municipio para su destino al Museo. En el siglo pasado estuvieron en el campo. El señor Ferrer las vió en la partida del Cascajar, formando ambas un sillar en la pared de una finca propiedad de Jaime Marqués y Angel», Llopis. La partida del Cascajar és al nord de Xèrica, entre el mas d'Utrillas i la torre de Novales.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: fragment a): (45) x (50) x 30; fragment b): (47) x (74) x 30.

Lletres: 5,5-5.

Fragments a) i b) separats: Ferrer ms. 1877: núm. 1 i 2; *idem* 1883: 136; *idem* 1899: 51; Llopis 1947: 197: núms. 7 i 8; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXVI i LXVII; HAE 1955-56: 953 i 954; Ripollés 1976: núms. 78 i 79; fragments a) i b) junts: Alföldy 1984: 222-232; AE 1984: 599; Ferrer Maestro 1984-85: núm. 3; ILAP 21; Arasa 1992a: núm. 14; *idem* 1992b: núm. 34; CIL II² 14,236; Jàrrega 2000a: 144-145. Cf. Wiegels 1985: 122 i nota 10.

¶⁶² Al País Valencià només un gentilici, *Numisius* (IRILADT 202), comença per N.

[M(arco) Porcio] M(arci) f(ilio)
 [G]al(eria tribu) ♣ [Ruf]fo ♣
 Quinti[a] M(arci) ♣ f(ilia) ♣
 Proba [m]arito
 5 posuit ♣

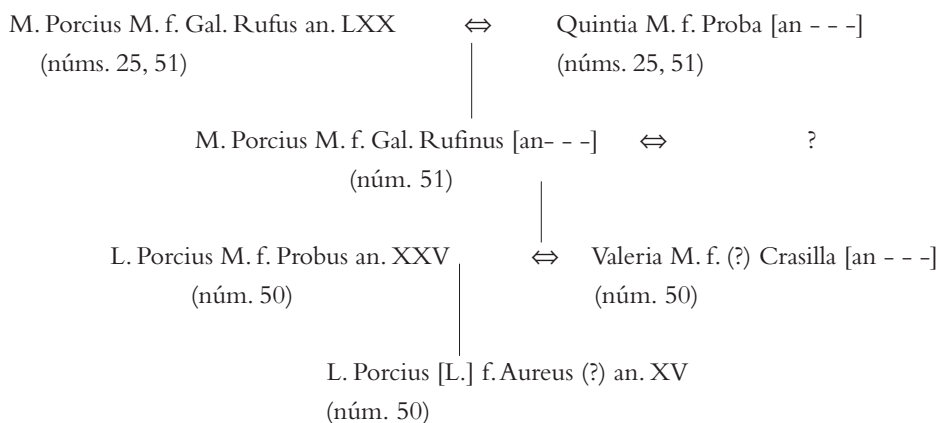
A Marc Porci Rufus,
 fill de Marc, de la tribu Galèria.
 Quintia Proba, filla de Marc,
 ha erigit (aquest monument)
 al seu marit.

La restitució, proposada per Alföldy basant-se en els núms. 27, 51, sembla pràcticament segura.

Interpuncions en forma d'*hedera* estilitzada. Nexes: MA (r. 4). L'escriptura és bastant acurada. Les P tenen el cercle tancat. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria, encara que la r. 4 queda desplaçada a la dreta.

Sobre els *Porcii*, vegeu el comentari al núm. 13. Els *Quintii* abunden a la comarca de l'Alt Palància, on devien constituir –com els *Porcii*– una important família.

Aquest matrimoni torna a aparèixer, juntament amb el fill, *M. Porcius M. f. Rufinus*, en les inscripcions núms. 27 i 51; a més, estan emparentats amb els *Porcii* del núm. 50. Atès que el matrimoni, juntament amb el fill, figura en el núm. 51 amb la indicació de l'edat de cadascú, dita inscripció indicava sens dubte el sepulcre familiar. Per tant, els núms. 25 i 27 devien ser cenotafis. Aquests (particularment el núm. 27, que costà 40.000 sestercis) donen a entendre com de rica devia ser la família. A continuació anotem l'arbre genealògic que presenta Alföldy en CIL II².

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

26. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur. La cara anterior està allisada; les laterals i la posterior, desbastades. Ha perdut la part superior i presenta la base prou malmesa. Dues pilastres estriades, els capitells de les quals han desaparegut, flanquegen una superfície central rebaixada. A la part superior d'aquesta superfície està el camp epigràfic, rebaixat i delimitat per una *cyma recta*. Dalt hi ha un forat quadrat que delata la seua reutilització.

«En la esquina de la casa de D. Roque Valero Ceverio, segrestador de Segorbe, primo hermano mío», Diago. «En la plaza a la raíz del piso de la casa del Conde de Cirat, fáltale el cuerpo superior, que era otra lápida con la mitad de la inscripción que falta y encajava sobre ésta», Lumières. «Pegada a la esquina de la casa del conde de Villafranqueza en la plaza llamada del Olmo», Ribelles. «En poder de don José Mª Pérez Martín, en su propia casa», Sentenach. Totes les notícies es refereixen al mateix lloc, la casa del comte de Cirat o Vilafranquesa, la qual es trobava a l'actual plaça de Germán Monleón.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: (130) x 74 x 40.

Camp epigràfic: (26) x 20.

Lletres: 4,5-5,5.

Diago 1613: 113v; Lumières ms. ca. 1800: lám. 49V, núm. 334 (ed. 1852: p. 45, núm. 370, lám. 69); Masdeu 1783-1805: XIX 597 núm. 2108; Ribelles ms. a in. s. XIX: 622-623; *idem* ms. b in. s. XIX: 339 núm. 9; Miralles 1868: 37; CIL II 3996 cf. p. 971; Ferrer ms. 1877: núm. 6; *idem* 1883: 135; *idem* 1899: 49; Albertini 1911-12: 355 núm. 44; Sentenach 1921: 17; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LVI; ILER 4449; Ripollés 1976: núm. 86; ILAP 5; Arasa 1992a: núm. 19; *idem* 1992b: núm. 47; CIL II² 14,248; HEp 1995: 297.

Dibuix de Lumières

an(norum) • LXX • sibi
et • Postu-
miae • Cu-
pitae • uxo-
 5 *ri an(norum) LXV*

...,
 de 70 anys,
 per a ell
 i per a Postúmia Cupita,
 la seua esposa,
 de 65 anys.

1 \widehat{an} XX sibi (CIL II, Ripollés), an IXX sibi (Arasa), $\widehat{a}n(norum)$ ¹ LXX sibi (CIL II²); 2 \widehat{et} (CIL II, CIL II²); 5 an XV (Lumières, CIL II, Ripollés), an IXV (Arasa), $\widehat{a}n(orum)$ ¹ L¹XV (CIL II²).

No hem indicat totes les variants, ja que el text es conserva bastant bé i no presenta cap complicació. Al principi manca el nom del marit, dedicant i destinatari alhora del monument. Creu Alföldy (CIL II²) que la r. 5 pogué ser afegida posteriorment. Al nostre parer, en canvi, si la inscripció conté algun afegitó, aquest seria més aviat el de l'edat del dedicant en la r. 1. En efecte, el marit, encara en vida, degué encarregar el monument per a la seua dona, ja difunta, i per a ell mateix. Per tant, l'edat (LXX) es degué afegir després de la seua mort.

Interpuncions triangulars. Nexes: AN (r. 1). I *longa*. L'escriptura és poc acurada. Les lletres, estretes i allargades, de vegades s'entrellacen sense formar nexes. El text està alineat a l'esquerra.

El gentilici *Postumius/-a* és bastant freqüent en general. A Hispània, es dona exclusivament a la zona no indoeuropea (Untermann 1965: 153-154). Pel que fa al País Valencià, només apareix aquí i en sis ocasions a *Edeta* (cf. IRET 61).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en la primera meitat del s. II dC.

27. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur. Està partit en quatre fragments units actualment amb ciment. La cara anterior està allisada; les laterals, desbastades; la posterior ha estat tallada i polida recentment. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*.

«En Xèrica a la puerta de Mossén Bayo», Nunyes. Sobre aquesta casa, vegeu el núm. 15.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: 62 x 90 x (8,5) (originalment 18).

Camp epigràfic: 40 x 61.

Lletres: r. 1-4: 6; r. 5-6: 5,5; l'última I de la r. 2 i la I de la r. 3: 3; la N de la r. 6: 2

Nunyes ms. ca. 1565; Antist en CIL II; Escolano 1610-11: 2, 762; Diago 1613: 56-57; Ríos ms. ca. 1760: 232; Lumières ms. ca. 1800: làm. 48, núm. 327 (ed. 1852: p. 43, núm. 359, làm. 66); Masdeu 1783-1805: XIX 190: núm. 866; Anònim ms. s. XVIII: 68; Ribelles ms. a in. s. XIX: 614; Amati ms. 1818-1834: núm. 81; Ceán 1832: 129; Hübner 1860-61: 435; Miralles 1868: 36; CIL II 3558 = 3997, cf. p. 971; Ferrer ms. 1877: s. p.; *idem* 1883: 121, 135; *idem* 1899: 49.; Sentenach 1921: 17; Puig i Cadafalch 1934: 182; Rull 1943: 26; Llopis 1947: 196 núm. 3; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LVII; Vega 1968: 12; Tarradell-Martín 1970: 16-17; ILER 2064; Ripollés 1976: núm. 82; Oliver-Palomar 1980: 123; Abad 1984: 193; Alföldy 1984: 224-225, 227; Ferrer Maestro 1984-85: 356 núm. 1; ILAP 13; Arasa 1992a: núm. 16; *idem* 1992b: núm. 33; Grau 1994: 455-456; CIL II² 14,237. Cf. Muñiz 1980: 318; Oliver-Palomar 1980: 123; Abad 1993: 24 nota 3; IRILADT XIII.

- Quintia • Proba
 sibi • et • Porcio
 Rufo • et • Porcio
 Rufino • arcum
 5 fecit • et • statuas
 superimpos(uit) • HS (sestertium) • n(ummum) ~~XL~~ (milibus) • et • p(robavit) (?)

Quintia Proba ha fet aquest arc i a sobre ha col·locat estàtues per a ella,
 per a Porci Rufus i Porci Rufí, per un valor de 40.000 sestercis,
 i hi ha donat el seu vist-i-plau.

3 omesa (Nunyes, Antist, Escolano, Velázquez); 6 H.S.N. XLE (Nunyes, Anònim, Lumières, Amati, Ferrer, Ripollés), HSXXL. ES (Escolano), H.S.NXL[- - -] (Diago), HS.N.XL.E[- - -] (CIL II), HS • XL (milibus) • e(x) t(estamento) p(osuit) (Arasa, Grau), et p(osteris) (?) (Alföldy 1984), et p(osteris) v. 6 certe postea additum, cum etiam posteris obitis statuae ponerentur (CIL II²).

Del final de la r. 6, deteriorat des que es coneix la inscripció, hom ha fet diverses lectures. Hübner, que no va veure la inscripció, comenta: «Potest in fine deesse versus unus». No hi manca cap ratlla; tan sols el final, deteriorat, resulta dubtós. A continuació del preu del monument es veu una interpunció, seguida d'una E. De la penúltima lletra només resta la part inferior d'una asta vertical; podria correspondre a F, I, P o T. De l'última lletra es veuen el remat inferior de l'asta vertical i part d'un semicercle superior: podria ser B, P o R. Aquest final ha estat interpretat de dues formes. Arasa, seguit per Grau, ha proposat la lectura *e(x) t(estamento) p(osuit)*. Al nostre parer, resulta poc probable, ja que el text seria redundant (*fecit* en la r. 5 i *p(osuit)* en la r. 6) i sobretot confús ja que no restaria clar qui és el

testador. Alföldy 1984 proposa la lectura *et p(osteris)* i interpreta el text de la següent manera: *Quintia Proba*, en vida, dedica el monument a si mateixa, al marit i al fill, probablement difunts, tot i autoritzant que els descendents (*posteris*) puguen col·locar-hi les seues estàtues en l'arc. Amb aquesta lectura resulta perfectament comprensible el text. Tanmateix, considerem que no està exempta de dificultats. En efecte, *et p(osteris)* fa la impressió d'un afegitó desconnectat del text restant. Potser per això Alföldy en CIL II² afirma: «*Et p(osteris) v. 6 certe postea additum cum posteris quoque statuæ ponerentur*». Però aquesta afirmació no té cap indicatiu epigràfic al seu favor, ja que ni varia la lletra ni l'espai en què s'ha gravat el presumpte *et p(osteris)* fa la impressió d'haver estat aprofitat amb posterioritat a la gravació original de la inscripció.

Atès, doncs, que cap de les lectures fetes fins ara està exempta de dificultats, en proposem una de nova. El desenvolupament *et p(robavit)* és possible i sembla adient. *Quintia Proba* aixeca un monument, de gran valor, per a ella, el seu marit i el seu fill. En veure'l pràcticament acabat, va donar-hi el seu vist-i-plau.⁶³ Però tampoc aquesta lectura es troba lliure de qualsevol objecció. Efectivament, en lloc de *et p(robavit)*, esperaríem *e(adem)q(ue) p(robavit)*. Amb tot, considerem que la nostra proposta de lectura té més probabilitats que les anteriors.

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap avall. Nexes: ET (r. 3), VM (r. 4), VA (r. 5), MP (r. 6). La darrera I de les r. 2 i 3 és més petita i apareix volada, igual que la N a la r. 6. En canvi, són majors que la resta totes les lletres de la darrera línia a partir de IMPOS, tret de la N. El text està alineat a l'esquerra, de manera que la primera i la darrera ratlla comencen des de l'extrem, mentre que les altres estan sagnades a la mateixa altura. L'escriptura és un poc allargada i irregular.

Sobre la dedicant i els destinataris del monument, vegeu el comentari al núm. 25. *Porcius Rufinus*, el fill del matrimoni, apareix com a primer destinatari al núm. 51.

La inscripció fa referència a un monument de caràcter sepulcral, pròpiament un cenotafi, ja que la inscripció que indica el lloc de la sepultura dels tres destinataris es trobà a Viver (núm. 51).⁶⁴ El gran interès de la present inscripció rau en el fet que és l'única d'Hispania que fa referència al preu d'un arc decorat amb estàtues. El preu del monument, segurament amb tres estàtues, va muntar 40.000 sestercis.⁶⁵ Aquesta suma indica que es tractava d'una família molt rica.

¶⁶³ *Probo* és emprat sovint en el sentit de 'donar el vist-i-plau' a monuments i obres públiques que s'han encarregat, cf. ThLL X 1461-1462. ¶⁶⁴ Les referències epigràfiques a arcs erigits per particulars en honor de familiars o amics difunts no són gaire freqüents; cf. ThLL II 480, 25-31. Amb tot i això, cal dir que es coneixen diversos casos a l'Imperi Romà; cf. DE I, 647; DUNCAN-JONES 1974: 91; ABAD 1984: 195-196.

¶⁶⁵ DUNCAN-JONES 1974: 91 núm. 32-37 cita diversos monuments semblants d'Àfrica: un arc

amb estàtua a *Madauros* costà 40000 sestercis; un arc amb tres estàtues a *Cuicul*, 30000; un arc i estàtues a *Mustis*, 50000, etc. Quant als preus de les estàtues, cf. *ibidem*, p. 78-79. Pel que fa concretament a Hispania tenim deu testimonis epigràfics: «su precio oscila [...] entre 8000 y 1000 sestercios, siendo más abundantes las que se sitúan entre 6000 y 4000; la media de estos precios se encuentra entorno a los 5000 sestercios», ARASA 1992b: p. 101.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

28. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc trencat a la dreta i en els angles superior i inferior esquerres.

Lumières, l'únic testimoni, el va veure a Xèrica, però ni indica el lloc ni dona més detalls de la troballa.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Lumières ms. ca. 1800: lám. 50, núm. 338 (ed. 1852: p. 46, núm. 374, lám. 69); CIL II 3998; Ferrer 1883: 135; *idem* 1899: 49; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LVIII; Ripollés 1976: núm. 72; ILAP 6; Alföldy 1984: p. 231; HEp 1989: 228; Arasa 1992b: núm. 49; CIL II² 14,249.

Dibuix de Lumières

Quin[*tia*]

Urb[- -]

an(*norum*) [- -]

Quíntia

Urb-...,

de ... anys...

1 Quin[*tia* - - -?] / Urb[*ana* - - -?] (Arasa)

Nexe: AN (r. 3). Sembla que el text seguia un eix de simetria.

Sobre el gentilici *Quintius*/-*a*, vegeu el comentari al núm. 25. El *cognomen* podria ser *Urbana* o *Urbica*; ambdós són freqüents.

Pel tenor del text i el tipus de monument, es pot datar en el s. I dC.

29. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur, trencada en els angles superiors i baix. Totes les cares estan allisades. El camp epigràfic està rebaixat.

«Calle de Cambra, en la pared de la casa de Josef Mirasol», Lumières. «En la casa que llaman de la Monserrata», Ribelles. Les localitzacions corresponen a l'actual c/ Cambra.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: (47) x 36 x 10.

Camp epigràfic: (28) x 25.

Lletres: 6-5.

Lumiales ms. ca. 1800: làm. 49, núm. 333 (ed. 1852: p. 45, núm. 369, làm. 68); Villanueva 1803-1852: III 140; Ribelles ms. a in. s. XIX: 624-625; Ribelles ms. b in. s. XIX: 339 núm. 2; CIL II 3991; Ferrer ms. 1877: núm. 3; *idem* 1883: 131, 136; *idem* 1899: 48, 51; Sentenach 1921: 16; Monterde 1923; Llopis 1947: 196 núm. 1; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LI; Ripollés 1976: núm. 64; Alföldy 1984: 238 nota 40; HEp 1989: 229; ILAP 26; Arasa 1992b: núm. 39; CIL II² 14,250; HEp 1995: 294.

T(erentius) ♠ A♠prili(s)
an(norum) XXV
V(aleria) ♠ Primi-
a ♠ an(norum) VIII (?)
 - - - - - ?

Terenci April,
 de 25 anys.
 Valèria Prímia,
 de 8 (?) anys ...

1 T ♠ A ♠ Prin[- -] (CIL II, Ferrer, Ripollés); T(itus) A(emilius ?) Prin(ceps) (Arasa); 3-4 V ♠ Primi[- -] / A ♠ NVI (CIL II, Sentenach); 4 anV[- -] (Alföldy); an XL (?) (Arasa), [a]nV+[.] (CIL II²).

Interpuncions en forma d'*hedera*. Nexes: AN (r. 2 i r. 4). L'escriptura presenta tendències cursives. En les A un traç penjat de l'asta esquerra substitueix l'asta horitzontal. La L sembla una lambda. La M té les astes externes inclinades cap a fora. Les P i les R tenen el cercle tancat. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria.

El gentilici *Terentius* és amb molt el més freqüent de tots els que comencen per T. A més, a l'àrea estudiada, és l'únic que comença per aquesta lletra. Així que el desenvolupament *T(erentius)* és pràcticament segur. Sobre el gentilici *Valerius*, vegeu el comentari al núm. 1. El *cognomen* *Aprilis*, tot i que no és gaire freqüent a Hispània, està ben documentat arreu (Kajanto 1965: 219; Abascal 1994: 281). Pel que fa a *Primia*, es tracta d'un gentilici en funció de *cognomen*.⁶⁶ Tanmateix, si tenim en compte que el gentilici *Primius* /-a no es troba a Hispània, no es pot descartar que s'haja gravat *Primia* erròniament, en lloc de *Prima*.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

30. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc amb les cares laterals desbastades. El camp epigràfic estava rebaixat, delimitat per una motllura i emmarcat a ambdós costats per sengles volutes dobles i juxtaposades.

«En Xèrica, en la huerta, en la partida de Quaranta, dentro de una viña», Nunyes. «En una casa de la calle de San Roque», Ponz. La partida de Quaranta, on aparegué també el núm. 33, és al nord-est de Xèrica.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Nunyes ms. ca. 1565; Velázquez ms. 1753-54: 13; Ponz 1772-1794: IV 177; Lumiares ms. ca. 1800: lám. 50, núm. 337 (ed. 1852: p. 46, núm. 373, lám. 69); Masdeu 1783-1805: XIX 526 núm. 1333; Anònim s. XVIII-XIX: s. p.; Ribelles ms. a in. s. XIX: 620; Amati ms. 1825: 66; Cortés 1835-36: II 403-404; Miralles 1868: 37; CIL II 3990; Ferrer 1883: 135; *idem* 1899: 47; Fletcher-Alcácer 1955.56: núm. L; ILER 4970; Ripollés 1976: núm. 63; ILAP 25; Arasa 1992b: núm. 35; Crespo 1992: 519 núm. 53; Grau 1994: 454; CIL II² 14,232.

¶⁶⁶ Sobre el gentilici *Primius*, cf. SCHULZE 1904: 48-49; ABASCAL 1994: 465; SOLIN-SALOMIES 1994: 149.

Dibuix de Lumières

*D(is) M(anibus) Val(eriae) Cha-
riteni Dama-
nitanae an(norum)
LXX ♠ Val(eria) Cha-
5 ris liberta
patronae op-
timae fecit*

Als déus Manes.
A Valèria Càrite,
damanitana,
de 70 anys.
Valèria Caris, la seua lliberta,
va erigir (aquest monument)
a la seua òptima patrona.

1-3 Cha/ritenid. Ama/nitanae (Masdeu, Amati); 6-7 op/time (Nunyes), op/timae (CIL II²).

L'única interpunció és una *hedera* (r. 4). Nexes: MA (r. 7). El text, continu, va alineat a l'esquerra.

Sobre el gentilici *Valerius/-a*, vegeu el comentari al núm. 1. *Charite* està ben documentat (Solin 1982: 450; Lozano 1998: 387). El *cognomen Charis* abunda especialment entre esclaus i lliberts (Solin 1982: 448s; Lozano 1998: 387).

La destinatària era oriünda de *Damania*, ciutat del *conventus Caesaraugustanus* (PLIN. *nat.* 3, 24). L'ètnic apareix també a una inscripció de Sagunt (IRSAT 198), a la qual ens remetem per a la problemàtica que planteja la localització d'aquesta ciutat. Darrerament Burillo i Herrero 1983 la localitzen al jaciment de la Muela, en el terme municipal d'Hinojosa de Jarque (Terol).

Pel tenor del text i el tipus de monument, es pot datar en el s. II dC.

31. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur, partida en tres fragments que casen entre ells. Segons el dibuix de Lumières, el remat era semicircular. Sembla que posteriorment, en perdre un fragment a la part superior esquerra, es va rebaixar i arredonar la part dreta, fent així la impressió d'una estela de doble cim. Totes les cares estan allisades.

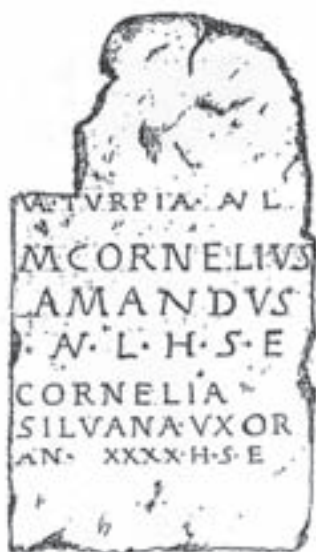
«En casa de Mossén Vayo», Escolano. «A la puerta del racionero Jayme del Vayo, en la calle Mayor», Diago. «Calle del Arraval, a la puerta de la casa de Josef Campos», Lumières. Sobre l'esmentada casa, vegeu el núm. 15.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: (70) x 50 x 20.

Lletres: 5,5-5.

Antist en CIL II; Escolano 1610-11: 2, 762; Diago 1613: 83; Panel ms. ca. 1750: 39; Ríos ms. ca. 1760: 315; Lumières ms. ca. 1800: làm. 47v, núm. 325 (ed. 1852: p. 44, núm. 362, làm. 67); Masdeu 1783-1805: XIX 556, 608, núm. 2039 i 2129; Ribelles ms. a in. s. XIX: 616-617; Miralles 1868: 37; CIL II 4001 cf. p. 971; Ferrer ms. 1877: núm. 1; *idem* 1883: 121, 136; *idem* 1899: 46, 50; Sarthou ca. 1913: 1033; Sentenach 1921: 17; Llopis 1947: 196-197 núm. 5; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXI; Mariner 1955: 237-238 núm. 3; Vega 1968: 12; Ripollés 1976: núm. 88; ILAP 9; Arasa 1992b: núm. 37; CIL II² 14,252. Cf. HAE 1955-56: 1455.

Dibuix de Lumières

$\overline{V}al(eria) \cdot Turpia \cdot \overline{an}(norum) \cdot L \cdot$
(vac. v. 1)
 $M(arcus) \cdot Cornelius$
 $Amandus$
 $\overline{an}(norum) \cdot L \cdot h(ic) \cdot s(itus) \cdot e(st) \cdot$
5 $Cornelia \cdot$
 $Silvana \cdot uxor$
 $an(norum) \cdot XXXX \cdot h(ic) \cdot s(ita) \cdot e(st) \cdot$

Valèria Túrpia, de 50 anys.
Marc Corneli Amand,
de 50 anys,
aquí és sepultat.
Cornèlia Silvana,
sa muller,
de 40 anys,
aquí és sepultada.

1 últim punt omés (els editors en general); 5 punt omés (tots); 6 uxor (Panel, Lumières, Ripollés), omissió d'uxor (CIL II); 7 últim punt omés (els editors en general).

Interpuncions triangulars. Nexes: VAL (r. 1), AN (r. 1, 4).

La inscripció conté tres epitafis gravats en diferents ocasions, la qual cosa explica la manca d'harmonia i les diferències en l'*ordinatio* del text i en l'escriptura. El primer, que és cronològicament el darrer, presenta una escriptura superficial. La A manca d'asta transversal i està inclinada vers l'esquerra. El text ha estat alineat a l'esquerra. El segon epitafi, que va ser el primer en el temps, presenta una escriptura profunda, amb bisells i reforços ben marcats. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria. L'escriptura del tercer epitafi és similar a la del segon, tot i que un poc menor i menys profunda. L'*ordinatio* és deficient: mentre que les r. 5-6 estan alineades a l'esquerra, la r. 7 segueix un eix de simetria.

Quant al gentilici *Valerius* /-a, vegeu el comentari al núm. 1. El gentilici *Cornelius* /-a és molt freqüent a aquesta zona i pertot arreu. Respecte dels *cognomina*, només interessa comentar *Turpia*, ja que els altres dos són corrents. En canvi, *Turpia*, derivat sens dubte de *turpis*, és un *cognomen* de caràcter pejoratiu, que tan sols està documentat en una altra inscripció de la *Gallia Cisalpina* (CIL V 6036).⁶⁷

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en la segona meitat del s. I dC.

32. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, trencat en l'angle inferior esquerre i malmés en els superiors. La cara anterior està polida; les laterals i la posterior, desbastades. El camp epigràfic està delimitat per una *cyma recta*.

«Calle del Arrabal, casa de Josef Marcilla», Lumières. Es donava per desapareguda. «Recientemente ha sido hallada en la calle del Historiador del Vayo», Llopis. En ambdues referències es tracta del mateix carrer; vegeu el núm. 15.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: 52 x 42 x 13.

Camp epigràfic: 33 x 31.

Lletres: 5-4,5.

Lumières ms. ca. 1800: lám. 48v, núm. 330 (ed. 1852: p. 45, núm. 366, lám. 68); Miralles 1868: 37; CIL II 4000, cf. p. 971; Ferrer 1883: 136; *idem* 1899: 50; Sarthou ca. 1913: 1033-1034; Llopis 1947: 196-7 núm. 4; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LX; Ripollés 1976: núm. 61; HEp 1989: 233; ILAP 8; Arasa 1992a: núm. 17; *idem* 1992b: núm. 45; CIL II² 14,251. Cf. Alföldy 1984: 283 nota 40.

¶⁶⁷ Sobre *Turpius*, *Turpio*, *Turpillus*, derivats de *turpis*, cf. KAJANTO 1965: 102 nota 1; 286.

<p><i>M(arcus) • Valeri-</i> <i>us • Martia-</i> <i>lis • an(norum) • LX • h(ic) • s(itus) • e(st)</i> <i>Terentia</i> 5 <i>[Te]mporin-</i> <i>[a an(orum)] XL h(ic) s(ita) e(st)</i></p>	<p>Marc Valeri Marcial, de 60 anys, aquí és sepultat. Terència Temporina, de 40 anys, aquí és sepultada.</p>
--	---

4 ERENTIA (Ripollés), Terentia (CIL II²); 5 [- - -]aporin (Lumières 1852, CIL II); 6 -[a an(norum)]X]IL (Arasa), -[a a]n(norum) L (Alföldy, CIL II²).

Interpuncions triangulars. Nexes: AN (r. 3 i r. 6). L'escritura, allargada, és acurada. Les M tenen les astes externes inclinades cap a fora. Les dues primeres ratlles estan inclinades cap a l'esquerra. El text està alineat a l'esquerra.

Sobre els *Valerii* i els *Terentii*, vegeu els comentaris als nùms. 1 i 29, respectivament. El *cognomen Martialis*, freqüent arreu, figura també en el núm. 69. El *cognomen Temporina*, derivat de *tempus*, representa un hàpax a la Península Ibèrica, però està documentat a la *Gallia Cisalpina* (Kajanto 1965: 296).⁶⁸

Pel tenor del text, tipus de monument i paleografia, es pot datar cap al final del s. I dC.

⁶⁸ Per al núm. 35, en lloc de *T^em^po^rina* (Alföldy 1984: 238 nota 40 = HEp 1989: 234 = CIL II² 14,247), proposem *Pereg/rina* (?).

33. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur («màrmol negre», Lumières). Estava trencada dalt i baix i presentava esquerdes als angles superior dret i inferior esquerre. Estava decorada amb un relleu en forma de garlanda. El camp epigràfic, rebaixat i emmarcat per una motllura, estava parcialment deteriorat. Sembla que es tractava d'una estela antropomorfa.

«En Xérica, en la porta (*sic*) de Quaranta», Antist.⁶⁹ «En el partido que llaman de Quarenta», Escolano. «Calle del Arraval, a la puerta de la casa de Josef Campos», Lumières. Sobre l'esmentada casa, vegeu el núm. 15. Pel que fa a la situació de la partida de Quaranta, vegeu el núm. 30.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Antist en CIL II 3999; Escolano 1610-11: 2, 761; Ríos ms. ca. 1760: 232; Lumières ms. ca. 1800: làm. 49, núm. 332, pp. 194-195, 225-228 (ed. 1852: p. 45, núm. 368, làm. 68); Masdeu 1783-1805: XIX 520-521 núm. 1981; Miralles 1868: 37; CIL II 3999, cf. p. 971; Ferrer 1883: 121; *idem* 1883: 131; *idem* 1899: 45,49; Albertini 1911-12: 356 núm. 45; Sarthou ca. 1913: 1034; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LIX; ILER 4357; Ripollés 1976: núm. 84; ILAP 7; Arasa 1992b: núm. 36; CIL II² 14,235; Jàrrega 2000a: 141-143. Cf. Wiegels 1985: 122.

Dibuix de Lumières

D(is) M(anibus)

G(aio) V(alerio) G(ai) · f(ilio) · Gal(eria tribu)

Rufino an(norum) XVII

Por(cia) Charite

5 *mater filio*

pientissimo h(unc) t(itulum) [p(osuit)?]

¶⁶⁹ Porta segurament per *partida*, puix que no es coneix cap porta amb aquest nom. D'aquest lapsus dedueixen

ARASA 1992b:41 i JÀRREGA 2000a:141 que la procedència de la inscripció no és segura; però no és així.

Als déus Manes. A Gai Valeri Rufi, fill de Gai, de la tribu Galèria, de 17 anys. Pòrcia Càrite, la seua mare, ha erigit (aquest sepulcre) al seu fill afectuosíssim.

3 XVIII (Arasa); 6 al final hic [- -] (Antist, Escolano), h(eres) e(x) t(estamento) (?) (Arasa), et [sibi] (CIL II), † e † [s(i)bi ?] (CIL II²).

El text tendeix vers un eix de simetria, encara que les r. 4-5 es troben desplaçades a la esquerra. La O final de la r. 5 és més petita. Al final de la r. 6, la T *summa* sembla indicar que a continuació seguia una altra lletra.⁷⁰

Sobre els *Valerii* i els *Porcii*, vegeu els comentaris als núms. 1 i 13, respectivament. Sobre el *cognomen Charite*, vegeu el comentari al núm. 30.

Pel tenor del text i el tipus de monument, es pot datar en el s. II dC.

34. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur («màrmol negre», Lumières), rematada amb capçalera semicircular. Estava trencada baix.

«Calle del Arraval, a la puerta de Josef Campos», Lumières. Sembla que N. Ferrer la va veure encara, puix que no solament indica el lloc on es trobava, sinó que, a més, en presenta el dibuix, si bé molt diferent del de Lumières. Sobre l'esmentada casa, vegeu el núm. 15.

Desapareguda.

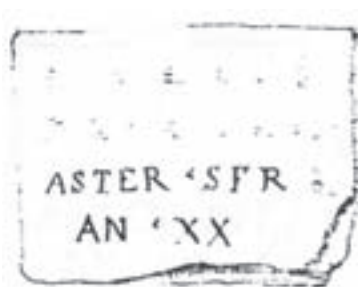
Dimensions: desconegudes

Lumières ms. ca. 1800: lám. 47v, núm. 326 (ed. 1852: p. 44, núm. 363, lám. 67); Miralles 1868: 37; CIL II 4003; Ferrer ms. 1877: núm. 5; *idem* 1883: 136; *idem* 1899: 50; Sarthou ca. 1913: 1033; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXIII; Mangas 1971: 146; Ripollés 1976: núm. 68; ILAP 11; Arasa 1992b: núm. 40; CIL II² 14,239.

Dibuix de Lumières

Aster · ser(vus)
an(norum) · XX
- - - - - ?

Dibuix de Ferrer

Àster, esclau,
de 20 anys
... (?)

1 [- -]taster (CIL II).

¶⁷⁰ La nostra proposta per al final de la r. 6 resulta estranya a causa del demostratiu *h(um)*, però respecta la lectura de Lumières, ja que al final hi ha espai per a una lletra. Una

fórmula semblant apareix en el núm. 1. La lectura que hom proposa en CIL II i en CIL II² respon a una fórmula freqüent, però corregeix el text de Lumières.

1994: 246). Al País Valencià no torna a aparéixer. La lectura *Peregrina* és preferible a *Perforina* (Arasa) o *Temporina* (Alföldy). En efecte, *Perforina* no apareix documentat enlloc i *Temporina* és enormement rar, mentre que *Peregrina* abunda pertot arreu. A més, la lectura de Sentenach s'explica millor a partir de la nostra hipòtesi.

Pel tenor del text, es pot datar al final del s. I o principi del s. II dC.

36. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, trencat dalt, baix i a l'esquerra. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*, conservada a la part superior i a la dreta. La cara anterior està polida; les altres, desbastades.

Aparegué abans del 1948 en lloc i circumstàncies desconegudes.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: (42) x (25) x 11.

Lletres: 4,5-3,5.

Llopis 1947: 196-8 núm. 10; Mariner 1955: 328 núm. 4; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXXII; HAE 1955-56: 959; Ripollés 1976: núm. 66; ILAP 15; Arasa 1992a: núm. 20; *idem* 1992b: núm. 51; CIL II² 14,254; HEp 1995: 295.

5

[- - - Q]uietus
 [an(norum)] LXX
 [- - -]eliānus
 [an(norum) - - -]II h(ic) s(iti) s(unt)
 [- - - .ate]rna
 [an(norum) - - -]X
 - - - - - ?

... Quiet, de 70 anys, i ...-elià, de ... anys,
 aquí són sepultats, ... -aterna, de ... anys.

1 [- - -]ilius (Llopis, Fletcher-Alcácer), [- - -]anetus (Mariner), [- - -]ietus (Ripollés), [- - -]vilius (CIL II²); 3 [- - -]iinus (Llopis, Fletcher-Alcácer, Ripollés), [- - -]lianus (Mariner), [- - -]lianus (CIL II²); 4 [- - -]I H.S.S. (Mariner, Ripollés); 5 [- - -ve]rna (?) (Mariner); 6 omesa (Llopis, Fletcher-Alcácer, Ripollés, Mariner), [an(norum).]V (CIL II²).

No s'aprecia cap signe d'interpunció. Nexe: AN (r. 3). Les lletres són estretes i allargades i estan tan juntes que la lectura resulta difícil.

La restitució de la r. 1 sembla segura. Per a la r. 3 hom podria pensar en *Aelianus*, *Aurelianus* o semblant.⁷¹ El primer és, de molt, el més freqüent i està documentat a *Saguntum* (IRSAT 96 i 230 (?)). Finalment, en la r. 5 és possible tant *Materna* com *Paterna*.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. II dC.⁷²

37. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela (?) trencada baix i a l'esquerra. El camp epigràfic estava rebaixat i delimitat per unes motlures, conservades dalt i a la dreta.

«Calle del Arraval, tendida a la puerta de la casa de D.Vicente Salvá, suelta», Lumières. Sobre el c/ del Arrabal, vegeu el núm. 15.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Lumières ms. ca. 1800: làm. 49v, núm. 336, (ed. 1852: p. 46, núm. 372, làm. 69); CIL II 4002; Ferrer 1883: 136; *idem* 1899: 50; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXII; Ripollés 1976: 69; ILAP 10; Arasa 1992b: núm. 52; CIL II² 14,253.

Dibuix de Lumières

[D(is)] M(anibus)

[- - -]biae

[- - - e]t [- - -]

Als déus Manes.

A ...

i a ...

3 [- - -]T (CIL II, CIL II²).

¶⁷¹ Per als *cognomina* acabats en *-elianus*, cf. SOLIN-SALOMIES 1994: 457.

¶⁷² CIL II² s'inclina per atribuir la inscripció al s. I dC.

L'escritura és acurada. La fórmula de consagració als DM figurava damunt del requadre motllurat.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. II dC.

38. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela (?) trencada dalt i baix. El camp epigràfic estava rebaixat i emmarcat per motlures.

«Encontrada en un campo propiedad de José Manzanos», Ferrer. Hom desconeix aquesta localització.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes

Inèdita. Ferrer ms.1877: s. f.

Dibuix de Ferrer

Tèxt transmés

[- - - - -]

[- - - - -]

[- - - - -]

[- - - - -]

5 [- - -]IPA

NI PIS

Hom podria restituir [- - - Agr]ipa o [- - - Phil]ipa (!) \widehat{an} (norum) L^rh^r(ic) s(itus) [e(st)] o bé [- - -] pa/r^rtrⁱ pi(i)s(simo). Però tot resulta hipotètic.

Pel tipus de monument, es podria datar a les darreries del s. I o en el s. II dC.

39. INSCRIPCIÓ DE CARÀCTER DESCONEGUT. Bloc (?) de calcària de color gris obscur, trencat dalt, baix i a la dreta.

Es desconeixen el lloc i les circumstàncies en què aparegué.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: (32) x (16) x 13.

Lletres: 5

Ripollés 1976: núm. 77; ILAP 20; Arasa 1992a: núm. 21; *idem* 1992b: núm. 54; CIL II² 14,256; HÉp 1995: 296.

VE[- - -]
RI+[- - -]
-----?

1 Ve[rus ? - - -] (Arasa) ; 2 RII (Ripollés), RIM[- - -] (CIL II²), rin[- - -] (Arasa).

El que CIL II² considera com la resta d'una S, damunt la r. 1, sembla ser més aviat un senyal accidental.

L'escritura és acurada i presenta bisells i reforços ben marcats. La darrera lletra de la r. 2 pot ser M o N.

Pel tipus de monument i la paleografia, es podria datar en el s. I dC.

40. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur, trencada dalt. La cara anterior està allisada; les altres, desbastades. El camp epigràfic està emmarcat per una *cyma recta*.

«Este documento epigráfico es propiedad de la familia Perelló-Alfaro (aunque se han llevado a cabo las conversaciones oportunas para su donación al Museo Municipal), y fue hallado a principios de la década de los años 90 en un ribazo de una finca de su propiedad situada detrás del Calvario de la población en la partida conocida como Cuaranta», Alfonso. El propietari n'ha fet donació al MAM.

Es conserva al MAM de Xèrica.

Dimensions: (69) x 35 x 30.

Camp epigràfic: ? x 19.

Lletres: 5.

Alfonso 2000.

[h(ic)] s(itus, -a) est

... aquí és sepultat/-da

No s'aprecia cap signe d'interpunció. L'escriptura, alta i estreta, no és gaire acurada.

Tenint en compte l'espai, la fórmula devia estar abreujada en els dos primers mots.

Per la fórmula final, el tipus de monument i la paleografia, es podria datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

Viver

41. INSCRIPCIÓ VOTIVA.⁷³ Ara de calcària de color groguenc, amb base i cornisa. Tant la cara anterior com les laterals estan allisades; la posterior i la de baix, desbastades. En la cara superior, una entalla quadrada, que ocupa gairebé tota la superfície, potser servia per a l'ancoratge d'una estàtua. Les motlures de la base i la cornisa es donen només davant i als costats. Sembla, doncs, que l'ara devia estar adossada a una paret. El camp epigràfic, sense emmarcar, ocupa gairebé tota la cara anterior del dau. Tan sols presenta petits desperfectes en la cornisa i als angles posteriors de la base.

¶⁷³ L'any 1991 publicàvem aquesta inscripció, que només coneixíem a través d'una fotografia no gaire bona. Per tant, presentàvem la lectura amb interrogants. Déiem a més que es desconeixien les circumstàncies de la troballa i proposàvem com a probable lloc de

procedència la província de Castelló. Doncs bé, hem pogut aclarir tots els interrogants gràcies a Ramon Jàrraga i a l'amabilitat del propietari de la inscripció, que ens ha donat informació sobre la troballa i facilitats per a estudiar-la.

Aparegué casualment, vers l'any 1983, en un camp de la partida de Morredondo, al costat de la font del mateix nom, a uns 5 km al nord-oest de Viver. La va recollir i l'ha guardada a casa fins l'any 2003 Manuel Torrijo Cortés (Masías del Cristo, Viver). Ara n'ha fet donació a l'Ajuntament.

Es conserva a l'Ajuntament de Viver.

Dimensions: 38 x 27 x 24.

Camp epigràfic: 17 x 25,5.

Lletres: r. 1: 4,5; r. 2-3: 4; r. 4: 2.

Corell 1991: 198-199 núm. 8; HEp 1994: 278; Jàrrega 2002-03.

Dibuix d'A. Corell

*Atília (?) • Eu-
p(- - -) • a(ram) • l(ibens) • a(nimo) • p(osuit) •
ex votu-
m (!)*

Atília (?) Eup- ... ha erigit aquesta ara de bon grat, d'acord amb un vot.

1 Alia (Corell, HEp).

Interpuncions triangulars. Nexes: TIL. L'escriptura no és gaire acurada. Les A presenten les astes transversals penjant de l'asta esquerra; les E consten de dues astes verticals; les L tenen forma de lambda; i la M és molt oberta. L'*ordinatio* és molt deficient. El text està alineat a l'esquerra. Degut a l'escassa qualitat de l'escriptura i de l'*ordinatio*, la lectura del nom de la dedicant resulta insegura.

La lectura *Alia* (r. 1) que proposàvem en 1991, basant-nos solament en una fotografia, és incorrecta. En efecte, a la A segueix clarament un nexa: TL o més probablement TIL. En el primer cas, es tractaria d'un nexa doble bastant normal i la lectura seria *Āilia*. La dificultat rau en el fet que aquest gentilici és extremadament rar.⁷⁴ En el segon cas, el nexa triple possibilita una lectura que resulta més probable que l'anterior. Efectivament, el gentilici *Atilius/-a* està documentat a Xèrica (núm. 14), *Edeta* (IRET 93, 108), *Saguntum* (IRSAT 142, 369), *Valentia* (IRVT 3) i és molt freqüent a tota la Península Ibèrica (Abascal 1994: 86-87). Per altra banda, tenint en compte que l'escriptura i l'*ordinatio* són poc acurades, ja no resulta tant estranya la forma del nexa.

La lectura del *cognomen* resulta també problemàtica. A primera vista es pot llegir *In/p(- - -)*, que estaria per *Imp(- - -)*. Es podria pensar, doncs, en un *cognomen* llatí com *Imperiosa*, *Impetrata*, etc. Però a Hispània no apareix cap *cognomen* que comence per *Inp-* o *Imp-*. A més, els *cognomina* amb aquest inici són molt rars generalment. Per tant, considerem que la lectura correcta és *Eu/p(- - -)*. Es tractaria, doncs, d'un *cognomen* grec, com *Euphrosyne*, *Euporis*, *Eupraxia*, etc.

Al nom de la dedicant segueixen les fórmules *a(ram) l(ibens) a(nimo) p(osuit) i ex votu/m*. Aquest acusatiu, en lloc de l'ablatiu, és un error molt freqüent en epigrafia.⁷⁵

Malauradament, no s'indica el nom de la divinitat a la qual fou dedicada l'ara. Els noms de les divinitats s'ometen freqüentment en les inscripcions dipositades als santuaris.⁷⁶ El fet s'atribueix a què tothom sabia a quina divinitat estava dedicat cada santuari. ¿Es pot donar aquesta explicació en el cas de la inscripció de Viver? No es pot descartar, si bé cal reconèixer que no han aparegut restes arqueològiques de superfície al lloc de la troballa ni tampoc als voltants. No deixa de ser interessant remarcar que aquesta és l'única inscripció votiva entre el nombrós conjunt epigràfic de l'Alt Palància.

Per la paleografia i el tipus de monument, es pot datar en el s. I dC.⁷⁷

42. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur. La cara anterior està polida. Sembla que Diago ja la va veure trencada a la dreta. Actualment només en resta un fragment inferior. Presenta *cyma inversa* sobre el sòcol.

«Agora está en la misma Villa en la puerta de la casa de Matheo Inesa, en la plaza vieja», Diago 1613. «En la puerta de la casa de Mateo Inesas», Diago ms.⁷⁸ Segons Llopis 1947: 35, es tractaria de la casa Santolaya. «Se conserva empotrado a unos 2 m de altura en la fachada de una casa de la Av. de la Diputación», Arasa-Palomar.

¶⁷⁴ En femení està documentat a Preneste (CIL XIV 3068) i Mérida (AE 1994: 859); en masculí, a Salerno (CIL X 560) i a la Panònia Superior (AE 1901:210). Sobre *Atilius/-a*, cf. SCHULZE 1904: 150, 442 nota 6. ¶⁷⁵ Cf. CIL II p. 1184 i 1188; CARNOY

1906: 205, 269-270. ¶⁷⁶ Cf. IRSAT 490 i nota 435.

¶⁷⁷ Anteriorment la datàvem en el s. II dC. ¶⁷⁸ «Inesa», «Inesas» en Diago; deu ser Jueas, cognom freqüent a Viver; vegeu el lloc de troballa del núm. 55.

Es conserva en l'avinguda de la Diputació núm. 3.

Dimensions: (27) x (27) x ?

Lletres: 4-3,5.

Diago 1613: 138; *idem* ms. in. s. xvii (=1948): 55; Masdeu 1783-1805: XIX 448 núm. 1874; Ribelles ms. a in. s. xix: 56; CIL II 4005; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XCVIII; ILER 4930; Ripollés 1976: núm. 122; ILAP 38; Arasa 1992b: núm. 15; CIL II² 14,259; Arasa-Palomar 1996a: 569-572 (= Arasa-Palomar 1996b: 39-42); HEp 1997: 281; Palomar 1997: 123-124 núm. 1.

Text de Diago

M. AEMILIO- M. F. ET
CORNELIAE ELFI
MARCIAE M. F. CELE-
RAE AEMILIA M. F.
NIG. FRATRI ET MA-
TRI VNA FECIT.

Probable lectura

*M(arco) Aemilio (M(arci) f(ilio) [- - -]
et Corneliae Elpi[di (?) et]
Marciae M(arci) f(iliae) Celerae
Aemilia M(arci) f(ilia) Nig[rina (?)]
5 fratri et matri e[st fil(iae)]
viva fecit*

A Marc Emili ..., fill de Marc, a Cornèlia Elpis (?),
i a Màrcia Cèlera, filla de Marc. Emília Nigrina (?),
filla de Marc, al seu germà, a la seua mare
i a la seua filla ha fet en vida (aquest monument).

5-6 fratri et matri [et filiae (?)] / viua fecit [et sibi] (CIL II²).

Diago presenta el text sense divisió de ratlles.

Contràriament al que suposa Alföldy en CIL II², pensem que no devia indicar-s'hi l'edat dels difunts. Ens basem en l'*ordinatio*. El fragment retrobat recolza la

lectura que proposem per a les r. 5-6. La r. 5 contindria la paraula *fil(iae)* abreujada o amb algun nexa; i en la r. 6 figuraria la fórmula, centrada. Per raons d'*ordinatio*, no s'hi adiu la restitució [*et sibi*], que hom proposa en CIL II². Arasa-Palomar suposen erròniament que el text que dona Diago és el de la inscripció completa.

Nexe: MA (r. 5)

Sobre els *Aemilii* i els *Cornelii*, vegeu els núms. 3 i 31, respectivament. El gentilici *Marcus* /-a, molt freqüent pertot arreu, torna a aparéixer en el núm. 48. El *cognomen* *Helpis*, escrit sovint *Elpis*, estava molt estés (Solin 1982: 1205-1210; Abascal 1994: 351, 384). La restitució del *cognomen* *Nig[rina]* sembla més probable que *Nig[ra]* o *Nig[ella]*; torna a aparéixer en el núm. 71, a més de ser freqüent arreu. El *cognomen* *Celera*, tot i que és relativament freqüent, no torna a aparéixer al País Valencià.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

43. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur («màrmol negre», Lumières). El camp epigràfic, segons Diago, estava emmarcat.

«En la puerta de la casa del párroco y ... con curiosas molduraciones al derredor», Diago. «En el pilar izquierdo de la puerta de la Abadía», Lumières. En la mateixa casa estaven encastats els núms. 44, 45.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Diago 1613: 138; *idem* ms. in. s. xvii (= 1948): 55; Lumières ms. ca. 1800: lám. 45, núm. 314, pp. 184-191 (ed. 1852: p. 103, núm. 350, lám. 63); Ribelles ms. a in. s. xix: 55; Masdeu 1783-1805: XIX 448 núm. 1873; Ceán 1832: 128; Miralles 1868: 37; CIL II 4006 segons descripció d'Antonio Fornés; Sarthou ca. 1913: 1005; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XCIX; ILER 5206; Ripollés 1976: núm. 127; ILAP 39; Arasa 1992b: 16; CIL II² 14,257; Palomar 1997: 124 núm. 6. Cf. Wiegels 1985: 122.

Dibuix de Lumières

M(arcus) • Aemilius

M(arci) • f(ilius) • G(aleria tribu)

Potitus an(norum)

LV h(ic) • s(itus) • e(st)

Marc Emili Potitus,

fill de Marc, de la tribu Galèria,
de 55 anys,

aquí és sepultat.

Les interpuncions eren triangulars amb el vèrtex cap amunt. La G (r. 2) era cursiva. Les M tenien les astes externes inclinades cap a fora. L'*ordinatio* tendia vers un eix de simetria.

Sobre el gentilici *Aemilius*, vegeu el comentari al núm. 3. El *cognomen Potitus* és més o menys conegut a tot Hispània.

L'abreviació de la tribu *Galeria* en G és raríssima (cf. CIL II p. 1134).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

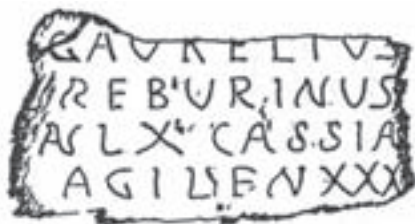
44. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur («màrmol pardo», Lumières). Estava trencat dalt i malmés baix i en ambdós costats.

«Sobre el arco de la puerta de la abadía», Lumières. En la mateixa casa estaven encastats els núms. 43, 45.

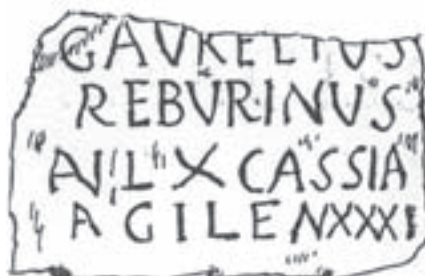
Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Lumières ms. ca. 1800: lám. 45v, núm. 318 (ed. 1852: p. 104, núm. 354, lám. 64); Anònim ms. s. XVIII: 65; Villanueva 1803-1852: III 138; Ribelles ms. a in. s. XIX: 60; CIL II 4007; Ceán 1832: 128; Amati ms. 1818-1834: 25 núm. 78; Miralles 1868: 37; Sarthou ca. 1913: 1005; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. C; ILER 2277; Ripollés 1976: núm. 130; ILAP 27; Arasa 1992b: núm. 17; CIL II² 14,260; Palomar 1997: 125 núm. 9. Cf. Rubio 1959: 49-50 i 117.

Dibuix de Lumières

Dibuix de l'Anònim ms. s. XVIII

G(aius) Aurelius
Reburinus
an(norum) LX Cassia
Agile an(norum) XXXI (?)

Gai Aureli Reburri,
de 60 anys.
Càssia Agile,
de 31 (?) anys.

1 C(aius) (Villanueva, CIL II, Ripollés, Arasa); 4 XXX (Lumières, Villanueva, Arasa).

No es veu cap signe d'interpunció. Nexes: AN (r. 3 i 4). L'escriptura no era gaire acurada. Les N, les V i les R tenien les astes corbades; les S eren asimètriques. Al final de la r. 4, la lectura de l'Anònim ms. s. XVIII sembla preferible a la de Lumières i Villanueva; potser el bloc estava recobert en aquest punt.

El gentilici *Aurelius*, molt freqüent arreu, no apareix més al País Valencià. El cognomen *Reburinus* o *Reburinus* és netament hispànic (Kajanto 1965: 236; Albertos 1965: 191).⁷⁹ És un derivat de *Reburus*, el qual abunda sobretot a l'àrea lusitanogallega (Untermann 1965: 155-156). Hom discuteix sobre el seu origen, que uns consideren celta i altres llatí.⁸⁰ El gentilici *Cassius*, al País Valencià, apareix també a *Ilici* (IRILADT 93) i *Valentia* (IRVT 53). *Agele*, escrit aquí *Agile* és més o menys conegut arreu (Lozano 1998: 22; Pape-Benseler 1959: 9; Solin 1902: 1189).

Pel tenor del text i el tipus de monument, es pot datar en la segona meitat del s. I dC.

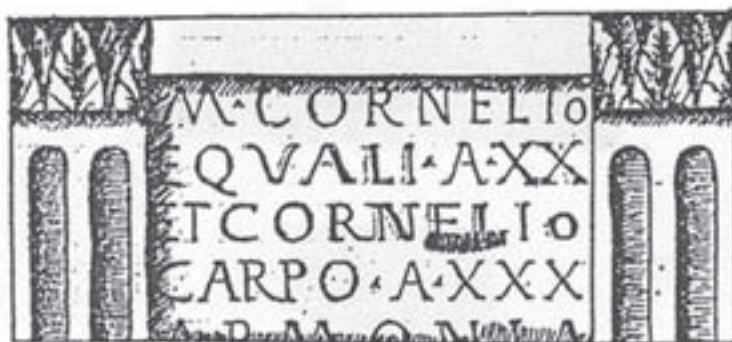
45. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur («màrmol negre», Lumières). Estava tallada baix. El camp epigràfic estava rebaixat i delimitat a ambdós costats per pilastres estriades, amb dues canaletes, rematades amb un capitell corinti.

«Era una muy grande y labrada piedra con muchas molduras ... rompidas de medio abaxo y que estaba en la puerta del párrocho», Diago. «En la puerta de la casa de la Abadía», Lumières. En la mateixa casa estaven encastats els núms. 43, 44.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Diago 1613: 83; *idem* ms. in. s. xvii (=1948): 55; Panel ms. ca. 1750: 12; Ríos ms. ca. 1760: 315; Lumières ms. ca. 1800: lám. 45v, núm. 317 (ed. 1852: p. 104, núm. 353, lám. 64); Masdeu 1783-1805: XIX 447 núm. 1870; Ribelles ms. a in. s. xix: 53; Miralles 1868: 37; CIL II 4008 segons descripció d'Antonio Fornés; Albertini 1911-12: núm. 46; Sarthou ca. 1913: 1005; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CI; ILER 3917; Ripollés 1976: núm. 128; ILAP 28; Arasa 1992a: núm. 2; *idem* 1992b: núm. 18; CIL II² 14,261; Palomar 1997: 124-125 núm. 7.

Dibuix de Lumières

¶⁷⁹ La grafia *Reburinus*/-a apareix en diverses inscripcions (ABASCAL 1994: 479-480). ¶⁸⁰ Sobre aquesta qüestió hom pot consultar, a més

de la bibliografia citada, HOLDER 1894-1916: 1088-1091; RUBIO 1959; PÉREZ VILATELA 1994: 104.

	<i>M(arco) • Cornelio</i>	A Marc Corneli Equal,
	<i>Equali (!) • a(nnorum) • XX</i>	de 20 anys,
	<i>et Cornelio</i>	i a Corneli Carp,
	<i>Carpō • a(nnorum) • XXX</i>	de 30 anys.
5	<i>Armonia (!)</i>	Harmonia ...
	- - - - -	

4 interpuncions omeses (CIL II²); 5 omesa (Diago, Panel).

Interpuncions triangulars. L'escriptura era elegant. Tanmateix, la V (r. 2) tenia les dues astes corbades i les astes externes de la M estaven inclinades cap a fora. Les O finals de les r. 1 i 3 eren més petites. L'*ordinatio* del text seguia un eix de simetria.

Sobre els *Cornelii*, vegeu el comentari al núm. 31. El *cognomen Aequalis*, escrit aquí *Equalis*, un hàpax a Hispània, és extremadament rar (Kajanto 1965: 289). A la Vila Joiosa (IRILADT 108) apareix un *L. Cornelius Carpus*, amb el qual podria estar emparentat el de Viver. *Harmonia*, escrit aquí *Armonia*, és poc freqüent en general.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

46. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL (?). Bloc de calcària de color gris obscur, de desenvolupament horitzontal. Està trencat en l'angle superior dret i tallat a l'esquerra. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*.

«Noviter reperta en Vivel, y puesta a la puerta de la cárcel», Sales. «En la plaza de Vivel, colocada en la pared, una vara sobre tierra. Io mismo le trasladé en el mes de Junio del año 1759. Por una parte está quebrada», Galiana.⁸¹ «Debajo de la rexa de la cárcel», Lumières. «En la plaza en la pared de la casa de ayuntamiento», Villanueva. Tots es refereixen al mateix indret. La inscripció està parcialment recoberta de ciment a l'esquerra.

Es troba encastada a la façana del Museu Etnològic, c/ Duque de Calabria, núm. 1, a 1,50 m del terra.

Dimensions: (61) x (110) x ?

Camp epigràfic: 43 x (100).

Lletres: r. 1: 8, r. 2: 10; r. 3: 15.

L. Galiana en carta del 6-1-1760 a G. Mayans; Sales en Ribelles ms. d in. s. XIX: 245; Lumières ms. ca. 1800: làm. 44v, núm. 312 (ed. 1852: p. 103, núm. 348, làm. 63); Villanueva 1803-1852: III136-137; Ribelles ms. a in. s. XIX: 58; Ceán 1832: 128; Miralles 1868: 37; CIL II 4009 segons descripció d'Antonio Fornés; Sarthou ca. 1913: 1005; Castañeda 1923: 173; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CII; ILER 1707; Ripollés 1976: núm. 131; Alföldy 1984: 228 nota 10; HEp 1989: 238; ILAP 29; Arasa 1992a: núm. 3; *idem* 1992b: núm. 19; CIL II² 14,262; Palomar 1997: 125 núm. 10; Jàrrega 2000a: 155-157.

¶⁸¹ Galiana, quan afirma «Io mismo le trasladé», vol dir que la copià personalment.

Dibuix de Lumières

*P(ublio) • Domitio • Sabino
[et] • Fabiae • Atticae
statuas • posuit*

A Publi Domici Sabí
i a Fàbia Àtica
va erigir aquestes estàtues.

2 S • Fabiae (Diago), c/ Fabiae (Galiana, Lumières, CIL II, Fletcher-Alcácer), F • Fabiae (Villanueva).

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap amunt. L'escriptura és elegant, amb els bisells i reforços molt marcats.

Sembla probable que, com suposen Hübner, Arasa i Alföldy, la inscripció formara part d'un arc. Aquest comptaria almenys amb una altra inscripció semblant, on figuraria, entre d'altres, el nom del dedicant. La hipòtesi sembla ser corroborada per les dimensions que en dóna Galiana.⁸² Es tractaria, doncs, probablement d'un monument semblant al del núm. 27.

¶⁸² «De largo cinco palmos, de ancho cerca de quatro i medio», és a dir, ca. 97 x (110) x ?. Si aquestes dimensions són correctes, Galiana va veure el suport en un estat més complet que es troba actualment. Tanmateix, no diu que veiera

en el text res que no es puga veure ara. ¿Havien preparat un camp epigràfic per a gravar-hi el nom del dedicant, que no hauria estat gravat mai? És probable. Hübner afirma: «Patet dimidiam fere tituli partem deesse».

Sobre els *Domitii* i els *Fabii*, vegeu els nùms. 17 i 19, respectivament. Els *cognomina* són freqüents pertot arreu.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

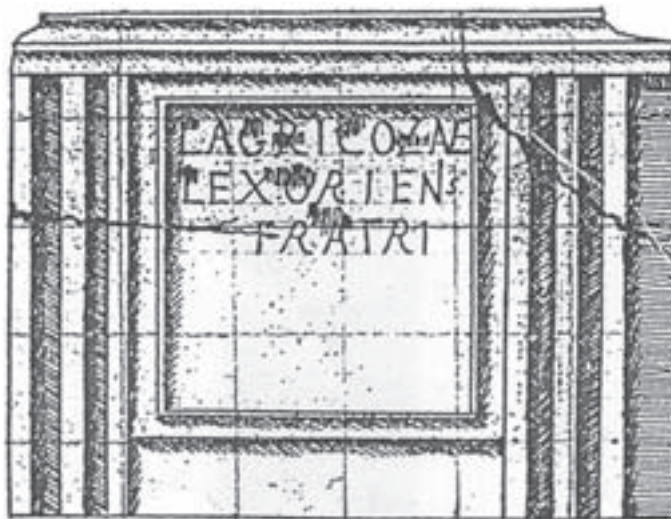
47. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc (?) de calcària de color gris obscur («màrmol negre», Lumières). El camp epigràfic estava rebaixat i delimitat per una motllura. A ambdós costats del camp epigràfic hi havia sengles pilastres estriades sense capitell. Dalt sembla observar-se un encaix.

«A la puerta de la casa que llaman del Bayle de Teruel», Escolano. «A la izquierda de la puerta de la casa de la señoría. El ayre de los caracteres inclina a creerla espúria y de la misma mano que la inscripción anterior» [núm. 50], Lumières.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Antist en CIL II 4015; Escolano 1610-11: 2, 784; Ríos ms. ca. 1760: 233; Lumières ms. ca. 1800: lám. 46v, núm. 321 (ed. 1852: p. 105, núm. 357, lám. 66); Masdeu 1783-1805: XIX 440 núm. 1860; Ribelles ms. a in. s. XIX: 59; CIL II 4015; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CVIII; Ripollés 1976: núm. 126; ILAP 37; Arasa 1992a: núm. 1; *idem* 1992b: núm. 20; CIL II² 14,263; Palomar 1997: 124 núm. 5.

Dibuix de Lumières

Probable lectura

L(icinio) Agricolae
L(icinius) Exoriens
fratri

A Licini Agricola;
Licini Exoriens,
a son germà.

1 abans del nom DM (Cattaneo); 2 Titus Exoriens (Escolano).

No s'observen signes d'interpunció. Les R de les r. 2-3 estaven inclinades vers la dreta. L'asta dreta de la N (r. 2) era més alta, com si formara el nexa NI. La S de la r. 2 era més petita i anava volada. L'*ordinatio* del text seguia un eix de simetria.

Segons Lumières, tant aquest suport com el del núm. 50 són romans, però presenten inscripcions refetes, probablement a instàncies de Diago, com la següent i el núm. 50. La suposició de Lumières és innegable, almenys respecte de la refacció del núm. 50. Quant al núm. 47, podria ser també correcta; però no n'estem segurs, ja que el suport es dona per desaparegut. En tot cas, encara que el text haguera estat reescrit, aquest no hauria sofert cap canvi. Efectivament, el text que presenta Lumières és corroborat per la lectura d'Antist i Escolano, anteriors a la refacció que ell suposa.

No s'indica el *praenomen* del destinatari ni del dedicant. A més, el gentilici d'ambdós figura abreujat. El desenvolupament de L en *Licinius*, gentilici força estès arreu, és pràcticament segur, ja que es dona en el núm. 88 i en altres casos del País Valencià (IRET 42 = CIL II² 14,163; IRET 158) i a la Península en general (cf. CIL II p. 1066). El *cognomen Agricola* és conegut arreu; en canvi, *Exoriens* només està documentat en altres tres inscripcions d'Itàlia (Kajanto 1965: 321 i 358, respectivament).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

48. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela (?) de calcària de color gris obscur. Està trencada baix i a l'esquerra. La capçalera devia ser arrodonida. El camp epigràfic està rebaixat.

«En la fachada de la parroquia», Diago. És possible que aquesta inscripció, com el núm. 50, es col·locara aquí a instàncies de Diago.

Es conserva encastada en la façana de l'església, a uns 5 m del terra.

Dimensions: (30) x (32) x ?.

Lletres: 5.

Diago ms. in. s. XVII (=1948): 56; CIL II 6069 segons descripció d'Antonio Fornés; Albertini 1918-19: 327; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CIX; HAE 1955-56: 966; ILER 2590; Ripollés 1976: núm. 132; ILAP 30; Arasa 1992b: núm. 21; CIL II² 14,265; Palomar 1997: 125 núm. 11.

Marcia • *L(uci)* • *f(ilia)*

Marcella

[a]n(orum) • *III* • *h(ic)* • *s(ita)* • *e(st)*

Màrcia Marcel·la,

filla de Luci, de 4 anys,

aquí és sepultada.

Mar[t]iali / [M]arcella / [a] III h.s.e (Fornés, CIL II, Albertini).

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap avall. Nexes: MA (r. 1 i 2), AN (r. 3). L'escritura és elegant i presenta bisells i reforços ben marcats. La S (r. 3) és asimètrica.

Sobre el gentilici *Marcus/-a* i el *cognomen Marcella*, vegeu el comentari als nùms. 42 i 1, respectivament.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar a la primera meitat del s. I dC.

49. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, trencat en l'angle superior dret i baix. La cara anterior i les laterals estan allisades; la posterior, desbastada. El camp epigràfic, un poc malmés, té forma de *tabula ansata* i està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*. Dalt i baix presenta sengles mosses quadrades, que indiquen el seu reaprofitament.

«Con motivo de las obras realizadas en un montículo próximo a la villa de Viver, apareció, a principios del año [1911] un bloque de piedra con cartela romana», Martínez Aloy. «En la partida de Ula, a la orilla del camino, ya cerca del Palancia», Gómez Serrano. La partida d'Ula és al sud de Viver.⁸³ «Actualmente se halla en la acera de la ermita de San Francisco», Ripollés.

⁸³ Sobre les restes romanes que s'hi han trobat, cf. ARASA 1992b: 40; JÀRREGA 2000a: 150-151.

Es conserva al santuari de Sant Francesc de Paula.

Dimensions: (104) x 65 x 46.

Camp epigràfic: 30 x 38.

Lletres: r. 1: 8; r. 2-9: 2,5.

Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CX; Ripollés 1976: núm. 133; Alföldy 1984: 235-237; AE 1984: 603; ILAP 31; Arasa 1992a: núm. 4; *idem* 1992b: núm. 22; CIL II² 14,266; Palomar 1997: 125-126 núm. 12; Jàrrega 2000a: 150-151. Cf. Martínez Aloy 1912: 219.

D(is) ♠ M(anibus)
Otacil(iae) ♠ Serane (!)
♠ ann(orum) XVIII ♠
Otacil(ius) ♠ Seranus
5 *filiae ♠ naturali*
et ♠ Otac(ilia) ♠ Chryso-
polis ♠ filiae
pientissimae
♠ h(ic) s(itae) ♠

Als déus Manes.
A Otacília Serana,
de 18 anys.
Otacili Serà,
a la seua filla natural;
i Otacília Crisòpolis,
a la seua filla
afectuosíssima,
aquí sepultada.

Els editors anteriors a Alföldy la van llegir incorrectament.

Interpuncions en forma d'*hedera*. Les A manquen d'asta transversal. La fórmula DM (r. 1), de mòdul major, va dalt del camp epigràfic. L'escriptura és superficial i poc acurada, tret de la r. 1. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria.

Els *Otacilii*, a Hispània, només apareixen aquí, a *Edeta* (CIL II² 14,200 = IRET 93), i *Valentia* (IRVT 74). Sobre el *cognomen Seranus/-a*, vegeu el comentari al núm. 4.

Rarament s'indica la condició dels fills naturals. Pel que fa a Hispània, coneixem altres dos casos a la Bètica (CIL II 1213 = CILA II, 103; CIL II² 7,288). Aquesta condició, en el cas d'*Otacil(ia) Serana*, s'explica probablement de la següent manera. Els seus pares no estarien units per matrimoni legal (*iustae nuptiae*). La mare, així ho suggereixen tant el fet que porte el mateix gentilici que el pare com també el *cognomen* grec, devia ser lliberta de *Otacil(ius) Seranus*. Per tant, la filla que tenen en comú no és legítima; tampoc no és reconeguda com a tal posteriorment.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en la segona meitat del s. II dC.

50. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Ara de calcària de color gris obscur. La part central de la cara anterior ha estat rebaixada i dividida horitzontalment en dues àrees: en la superior va el camp epigràfic; en la inferior, que queda separada d'aquesta per una simple ranura, potser figurava originalment una porta. Tota la part central està flanquejada per dues pilastres estriades, que descansen sobre un sòcol i rematen amb un capitell corinti. El monument és coronat per *pulvini* i frontó sobre l'àbac. El camp epigràfic està repicat en gran part. Una esquerra creua l'ara horitzontalment per la r. 5. La gran mossa que afecta les r. 2-5 ha estat provocada per l'impacte d'una bomba durant la guerra civil (1936-39).

«A la puerta de la casa vieja de la Señoría, enfrente de la de la Iglesia, sirviendo para que desde ella se subiese a caballo: y yo procuré, se quitasse de allí, y se llevasse a la torre, y encaxasse en ella, como en effecto se hizo, acortándola más de un palmo», Diago. «En la torre de las campanas de la iglesia mayor a más de 30 palmos de elevación; está comida o rasada la faz donde está la inscripción, pero no las letras que se profundizan a proporción de los vacíos que tenía, de modo que la inscripción es muy posterior al roce de la piedra que tiene todos los sellos de spuria», Lumières.⁸⁴

Es conserva encastada en la torre de l'església, a uns 8 metres del terra.

¶⁸⁴ Donat el gran interès que tenen les observacions de Lumières sobre aquesta inscripció i el núm. 47, transcrivim a continuació el text del ms. referent a aquestes: «Dos lápidas de éstas se me hacen sospechosas, la primera la del número 320 [= 50] y la segunda del 321 [= 47]. Aquélla gravada sobre un mármol de indubitable antigüedad, tiene todos los sellos de spúrea, en primer lugar es muy raro el pronombre Lucio escrito con todas las letras, y no por sola la inicial L. El nombre Valeriana es también exótico, los puntos cuadrados y los espacios de las líneas extraños, y la falta de puntos intermedios en los espacios que correspondían, no conformes a la ortografía lapidaria, pues éstos o se omitían en toda la inscripción, o se colocavan donde corresponde. El aire y carácter de las letras no es seguramente romano, pero donde manifiesta indubitablemente

su naturaleza spúrea, es el mismo fondo donde está gravada la inscripción, porque hallándose este plano mal conservado por algún rose o por haver molido sal sobre él, los caracteres se profundizan, no a proporción del nivel del plano, sino siguiendo los fondos y elevaciones de aquella periferia de suerte que todos los caracteres tienen igual profundidad a pesar de la desigualdad del fondo o plano de la lápida, prueba evidente de que la inscripción fue gravada muy posterior al artefacto del mármol. No son éstos los únicos indicios de falsedad de este monumento; la inscripción se gravó después de hallarse la lápida dividida en dos trozos, y por tanto no les fue fácil gravar rota la línea 5ª porque no habiéndola unido para gravar la inscripción, se ve claramente que la E y la T unidas de dicha 5ª línea se gravaron en dos distintos tiempos, después de

Dimensions: (145) x 82 x ?

Camp epigràfic: 55 x 37.

Lletres: r. 1-6: 4 cm. r. 7-9: 4,5.

Diago 1613: 95-97; *idem* ms. in. s. xvii (=1948): 57; Ríos ms. ca. 1760: 316; Lumières ms. ca. 1800: lám. 46, núm. 320, p. 187-190 (ed. 1852: p. 104, núm. 356, lám. 65); Masdeu 1783-1805: XIX 421 núm. 1831; Ribelles ms. a in. s. xix: 54; Miralles 1868: 37; CIL II 4010, segons descripció d'Antonio Fornés; Albertini 1911-12: núm. 47; Sarthou ca. 1913: 1006; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CIII; ILER 2499; Ripollés 1976: núm. 134; Alföldy 1984: 228-232; AE 1984: 600; Ferrer Maestro 1984-85: 357 núm. 5; ILAP 32; Arasa 1992a: núm. 5; *idem* 1992b: núm. 23; Gómez Font 1992-93: 35-41; CIL II² 14,267; HEp 1995: 308; Palomar 1997: 126 núm. 13.

Dibuix de Lumières

rota la lápida, y por la misma causa pusieron la última letra E sobre la rotura del mármol; tal vez para disimular el fraude la colocaron a una altura que no es fácil distinguir los defectos que abarca. Lo que no cabe duda es que las molduras y artefacto del mármol es de mano romana, pero la inscripción modernamente forjada sobre el mármol antiguo. Lo mismo digo de la 321 [= 47]. [...] Verdaderamente no pretendo menoscabar la buena memoria del maestro Diago, pero si reflexionamos a los excesos que ha despeñado a muchos literatos el desmedido amor a la antigüedad de sus pueblos, hallaremos ejemplos, al que me sospecho dio este literato en las referidas inscripciones. Él mismo asegura que procuró se colocase esta lápida en la torre, y el haverla colocado a una elevación que no permite leerse con claridad, es muy opuesto al deseo que manifiesta en sus Anales de extender la noticia de las antigüedades de este país. No serán éstos suficientes motivos para

culpar a este escritor, pero verdaderamente ambas inscripciones son spúreas. ¿Quién sino Diago tuvo proporción de forjarlas?» Que la inscripció no és original sinó renovada, com han observat diversos editors (Hübner, Albertini, Fletcher-Alcácer, Alföldy, Gómez) es fa palés no solament per l'escriptura sinó també per una sèrie d'elements del text actual, com ja observa Lumières. Per tant, l'intent d'Arasa de voler demostrar que el text actual és l'original no resulta en absolut convincent. ¿Qui fou el responsable de la renovació del text i per quina raó actuà així? No en sabem res de segur. Però les sospites de Lumières referents a Diago resulten versemblants. Tanmateix, al nostre parer, no es tracta de cap falsificació, sinó simplement d'una renovació del text realitzada de forma bastant barroera, i no reproduceix exactament el que presenta Diago. Sobre inscripcions renovades, cf. DI STEFANO 1987: § 17.2.

<i>Text renovat</i>	<i>Possible restitució</i>
LUCIUS PORC- IUS REPROBU- SĀN XXV • HSE	L(ucius) • Porcius • ‡M(arci) • f(ilius)‡ • Probus ān(norum) • XXV • h(ic) • s(itus) • e(st)
5 LUCIUS • POR- CIUS • ET AVRE- USĀN XV HSE	5 ‡L(uci) • f(ilius)‡ • Aureus ān(norum) • XV • h(ic) • s(itus) • e(st)
VALERIA- NIA CRASS- ILLA HSE	Valeria • ‡M(arci) • f(ilia)‡ • Crassilla [ān(norum) - - -] h(ic) • s(ita) • e(st)

Luci Porci Probus, fill de Marc, de 25 anys, aquí és sepultat.

Luci Porci Aureus, fill de Luci, de 15 anys, aquí és sepultat.

Valèria Crassil·la, filla de Marc, de ... anys, aquí és sepultada.

2 [P. f.] (CIL II, Gómez); 5 [P.f.] Aureus (?) (CIL II), [L.] f. Taurus (Gómez), [L(uci) (?)] f(ilius) Aureus (CIL II²).

El *cognomen* *Aureus* podria ser una mala lectura de Diago, en comptes de *Taurus* o *Maurus*.⁸⁵ Tanmateix, no es pot descartar *Aureus* pel fet que siga extraordinàriament rar;⁸⁶ també *Crassilla* està documentat solament una altra vegada (Kajanto 1965: 244).

Es tracta sens dubte d'un matrimoni i el seu fill, l'arbre genealògic dels quals es pot veure en el núm. 25.

Pel tenor del text, el tipus de suport i la paleografia, i tenint en compte també la relació familiar dels destinataris amb els dels núms. 25, 27 i 51, es pot datar al principi del s. II dC.

51. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc (?) de calcària de color gris obscur, trencat dalt, baix i a la dreta.

Diago la va veure a Viver, però no precisa el lloc. «En la pared de la iglesia Mayor, a 36 palmos de elevación», Lumlaires. És possible que fóra encastada aquí a instàncies de Diago, com l'anterior i possiblement també el núm. 48.

Es troba encastada en la torre de l'església, a uns 7 m del terra.

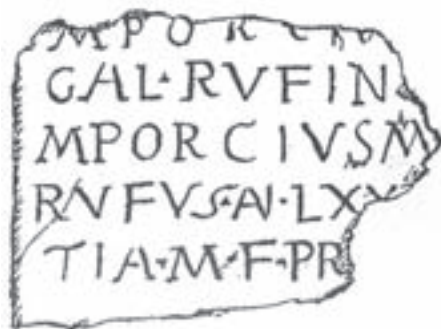
Dimensions: (31) x (44) x ?

Lletres: 4,5.

¶⁸⁵ *Aureus* només apareix com a *cognomen* en una inscripció de *Salona*. El femení *Aurea* tan sols figura en una inscripció cristiana de Tunísia (KAJANTO

1965: 340). ¶⁸⁶ KAJANTO 1965: 340 només registra aquest *cognomen* en dues inscripcions; però el derivat *Aureolus* /-a apareix almenys en sis ocasions.

Diago 1613:95; *idem* ms. in. s. xvii (= 1948): 56; Ríos ms. ca. 1760: 316; Lumières ms. ca. 1800: lám. 45v, núm. 319, p. 187, 190s (ed. 1852: p. 104, núm. 355, lám. 64); Anònim ms. s. xviii: 59; Ribelles ms. a in. s. xix: 57; Amati ms. 1818-1834: 23 núm. 72; Miralles 1868: 37; CIL II 4011 segons descripció d'Antonio Fornés; Sarthou ca. 1913: 1005; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CIV; ILER 1931; Ripollés 1976: núm. 125; Abad 1984: 197, 198; Alföldy 1984: 225-226; AE 1984: 600; Ferrer Maestro 1984-85: 356; HEp 1989: 237; ILAP 33; Arasa 1992a: núm. 6; *idem* 1992b: núm. 24; CIL II² 14,258; Palomar 1997: 124 núm. 4. Cf. Wiegels 1985: 122.

Dibuix de l'Anònim ms. s. xviii

- M(arcus) • Porciu[s] • M(arci) • f(ilius)*
Gal(eria tribu) • Rufin[us] • an(norum) - - -]
M(arcus) • Porcius • M(arci) • [f(ilius) • Gal(eria tribu)]
Rufus • an(norum) • LXX [Quin]-
 5 *tia • M(arci) • f(ilia) • Pr[oba an(norum) - - -]*

Marc Porci Rufi, fill de Marc, de la tribu Galèria, de ... anys.
 Marc Porci Rufus, fill de Marc, de la tribu Galèria, de 70 anys.
 ...Quintia Proba, filla de Marc, de ... anys (?).

1 M. Porcius (Diago, CIL II, Ripollés, CIL II²), M. Porcio (Lumiares); 2 Rufinus (Diago), Rufinus (CIL II²); 4 LXV (Ripollés); 4-5 [Grat]/tia • M • f • Pr[ima mater] (CIL II); 5 omesa (Diago).

La restitució de les r. 4-5, proposada per Alföldy, és pràcticament segura, puix que es basa en l'arbre genealògic familiar.

Interpuncions triangulars. Nexes: AN (r. 4 i probablement r. 2 i 5). L'escriptura és acurada. Les M tenen les astes externes inclinades cap a fora; les S estan inclinades cap avant. El text està alineat a l'esquerra.

Es tracta d'un matrimoni i el seu fill *Rufinus*, l'arbre genealògic dels quals es pot veure en el núm. 25. L'edat dels destinataris, absent en les altres dues inscripcions de la família (núms. 25, 27), figura, en canvi, en aquesta. Açò indica que la present inscripció correspon al lloc de sepultura i que aquelles eren, per tant, simples cenotafis. Els destinataris figuren en l'ordre cronològic en què van morir.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

52. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc (?) de calcària de color gris obscur, trencat tot al voltant.

«Encontrado durante los trabajos de derribo de una casa de la calle del Muro de la población, que se conserva empotrado en la pared de una balsa de la partida de los Vallejos», Arasa-Palomar. Ha estat traslladat de nou a la mateixa casa en què aparegué i encastat a la façana, a uns 4 m del terra.

Es conserva encastada en la façana de la casa núm. 36 del c/ del Muro.

Dimensions: (26) x (27,5) x ?

Lletres: r. 2: 5,4; r. 3: 5; r. 4: 4,5.

Arasa-Palomar 1996b: 42; HEp 1997: 280; Palomar 1997: 126-127 núm. 14.

[- - -] an(norum) • X[- - - ?]

[- Po]rcius [- - -]

[- - -]nus • et [- - -]

[- - -] Syneth[e - - -]

[fil(io) piis]sim[?] [- - - ?]

A ...,

de 10 (?) anys,

... Porci ...

i Sinete,

al seu fill afectuosíssim ...

[- - -] an(norum) X[- - -] / [. Po]rcius [- - -] / [- - -]nus et [- - -] / [- - -] Syneti [- - -] /⁵
[abcde] (Arasa-Palomar).

Sobre els *Porcii*, vegeu el comentari al núm. 13. El *cognomen Synethe* és ben conegut pertot arreu, principalment entre persones d'origen servil (Lozano 1998: 184; Solin 1982: 706; Pape-Benseler 1959: 459).

Els pares dediquen el monument al seu fill, probablement de 10 anys. Els editors anteriors, segons sembla, no van copsar el sentit del fragment.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. II dC.

53. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc (?) de calcària de color gris obscur («màrmol negre», Lumières). Estava trencada baix i a la dreta i malmesa dalt. Segons el dibuix de Lumières, el camp epigràfic estava rebaixat i flanquejat al costat esquerre per una faixa i al dret per una pilastra, rematada amb un capitell. Açò i el fet que el coronament continue cap a la dreta més enllà de la columna suggereixen que el monument devia contenir un altre epígraf a la dreta.

«En Vivel, a la porta del balle de Terol», Antist. «En pie a la puerta de la casa de la Señoría», Diago. «A la derecha de la puerta de la Señoría sobre un bajo relieve que representa un pez», Lumières.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Antist en CIL II 4012; Escolano 1610-11: 2, 783; Diago 1613: 131; *idem* ms. in. s. xvii (=1948): 55; Ríos ms. ca. 1760: 233; Lumières ms. ca. 1800: lám. 44v, núm. 313, p. 187 (ed. 1852: p. 103, núm. 349, lám. 63); Masdeu 1783-1805: XIX 422-433 núm. 1833; Ribelles ms. a in. s. xix: 51; Miralles 1868: 37; CIL II 4012; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CV; ILER 4158; Ripollés 1976: núm. 123; ILAP 34; Arasa 1992a: núm. 7; *idem* 1992b: núm. 25; CIL II² 14,269; Palomar 1997: 124 núm. 2.

Dibuix de Lumières

L(ucius) T̄erentius Iu-
venis • a(nnorum) XXV
h(ic) s(itus) e(st)
Pater[nia] ?- - -]
 [- - - - -]
 - - - - - ?

Luci Terenci Juvenis,
 de 25 anys,
 aquí és sepultat.
 Patèrnia (?) ...

4 omesa (Diago), pater [- - -] (Ripollés, Arasa), pater vel potius Pater[nus] sive Pater[na] (CIL II²).

Interpunció triangular amb el vèrtex cap amunt. Nexes: TE (r. 1 i 4). Les S estaven inclinades cap avant. Les V tenien les astes corbades. L'ordinatio seguia un eix de simetria.

La restitució de la r. 4 és insegura; no es pot descartar *pater* [- - -] o *Pater[nus, -a]*, com hom suposa en CIL II².⁸⁷ Si preferim *Pater[nia]* és perquè, al nostre parer, es tracta d'un segon destinatari del monument, probablement una dona. Si la hipòtesi és correcta, hom espera que la nominació comence pel gentilici. De totes formes, hem de reconèixer que el gentilici *Paternius/-a*, molt rar en general, no apareix documentat a Hispània (Schulze 1904: 23 nota 3, 53, 192).

Sobre els *Terentii*, vegeu el comentari al núm. 29.

Pel tenor del text, es pot datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

54. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur («màrmol negre», Lumières). El camp epigràfic estava rebaixat. La part superior acabava amb dues cúspides, una aguda i l'altra arredonida.

«Suelta en el huerto de D. Jacinto Martínez, presbítero», Lumières. «En la plaza misma, en la pared de la casa del ayuntamiento», Villanueva.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Lumières ms. ca. 1800: làm. 45, núm. 316, p. 187 (ed. 1852: p. 103-104, núm. 352, làm. 64); Villanueva 1803-1852: III 137-138; Ribelles ms. a in. s. XIX: 59; Miralles 1868: 37; CIL II 4013; Sarthou ca. 1913: 1005; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CVI; ILER 5076; Mangas 1971:

¶⁸⁷ Si la lectura fóra *pater*, la inscripció podria tenir un text semblant al del núm. 58.

146; Ripollés 1976: núm. 129; ILAP 35; Arasa 1992b: núm. 26; CIL II² 14,264; Palomar 1997: 125 núm. 8.

Dibuix de Lumières

Lucusta • *ser(va)*
an(norum) • *VIII*
Graecina
an(norum) *XII*

Lucusta, esclava,
de 9 anys.
Grecina,
de 12 anys.

1. Lucusia (Villanueva); 3 «ex. fortasse [ser.] ?» (CIL II²); 4 an II (Villanueva), «fuit fortasse XII[I] vel XII[II]» (CIL II²).

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap amunt (r. 1-2). Les N i les S estaven inclinades cap a la dreta. L'*ordinatio* seguia un eix de simetria.

El nom *Lucusta*/*Locusta*, 'llagosta', molt rar en general, representa un hàpax a Hispània (Kajanto 1965: 333). El nom *Graecinus*/*-a* està ben documentat arreu (Kajanto 1965: 204; Abascal 1994: 381).

Graecina devia ser esclava, com *Lucusta*. Sobre la forma insòlita d'indicar la condició servil que es dona en aquesta i altres inscripcions de la zona, vegeu el comentari al núm. 34. Al final de la r. 3, no resta espai per al suplement [*ser.*], que hom proposa en CIL II².

Pel tenor del text i el tipus de monument, es pot datar en el s. I dC.

55. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc (?) de calcària de color gris obscur («màrmol negro», Lumières), trencat tot al voltant.

«Suelto junto a la torre del río, en el campo de Xavier Jueas, al pie de un nogal», Lumières.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Lumières ms. ca. 1800: lám. 45, núm. 315, p. 187 (ed. 1852: p. 103, núm. 351, lám. 64); Anònim ms. s. XVIII: 60; Amati ms. 1818-1834: núm. 73; Miralles 1868: 37; CIL II 4014; Sarthou ca. 1913: 1005; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CVII; ILER 5071; Mangas 1971: 146; Ripollés 1976: núm. 124; ILAP 36; Arasa 1992b: núm. 27; CIL II² 14,268; Palomar 1997: 124 núm. 3; Jàrrega 2000a: 151-152.

Dibuix de Lumières

Sicilia se-
rva an(norum)
XXXV
- - - - - ?

Dibuix de l'Anònim ms. s. XVIII

Sicília,
esclava,
de 35 anys ...

1-2 se/r[v]a (Arasa); 3 XXXX (Amati, CIL II, Fletcher-Alcácer, Ripollés).

Contràriament al que creuen alguns editors, podria faltar text baix, per exemple, *h(ic) s(ita) e(st)*.

No es veu cap signe d'interpunció. Les S estan inclinades cap a la dreta. L'*ordinatio* és molt descurada.

El nom personal *Sicilia*, en l'epigrafia romana, no es coneix més que aquí i en una altra inscripció de Borriana (CIL II² 14,734 = IRSAT 510).⁸⁸

Sobre la peculiar forma d'indicar la condició servil, que es dona en aquesta i altres inscripcions de la zona, vegeu el comentari al núm. 34.

Pel tenor del text, es podria datar en el s. I dC.

56. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Fíbula d'oricalc de tipus *Aucissa*.⁸⁹ Només es conserva part de l'arc i de la placa del cap rectangular, on es troba la inscripció.

¶⁸⁸ També apareix en una inscripció cristiana de *Mauretania Caesariensis* com a gentilici (cf. MARCILLET-JAUBERT, 1968; núm. 115). ¶⁸⁹ *Aucissa* és el nom d'un dels fabricants d'aquest tipus de fibules; altres fabricants són *Carinus*, *Carpillius*,

Cartilla, *Durnacos*, *Maruilus*, *Túlios*, etc. Sobre les fibules en general, cf. S. REINACH, DAGR II, 1101-1112. Sobre les fibules de tipus *Aucissa*, cf. BALIL 1969; SALETE 1973; INIESTA 1983; ALONSO 1984; ROVIRA 1990; HOYO 2001-02: 481-483.

La va trobar Ramón Tur, veí de la Vall d'Uixó, al terme de Viver, concretament a la partida de Peñarroya, i la donà al MAM de Sogorb. L'esmentada partida és al nord-est de Viver.

Es conserva al MAM de Sogorb.

Dimensions: 1,12 x 1,5 x 0,18.

Lletres: 0,19.

Moraño-García-Cebrián 1990-91; CIL II² 14,290a; HEp 1995:307; Jàrrega 2000a: 153-155.

Durnacos

El nom del fabricant presenta diverses formes (*Durnacus*, *Durnacu*, *Durnacos*, *Durnaco*, etc.) en les nombroses fíbules que s'han trobat. Es tracta d'un nom celta (Holder: 1897-1906: I 1382, ThLL *Onomasticon* III 274). Tenint en compte que la major concentració d'aquestes fíbules es troba a l'*Illyricum*, hom creu poder situar-hi el taller de *Durnacos*. Al País Valencià es coneix encara una altra fíbula del mateix tipus, però del fabricant *Aucissa* (núm. 68a).

Aquesta fíbula, com les altres del mateix taller, és datada en el s. I dC.

Caudiel

57. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Es desconeix el suport.

«En Caudiel, [...] recién hallada sobre una cavidad donde había algunos huesos, que eran sin duda de la que dice el letrado siguiente», Villanueva. «Trabajando en conducir una fuente a lo interior del pueblo», Cortés. Es diposità a l'Ajuntament, d'on ha desaparegut. D'aquestes notícies «no podemos deducir si esta lápida se halló en el interior del núcleo habitado actual o bien en las inmediaciones del mismo. Lo que sí sabemos es que [...] fue hallada todavía *in situ*», Jàrrega.⁹⁰

⁹⁰ Les cinc inscripcions (núms. 57-61) indiquen l'existència d'un o més nuclis de població als voltants de Caudiel, situat en una vall apta per a l'agricultura; cf. JÀRREGA 2000a: 157-160.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Villanueva 1803-1852: III 138; Ribelles ms. a in. s. XIX: 68; Cortés 1836: III 366; CIL II 4016; Aguilar 1890: I, 31; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XLVI; Ripollés 1976: núm. 54; ILAP 50; Arasa 1992*b*: núm. 10; CIL II² 14,270. Cf. Jàrrega 2000*a*: 159.

*Aemiliae • Tertul-
lae • an(norum) • LX
Sergia • Repen-
tina • matri*

A Emília Tertul·la,
de 60 anys.
Sèrgia Repentina,
a la seua mare.

1-2 Tex/tullae (Cortés).

Sobre el gentilici *Aemilia*, vegeu el comentari al núm. 3. Els *Sergii* no apareixen més a la zona, però a *Saguntum* constituïen una de les *gentes* més riques i poderoses (cf. IRSAT 85 i pp. 695-696). Els dos *cognomina* són freqüents arreu.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

58. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, trencat dalt i a l'esquerra. La cara anterior i la dreta estan allisades; la posterior i la inferior, desbastades. El camp epigràfic està delimitat per una *cyma recta*.

Mariner la veié a l'Ajuntament.

Es conserva al porxo de l'església.

Dimensions: (52) x (50) x 25.

Lletres: 1-2: 5; 3-4: 4.

Mariner 1955: 225 núm. 26; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CXI; HAE 1957-60: 1452; Mangas 1971: 385; Ripollés 1976: núm. 52; ILAP 52; Arasa 1992*b*: núm. 13; CIL II² 14,271; Blasco 1997: 133. Cf. Jàrrega 2000*a*: 159.

[- - -]anus

[an(norum)] XIII • h(ic) • s(itus) • e(st)

mater Fab(iorum) • lib(erta)

an(norum) • XXX • h(ic) • s(ita) • e(st)

...-à, de 14 anys,

aquí és sepultat.

La seua mare, lliberta dels Fabis,

de 30 anys, aquí és sepultada.

3 [- - -] mater Fab(ii) liberta (Mariner, Arasa).

Segons CIL II², faltaria text a l'esquerra en totes les ratlles. Però les r. 2 i 4 difícilment podien tenir més text del que hem proposat. Ara bé, si açò és així, la r. 3 deu trobar-se completa, i a la r. 1 no poden mancar més que tres o quatre lletres. Que l'edat del fill era XIII (i no més), es desprén de l'edat de la mare. Al principi, contràriament al que suposen els editors, sembla que falta text. Possiblement figurava el *praenomen* i el *nomen* en una primera ratlla desapareguda; la filiació o condició social, centrada en la ratlla següent; i a continuació, el *cognomen*, parcialment conservat en l'actual r. 1.

Interpuncions triangulars. Nexes: AN (r. 5). L'escriptura varia bastant: a les r. 1-3 és de mòdul major i de traç més ample; a les r. 4-5 és més petita. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria.

Sobre els *Fabii*, vegeu el comentari al núm. 19. Fill i mare portaven segurament el gentilici dels *Fabii*, els seus antics amos.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I o principi del s. II dC.

59. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Ara de calcària de color gris obscur. Està trencada baix i malmesa dalt i a ambdós costats. La cornisa, trencada en l'angle dret, presenta llistell. La cara anterior i les laterals estan allisades; la posterior, parcialment original, està desbastada.

«Procede de la antigua iglesia de Caudiel, convertida hoy en plaza», Mariner.

Es conserva al porxo de l'església.

Dimensions: (45) x (41) x 30.

Lletres: r. 1: 6; r. 2: 6,5.

Mariner 1955: 224 núm. 25; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CXII; HAE 1957-60: 1451; Ripollés 1976: núm. 53; ILAP 53; Arasa 1992b: núm. 11; CIL II² 14,273; Blasco 1997: 133. Cf. Alföldy 1984: 235 i nota 28; Jàrrega 2000a: 159.

Quin(tia) • Su-
rula • an(norum) • X
h(ic) • s(ita) • e(st)

Quíntia Súrula,
de 10 anys,
aquí és sepultada.

2 an X[- -] (Mariner, Arasa).

Interpuncions quadrangulars. Nexes: AN (r. 2). L'escriptura és acurada; les N estan inclinades vers la dreta. L'*ordinatio* tendeix vers un eix de simetria.

Sobre el gentilici *Quintia*, vegeu el comentari al núm. 25. El *cognomen* *Surula*, variant de *Surilla*, és un diminutiu de *Sura*, el qual està ben documentat pertot arreu (Albertos 1965: 214s; Abascal 1994: 518s). En canvi, la forma *Surula* només apareix aquí i, en masculí, en una inscripció de *Virunum, Raetia* (cf. AE 1979: 440a).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. I dC.

60. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, amb doble camp epigràfic. La cara anterior està allisada; les laterals i la posterior, desbastades. Està trencat a l'esquerra. L'epígraf de la dreta presenta una cavitat rectangular, que delata la reutilització del monument. Presenta esquerdes de dalt a baix i de dreta a esquerra. Els dos camps epigràfics estan rebaixats i delimitats per una *cyma recta*, la qual passa també entre els epígrafs, separant-los.

«En una era al sur de la població e inmediata a la misma», Mariner.

Es conserva al porxo de l'església.

Dimensions: 55 x (75) x 26.

Camp epigràfic: a: 35 x (23); b: 35 x 27.

Lletres: a: 4-3,5; b: 3-4.

Mariner 1955: 225-226 núm. 27; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CXIII; HAE 1957-60: 1453-1454; Ripollés 1976: núm. 55; Alföldy 1984: 234-235 núm. 3; AE 1984: 602; ILAP 54; Arasa 1992b: núm. 12; CIL II² 14,272; Blasco 1997: 132; Schlüter 1998: 195 núm. 1; Jàrrrega 2000a: 159.

a)

[L(ucius) (?) Qui]ntius • Lu-
[pus] an(norum) • LXXX
[hic situ]s • est
[Cla]udi•a

5

[-c.3-]atilla
[an(norum)] LXXX
[h(ic)] s(ita) • e(st) •

b)

L(ucius) (vac. c.3) • Q(uintius) (vac. c.3) •
Lup[us an(norum) L?]
h(ic) • [s(itus) e(st)]

a) Luci (?) Quinti Lupus, de 80 anys, aquí és sepultat.

Clàudia ... -atilla, de 80 anys, aquí és sepultada.

b) Luci Quinti Lupus, de 50 (?) anys, aquí és sepultat.

a) 4 DI ? • A (Mariner, Ripollés); 5 [Egn]atilla (?) (CIL II², Arasa).

b) 1-2 L(ucius) Q[uintius] / Ur[sus] (Mariner). Arasa afegeix un tercer camp epigràfic on llegeix [- - -] / E[- - -] / [- - -]

Interpuncions triangulars; a): r. 4 un punt separa les dues lletres d'una síl·laba. Nexes: AN a): r. 2 i probablement també en b): r. 2. L'escriptura no és gaire acurada. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria.

Sobre els *Quintii*, vegeu el comentari al núm. 25. El gentilici *Claudius* / -a, tot i ser imperial, està poc documentat al País Valencià (Abascal 1994: 111-113). En la r. 5 són possibles [Egn]atilla, [Rog]atilla, [Gr]atilla, [St]atilla, etc. Es tracta sens dubte d'un matrimoni i el seu fill.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

61. INSCRIPCIÓ DE CARÀCTER DESCONEGUT. Fragment interior d'una inscripció, el suport de la qual és desconegut. Coneixem el fragment a través d'una nota que ens va passar Domingo Fletcher. En aquesta diu que A. García Larrea va veure un petit fragment d'una inscripció.

Desapareguda

Inèdita.

[- - -]IVC[- - -]

[- - -]N[- - -]

Begís

62. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Tres fragments d'un bloc de calcària de color gris. La cara anterior i les laterals estan allisades; la posterior, desbastada. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per un filet i una mitja canya. A ambdós costats del camp epigràfic presenta dobles volutes jòniques.

El fragment a) es trobà reaprofitat en un ribàs del camp d'Ezequiel Franco, a la partida de la Purna. El fragment b), «En la pared de un resto de edificación en la zona de enterramientos», Alcácer. Per tant, aparegué a prop del fragment a). El fragment c) «En la pared de la masía de Alcaydón, a la derecha de la puerta», Lumiars. Tant el fragment c) d'aquesta inscripció com les dues següents (núms. 63, 64), que aparegueren reaprofitades en la masia de l'Alcaidón, deuen procedir de la partida de la Purna.⁹¹

¶⁹¹ Sobre les restes arqueològiques que s'han trobat en aquesta partida i en la límitrofa de l'Oliveral de

l'Església, cf. ALCÁCER 1947: 37-38; JARREGA 2000a: 164-169.

Els fragments a) i c) es conserven al MAM de Begís; el fragment b) ha desaparegut.

Dimensions: fragment a): (50) x (36) x 28; fragment b): ca. (35) x (50) x 30; fragment c): (40) x (35) x 32.

Lletres: 5,5-5.

Fragment a): Corell 1985a: núm. 1; fragment b): Alcácer 1947: 4 núm. II; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XXXVII; HAE 1955-56: 948; Ripollés 1976: núm. 42; fragment c): Lumières ms. ca. 1800: lám. 6v, núm. 42, p. 79 (ed. 1852: pp. 23-24, núm. 43, lám. 4); CIL II 4019; Alcácer 1947: 7 núm. VII; Mariner 1955: 236-237; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XXXVI; Ripollés 1976: núm. 37; els tres fragments junts: Corell 1985a: núm. 1; AE 1987: 703a; Corell 1988: 215-216; ILAP 41; HEP 1990: 269; Arasa 1992b: núm. 5; CIL II² 14,281; Palomar 1996: 115; Jàrrega 2000a: 165-166. Cf. Arasa-Vicent 1982-83: 252 nota 29.

Dibuix d'A. Corell

	<i>D(is) • [M(anibus)]</i>	Als déus Manes.
	<i>Corn[elia]e • M(arci) • f(iliae)</i>	A Cornèlia Marcel·la,
	<i>Marcellae</i>	filla de Marc,
	<i>annor(um) • LXV</i>	de 65 anys.
5	<i>L(ucius) • Ant(oni)us • Placidus</i>	Luci Antoni Plàcid,
	<i>matri optim(ae)</i>	a la seua excel·lent mare.

5 Pla[c]idus (Mariner, Arasa); 6 [o]ptim(ae) (Mariner).

Com a signes d'interpunció s'empren punts redons (r.2, 5) i triangulars (r. 4).
Nexe:ANT (r. 5). L'escriptura és acurada. L'*ordinatio* tendeix vers un eix de simetria.

Sobre el gentilici *Cornelius/-a* i el *cognomen Marcellus/-a*, vegeu els comentaris als núms. 31 i 1, respectivament. El gentilici *Antonius* figura també en els núms. 64 i 68. *Placidus/-a* és un *cognomen* força freqüent pertot arreu.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. II dC.

63. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris, trencada lleugerament en l'angle superior dret. La cara anterior i les laterals estan allisades; la posterior, desbastada. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*. La cara posterior presenta dues mosses que indiquen el seu reaprofitament.

«En la granja, que llaman Mas del Alcaydón», Diago. «Entre las dos puertas de la Masía de Alcaydón sobre el collado de su nombre y a un quarto de legua de Bexís», Lumiares. Sobre el probable lloc de procedència de la inscripció, vegeu el núm. 62.

Es conserva al MAM de Begís.

Dimensions: 126 x 52,5 x 26.

Camp epigràfic: 38 x 35.

Lletres: 5-4,5.

Diago 1613: 83; Panel ms. ca. 1750a: 10; Ríos ms. ca. 1760: 316; Ponz 1772-1794: IV 173; Lumiares ms. ca. 1800: làm. 6v, núm. 41, p. 79 (ed. 1852: p. 23, núm. 42, làm. 4); Masdeu 1783-1805: XIX 548-549 núm. 2025; Ribelles ms. a in. s. XIX: 49; Amati ms. 1825: 66; Ceán 1832: 55; Miralles 1868: 36; CIL II 4017; Sarthou ca. 1913: 1012; Alcácer 1947: 38-39; Gómez Serrano 1947; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XXXIV; ILER 2498; Ripollés 1976: núm. 36; ILAP 43; Arasa 1992b: núm. 3; CIL II² 14,282; Palomar 1996: 115; Jàrrrega 2000a: 166. Cf. Arasa-Vicent 1982-83: 252 nota 28.

Cornēlia • Pl-
 acida • an̄(norum) XXX
 h(ic) • s(ita) • e(st)
 G(aius) • Viccius • Ur-
 5 bānus • an̄(norum) • L
 h(ic) • s(itus) • e(st)

Cornèlia Plàcida, de 30 anys, aquí és sepultada.
 Gai Vicci Urbà, de 50 anys, aquí és sepultat.

2 XXXX (CIL II); 4 C(aius) (tots, tret de CIL II²).

Interpuncions triangulars. Nexes: NE (r. 1); AN (r. 2 i 5). L'escriptura és un poc allargada, però acurada. L'apèndix de la G és molt curt i va transversal de dreta a esquerra. Les A estan inclinades vers l'esquerra. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria.

Sobre el *nomen* i el *cognomen* de la destinatària, vegeu els comentaris als nùms. 31 i 62, respectivament. Donat que són molt corrents pertot arreu, no ha d'estranyar que tant a Requena (IRET 139) com a Benifairó de les Valls (IRSAT 421) es troben dones amb la mateixa nominació. Segons sembla, són diferents. El gentilici *Viccius*, present també en el núm. 67, és extremadament rar (Schulze 1904: 261, 380, 425; Abascal 1994: 248). El *cognomen Urbanus/-a* apareix també probablement en el núm. 65.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

64. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris, trencada dalt i baix. La cara anterior i les laterals estan allisades; la posterior, desbastada. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*. A la part inferior presenta un forat fet sens dubte pel pern d'una porta.

Com l'anterior, es trobà «en la granja que llaman Mas de Alcaidón», Diago. «En la pared de la Masía de Alcaidón, al lado de la siguiente [núm. 61]», Lumières. Sobre el probable lloc de procedència de la inscripció, vegeu el núm. 62.

Es conserva al MAM de Begís.

Dimensions: (81) x 50 x 20.

Camp epigràfic: 41,5 x 33,5.

Lletres: r. 1-4: 5; r. 5-6: 4,5.

Diago 1613: 83; Panel ms. ca. 1750: 11; Ríos ms. ca. 1760: 316; Ponz 1772-1794: IV 174; Lumières ms. ca. 1800: làm. 6v, núm. 40, p. 79 (ed. 1852: p. 23, núm. 41, làm. 4); Masdeu 1783-1805: XIX 548 núm. 2024; Ribelles ms. a in. s. XIX: 50; Amati ms. 1825: 66; Ceán 1832: 55; Miralles 1868: 36; CIL II 4018; Albertini 1911-12: núm. 48; Sarthou ca. 1913: 1012; Alcácer 1947: 39-40; Gómez Serrano 1947; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XXXV; ILER 2497; Ripollés 1976: núm. 38; ILAP 44; Arasa 1992b: núm. 4; CIL II² 14,283; Jàrrega 2000a: 166. Cf. Arasa-Vicent 1982-83: 252 nota 26.

Cornēlia

L(uci) • f(ilia) • Proba

an(norum) • LX • h(ic) • s(ita) • e(st)

L(ucius) • Antonius

5 *L(uci) • f(ilius) • Blastinus*

an(norum) • LXXV • h(ic) • s(itus) • e(st)

Cornèlia Proba,

filla de Luci, de 60 anys,
aquí és sepultada.

Luci Antoni Blastí,

fill de Luci, de 75 anys,
aquí és sepultat.

5 Blasianus (Diago, Panel)

Interpuncions triangulars. Nexes: NE (r. 1), TI en forma de creu (r. 5). La I de la r. 1 és més petita que la resta i va volada. L'escriptura és acurada. En la r. 3, com hom observa en CIL II², es deixà un espai en blanc entre la A i la N, accidentament assenyalat per una vírgula.

Sobre els *Cornelii* i els *Antonii*, vegeu els comentaris als núms. 31 i 62, respectivament. El *cognomen Blastinus*, en epigrafia, no apareix fora d'aquí.⁹² És un derivat llatí del *cognomen* grec *Blastus*, documentat pertot arreu (Solin 1982: 962ss; Abascal 1994: 301).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

65. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris, trencat baix i a l'esquerra. La cara anterior i les laterals estan allisades; la posterior és tosca. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*.

Es trobà l'any 1981 a la partida de la Purna, concretament «en los huertos de D. Ezequiel Franco (junto al Oliveral de la Iglesia)», Macián. Pel que fa a les troballes arqueològiques d'aquesta partida, vegeu el núm. 62.

Es conserva al MAM de Begís.

Dimensions: 122 x 70 x 52.

Camp epigràfic: 55 x (39).

Lletres: 5-6.

Macián 1984: 80-81; Arasa-Vicent 1982-83: 249-254; Alföldy 1984: 237-238; AE 1984: 604; Arasa 1984a: 31-35; Corell 1985b: 280-282 núm. 1; AE 1986: 445; Corell 1988: 214-215; ILAP 40; Arasa 1992b: núm. 6; CIL II² 14,284; Palomar 1996: 115; Jàrrega 2000a: 164-165.

5 [M ?]ario Eusc-
[he]mo ann(or)um
[.]XXXVII ♠
[M ?]aria Ur- ♠
[ba ?]na mari-
[to i]ncom-
[par]abili fecit

A Màrius (?)
Euschem,
de 37 (?) anys.
Mària (?) Urbana (?)
ha fet (aquest monument)
al seu marit
incomparable.

¶⁹² El ThLL II 2049, 1 cita un altre cas en MARTYROL. Hier. 15 Kal. Iul.

1 [·M]ario (Arasa-Vicent, Corell, Arasa); 7 fec(it) (Corell).

Interpuncions en forma d'*hedera* (r. 3-4). Nexe: IT (r. 7). L'escriptura és acurada.

Les restitucions [M]ario (r. 1), [M]aria (r. 4) i Ur[ba]na (r. 4-5) són molt més probables que no pas [V]ario, [V]aria i Ur[si]na, ja que aquests *cognomina* es troben estesos pertot arreu i abunden en l'àrea estudiada, mentre que els altres no són gaire freqüents i no es troben mai a la zona. És, però, correcta l'observació d'Alföldy segons la qual no es pot excloure del tot la segona possibilitat en cap dels casos.

El gentilici *Marius/-a*, molt freqüent arreu, apareix també en els nùms. 69 i 70. Pel que fa al *cognomen Urbana*, vegeu el comentari al núm. 63. El *cognomen Euschemus* representa un hàpax a la Península Ibèrica.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. II dC.

66. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Fragment central esquerre d'una làpida de calcària de color gris.

«Losa descubierta al ensanchar el camino de las Cuevas, la cual fué hecha a pedazos intencionadamente para utilizarlos en las paredes que limitan los campos, donde aún se hallan, pero sin dejar a la vista ninguna inscripción», Alcácer.⁹³

Desapareguda.

Dimensions: ca (30) x 25 x ?

Alcácer 1947: 4 núm. I; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XXXVII; HAE 1955-56: 949; Ripollés 1976: núm. 41; ILAP 42, 47; Arasa 1992b: núm. 8; CIL II² 14,285; Palomar 1996: 116; Jàrrega 2000a: 166.. Cf. Alföldy 1984: 229.

Dibuix d'Alcácer

- - - - -

ān(norum) L [h(ic) s(ita) e(st) ?]

Petr[onia ? - - - ?]

Cra[ssilla ? - - - ?]

E[- - -]

- - - - - ?

..., de 50 anys,
aquí és sepultada.
Petrònia (?)
Crassil·la (?) ...

¶⁹³ Segons ALCÁCER 1947: 38, el lloc de la troballa «se denomina Oliveral de la Iglesia, por creer la gente que allí existió un templo antiguo»; es troba molt a prop de la zona dels enterraments apareguts a

la partida de la Purna. Sobre les restes arqueològiques de l'Oliveral de l'Església, cf. R. HUGUET en SARTHOU *ca.* 1913: 205; ARASA 1992b: 38; JÀRREGA 2000a: 164-169.

1 L[- -] (CIL II²), L (Arasa); 2 Petr[onia] (CIL II²); 3 Cra[ssilla ?] (CIL II²).

No es veu cap signe d'interpunció. Nexe: AN (r. 1).

Petr[onia] (r. 2) sembla més probable que *Petr[eia]* o semblant; així mateix *Cra[ssilla]*, documentat a Viver (núm. 50), resulta més probable que *Cra[ssina]* o semblant. A continuació del *nomen* podia figurar la filiació; i després del *cognomen*, podia seguir la fórmula HSE, de la qual restaria la E en la r. 4, seguida de l'edat. Però tot és hipotètic.

Com les restants inscripcions de Begís, es podria datar en els s. I-II dC.

67. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela (?) de calcària de color gris obscur, trencada dalt i baix. La cara anterior i les laterals estan allisades; la posterior, desbastada. El camp epigràfic està rebaixat i delimitat per una *cyma recta*.

«Según su propietario el médico de Begís D. Eladio Capilla, que la conserva en su poder, esta lápida procede del castillo», Alcácer. També el núm. 68 aparegué reaprofitat com a material de construcció al castell. Atés que el castell no és un lloc adequat per a una necròpoli romana, és possible que ambdues inscripcions procedisquen de la partida de la Purna.⁹⁴

Es conserva al MAM de Begís.

Dimensions: (54) x 57 x 23.

Camp epigràfic: (28) x 40.

Lletres: 5-4,5.

Alcácer 1947: 4 núm. III; Gómez Serrano 1947; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XXXIX; HAE 1955-56: 950; Ripollés 1976: núm. 39; ILAP 45; Arasa 1992b: núm. 7; CIL II² 14,286; HEp 1995: 292; Palomar 1996: 115; Jàrrega 2000a: 161-164. Cf. Arasa-Vicent 1982-83: 252 nota 2; Solin 1983: 750.

¶⁹⁴ Així ho suposen ARASA i JÀRREGA per al núm. 67 (el núm. 68 els era desconegut).

 Se[v]e[ra ? an(norum) - - -]
 G(aius) • Viccius • B-
 argates an(norum) LXX
 h(ic) • s(itu) • s(unt)

... Severa,
 de ... anys (?).
 Gai Vicci Bargates,
 de 70 anys.
 Són aquí sepultats.

1 omesa (Alcàcer, Fletcher-Alcàcer, Ripollés, Arasa-Vicent); S++[- - -] (CIL II²), SE[- - -] (Arasa); 2-3 C(aius) Viccius B/arcates (Alcàcer, Arasa-Vicent, Arasa); 4 h(ic) s(itu) e(st) (CIL II²).

Interpuncions triangulars. L'apèndix de la G és molt curt i va transversal de dreta a esquerra. L'escriptura és acurada. Les S de la r. 4 estan inclinades cap avant. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria.

Sobre el gentilici *Viccius*, vegeu el comentari al núm. 63. Ambdós *Vicci*, el que figura en aquesta inscripció i el del núm. 63, devien estar estretament relacionats; potser eren pare i fill, respectivament. El *cognomen* *Bargates* és semític.⁹⁵

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

68. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Fragment superior esquerre d'un bloc de calcària de color gris obscur. La cara anterior i l'esquerra estan allisades; la posterior no sembla ser original. El camp epigràfic està rebaixat i emmarcat per una *cyma recta*.

¶⁹⁵ Sobre *Bargates*, vegeu *ThLL* II 1752; *SOLIN* 1982: 637, 638, 677, 678.

Es trobà reaprofitada com a material de construcció al castell, com el núm. 67.
 Es conserva en el MAM de Begís.
 Dimensions: (30) x (31) x (30).
 Lletres: 5.
 Inèdita. Cf. *El Periódico de Castellón*, 15-3-01.

L(ucius) • An[tonius (?)] - - -]
Se+[- - -]
 - - - - -

Luci Antoni
 Se-...

Interpunció triangular. Nexa: AN. L'escriptura és alta i estreta, però acurada. El nom pot estar també en datiu.

Hem restituït *An[tonius]*, basant-nos en la presència dels *Antonii* en l'àrea de Begís (núms. 62, 64). El *cognomen* podria ser *Seranus*, *Severus* o semblant.

Pel tipus de monument i la paleografia, es podria datar entre el final del s. I i el principi del s. II dC.

68a. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. «Una fíbula de bronze, en la base de cuyo arco hay una inscripción en relieve que, con algunas dificultades, puede leerse *Laucissa*. La superficie exterior tiene un delicado adorno en forma de cordón limitado por dos líneas, todo ello en relieve», Alcácer. Es tracta, doncs, d'una fíbula del tipus *Aucissa*.⁹⁶

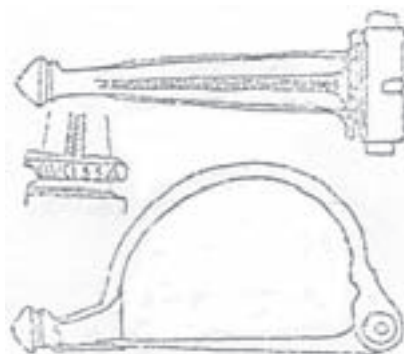
¶⁹⁶ Per a la bibliografia sobre les fíbules en general i les de tipus *Aucissa* en particular, cf. la nota al núm. 56.

La va trobar Alcácer en el tossal anomenat «Puntal del Turco». «Apareció entre las piedras del fondo de una habitación adosada a la ladera, descubierta en una remoción de tierras».

Desapareguda o conservada en una col·lecció particular.

Dimensions: Desconegudes.

Alcácer 1947: 42.

Aucissa

Dibuix de Jordà

Laucissa (Alcácer).

Aucissa és el nom del fabricant de la fibula. Aquest nom ha servit per a denominar un determinat tipus de fibules, que comprén moltes altres oficines, com comentem en la nota al núm. 56. *Aucissa*, un hàpax a Hispània, sembla ser un nom d'origen etrusc, com *Aucius*, *Aucilius*, etc. L'interés més gran d'aquest exemplar rau en el fet de ser l'únic que es coneix a la Península Ibèrica d'aquest fabricant.

Com les fibules de tipus *Aucissa* en general, es pot datar en el s. I dC.

Pina

69. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, trencat baix. La cara anterior i les laterals estan allisades; la superior i la posterior, desbastades. El camp epigràfic, rebaixat i delimitat per un bossell, presenta diversos escantells.

«Localitzada per G. Fenollosa, fou traslladada per J. Vicent i aquest l'any 1985 al Museu Provincial de Belles Arts de Castelló, on actualment es conserva. Es trobava en el marge d'un bancal en el Llano de la Masada de los Canónigos, on apareixen vestigis d'un habitat d'època romana als peus d'un tossalet», Arasa.

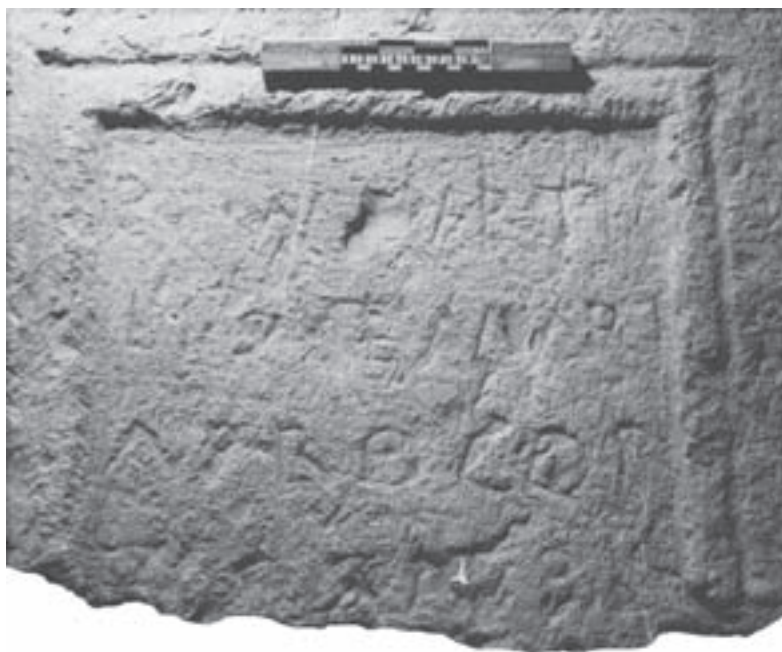
Es conserva al Museu de Belles Arts de Castelló.

Dimensions: (60) x 75 x 22.

Camp epigràfic: (37) x 38.

Lletres: 4-3,5.

Arasa-Vicent 1986: 255-256; *idem* 1987; ILAP 59; Arasa 1992b: núm. 2; HEp 1993: 156; CIL II² 14,288; Jàrrega 2000a: 186-187.

P. M ARTIA
LIS. ET MARI
A. PROCOP
H. S. S. ANT. PL

*P(orcius) (?) • M (vac. 1) artia-
lis • et Mari-
a • Procop(e)
h(ic) • s(iti) • s(unt) • Ant(onia ?) • Pl-
[acida ? - - -]
- - - - - (?)*

Porci (?)
Marcial
i Mària Pròcope
aquí són sepultats.
Antònia Plàcida (?) ...

P(orcius ?) Martia/lis et Mari/a Procop(ia) h(ic) s(iti) s(unt) t(estamento) p(oni) i(usserunt) (Arasa-Vicent, Arasa, HEp); P(ublius) M(arius ?) In̄itia/lis et̄ Mari/a Procop(e) h(ic) s(iti) s(unt) t(itulum) p(oni) i(usserunt) (?) (CIL II²).

Interpuncions triangulars. Nexes: ET (r. 2), ANT (r. 4). L'escriptura és irregular i molt descurada. En les A, l'asta horitzontal consisteix en un traç penjant de l'asta esquerra o dreta. Les M tenen les astes externes inclinades cap a fora. Les S són anguloses i estan inclinades cap avant. L'*ordinatio* és descurada. L'aspecte general és molt tosc.

Sobre els *Porcii* i els *Marii*, vegeu els comentaris als nùms. 13 i 65, respectivament. El *cognomen* grec *Procop(e)* o *Procop(ia)* representa un hàpax a Hispània, tot i que està ben documentat en altres llocs (Pape-Benseler 1959: 1257; Solin 1982: 1250). Al final de la r. 4 figura el gentilici de la dedicant, *Ant(onia)*, seguit de l'inici del *cognomen*, *Pl-*, que es podria restituir en *Pl/[acida]*. La dedicant devia ser una descendent de *L. Antonius Placidus* (núm. 62).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar a la primera meitat del s. II dC.

Montant

70. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Ara de calcària de color gris obscur, trencada dalt i baix i partida en diversos fragments, alguns dels quals han desaparegut. En la cara dreta presenta *patera*, en l'esquerra *urceus* parcialment trencat. La cara posterior és tosca. La superfície epigràfica es troba molt malmesa.

L'any 1909 «en la partida de Villarroya y a 600 metros de la última casa de la població, excavando su campo-huerta el labrador D.Vicente Navarro Martín halló un cubo de piedra», Fita. La vam veure el 1987 en els baixos de l'Ajuntament. Es trobava partida en diversos fragments i força erosionada. L'estat de conservació, doncs, era pitjor que el que tenia quan aparegué. Si no es restaura, pot desaparèixer ben aviat.

Es conserva a l'Ajuntament.

Dimensions: (36) x (39) x 31.

Lletres: r. 1: 5,5; r. 2: 4,5; r. 3: 3,5; a la resta varien entre 2 i 2,5.

Fita 1909: 284-287; Engström 1911: núm. 450; CLE 2183; Armini 1928: 253-254; Mariner 1952: 175; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXXIV; HAE 1957-60: 961; Ventura 1972: núm. 52; ILER 5772; Ripollés 1976: núm. 89; Corell 1987: 67-75; AE 1987: 718; HEp 1990: 271; Corell 1989a: 73-78; ILAP 49; CIL II² 14,290; Gómez Pallarés 1995: 160: 3.21; *idem* 2002: CS 1, p. 35-38. Cf. Martínez Aloy 1910: 90; Albertini 1911-12: 358; Jàrrega 2000a: 160, 226-230; Hernández 2001: 225.

M(arcus) • M̄arius
Lascīyos
h(ic) • s(itus) • e(st)
Tū • qui • praeteriens
 5 *spectas • aram • quam*
fecit • casus • poni • quo si-
stis • lege • et • invenies • quit
m̄ihi • contigerit • trimus
ego • et • mensum • iam • sex
 10 *tuam • lucem • sensi.*

Marc Mari Lasciu
 aquí és soterrat.
 Tu que, passant, veus l'ara
 que el fat féu erigir
 on t'atures, llegeix i sabràs
 què m'ha passat.
 Tres anys i sis mesos
 tenia només quan vaig deixar
 de gaudir de la llum
 que tu frueixes.

2 I longa omesa (els editors); 5 arma (HAE); 6-7 sisteris (els editors); 7 inveniens (ILER); 9 mensium (els editors).

La lectura que vam fer en 1987, i que proposem aquí, ha estat recollida per CIL II² i els autors en general.

Interpuncions triangulars. I longa (r. 2). L'escriptura és gran i elegant al *praescriptum*; petita i descurada al *carmen* (r. 4-10). L'*ordinator* no ha respectat la distribució dels versos en línies, fins i tot arriba a dividir una paraula en dues línies (r. 6-7).

Heus aquí el text poètic ordenat en versos:

*Tu qui praeteriens / spectas aram
quam / fecit casus poni quo si/stis
lege et invenies quit / mihi contigerit
trimus / ego et mensum iam sex / tuam lucem sensi*

El text comença amb una al·locució al vianant, típica de la poesia epigràfica.⁹⁷ L'expressió *tu qui praeteriens* suggereix que el monument sepulcral es trobava a la vora d'una via.⁹⁸ *Ara* (r. 5) té el valor de 'monument sepulcral', accepció freqüent en aquest tipus de textos. *Casus* (r. 6) és aquí sinònim de *fatum*, *mors*. Quant a les r. 8-9, cal remarcar la *variatio* en la indicació de l'edat: els anys s'indiquen amb l'adjectiu *trimus*, mentre que per als mesos s'usa el numeral i el genitiu, procediment habitual en l'epigrafia funerària. És interessant observar el valor restrictiu de *iam*, amb l'accepció de 'només'. Finalment, cal remarcar *lucem* amb el valor de 'vida', ús força documentat als *carmina epigraphica*.

Pel que fa a la mètrica, s'han proposat diverses hipòtesis. Fita hi veu vuit versos glicònics amb rima asonant; aquesta proposta resulta inversemblant. Mariner proposava com a simple hipòtesi «la lectura de este epitafio en miembros rítmicos ternarios, catalécticos algunos, hasta *contigerit*; lo que sigue tiene el ritmo de un septenario trocaico con los miembros invertidos». Aquesta hipòtesi és improbable en un epígraf del s. I dC, època en què el ritme dactílic accentuatiu era encara desconegut. Engström i Lommatzsch el consideren, amb més fonament, com una composició *commatica*. L'autor, en el seu intent d'eleva-se per sobre del llenguatge quotidià, empra unes clàusules preses de la poesia elegíaca; però a continuació, bé perquè no recordava l'epitafi model, bé per innovació, segueix la pròpia inspiració, sense atènyer-se a cap ritme determinat, tot i que s'hi poden veure algunes clàusules dactíliques.

Quant a la llengua, cal dir que es tracta d'un llatí força correcte, i fins i tot elegant. Només trobem *quit* per *quid*, encara que la confusió entre T i D a final de mot és molt freqüent des de l'època republicana fins al s. III dC.

Sobre els *Marii*, vegeu el comentari al núm. 65. El *cognomen Lascivus*, escrit aquí *Lascivos*, és ben conegut pertot arreu.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar a la segona meitat del s. I dC.

¶⁹⁷ Per a un estudi més exhaustiu d'aquest epitafi, ens remetem als nostres articles CORELL 1987 i 1989a i a GÓMEZ PALLARÉS 2002: CS 1, p. 35-38. Pel que fa concretament a l'al·locució al vianant,

cf. HERNÁNDEZ 2001: 217ss. ¶⁹⁸ Sobre la possible via romana que comunicava la vall mitjana del Palància amb la Plana Baixa passant per Montant, cf. JÀRREGA 2000a: 160, 226-230.

71. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Es desconeix el suport.

«En la Villanueva, parroquia de Segorbe, en la pared de la casa Abadia se halla una inscripción que hizo colocar allí desde la tierra para su conservación el obispo Cano», Cortés.

Desapareguda.

Cortés 1835-36: III 366, segons la lectura que li passà «el cura de Villanueva que ahora lo es de Vallanca»; CIL II 3988; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XCV; ILER 5665; Roldán 1974: núm. 743; Ripollés 1976: núm. 115; Le Roux 1982: 220; Alföldy 1984: 231 nota 16; Ferrer Maestro 1984-85: núm. 6; HEp 1989: 236; ILAP 58; Arasa 1992b: 1; CIL II² 14,289.

	<i>M(arcus) • Porcius</i>	Marc Porci
	<i>Escerior (?)</i>	Escerior (?),
	<i>an(norum) • LXX • h(ic) • s(itus) • e(st)</i>	de 70 anys,
	<i>M(arcus) • Porcius</i>	aquí és sepultat.
5	<i>Nigrinus</i>	Marc Porci Nigrí,
	<i>miles • leg(ionis) • XX[I]</i>	soldat de la legió XXI Rapax
	<i>Rapacis • p(io) (?)</i>	ha erigit respectuosament
	<i>patri (?) • pro</i>	(aquest monument)
	<i>p(ietate) • p(osuit)</i>	al seu afectuós pare.

6-8 XX / RATA • CIS • P /LAIRI és la lectura transmesa; XX[I] / Ra[p]acis p/atri ? (Arasa).

Ja Hübner va corregir la lectura transmesa de les r. 6-7, deixant, però, per desenvolupar la P final de la r. 7, probablement *p(io)*. En la r. 8 LAIRI és sens dubte una mala lectura de *patri*, com suposa Alföldy. Per tant, l'única dificultat que resta és *Escerior* (r. 2). Hübner creu que es tracta d'una mala lectura del *cognomen Exterior*. En canvi, Alföldy en CIL II² suposa *Exoriens*. Cap de les dues hipòtesis sembla probable. En contra de la primera es pot objectar que *Exterior* no està documentat enlloc. Quant a la segona, cal dir que *Exoriens* s'allunya massa de la lectura transmesa. Per tant, sembla preferible acceptar que *Escerior*, tot i que no es troba documentat enlloc, és correcte. Es tracta probablement d'un nom ibèric llatinitzat. De fet, *Escerior* conté l'element *escer-*, reduïble a *esker* o *iskeř*, tan abundant en l'onomàstica ibèrica.⁹⁹

Sobre els *Porcii*, vegeu el comentari al núm. 13. El *cognomen Nigrinus* ha estat comentat en el núm. 42.

La *legio XXI Rapax*, creada en temps d'August, fou extingida abans del 92 dC durant la guerra contra els sàrmates.¹⁰⁰

Pel tenor del text i tenint en compte que el final de la *legio Rapax* es produeix, com a molt tard, l'any 92, no deu ser posterior a la darrera del s. I dC.

¶⁹⁹ Sobre els elements onomàstics *esker*, *iskeř*, cf. UNTERMANN 1965: 117; ALBERTOS 1966: 116, 264; ANDERSON 1993: 487; GORROCHATEGUI 1993: 626,

633; SILGO 1994: 168, 187; RODRÍGUEZ RAMOS 2002: 24, 48. ¶¹⁰⁰ Sobre la *legio XXI Rapax*, cf. A. RITTERLING, en RE XII, 2: 1781-1791.

2. EDEBA I EL SEU TERRITORI

L'Anglesola (província de Terol) es troba a l'esquerra del riu de les Truites o de Sellumbres, límit occidental del País Valencià per aquesta banda. A uns 3 km al sud-est de la població, s'aixeca el Morrón del Cid (1240 m) entre el barranc del Cid a l'esquerra i el de San Antonio a la dreta. Es tracta d'un esperó rocallós que domina la rambla de les Truites, la qual corre als seus peus i és la via natural de comunicació entre les comarques de l'Alt Maestrat, els Ports i Aragó. El Morrón és, doncs, un lloc estratègic i ben comunicat.

L'ocupació humana s'hi remunta a la prehistòria i, d'alguna manera, ha perdurat de forma pràcticament ininterrompuda fins avui. En efecte, l'ermita i els edificis annexos s'aixequen sobre el mateix jaciment i en conserven molts elements arquitectònics en les parets. Durant l'època ibèrica, degué desenvolupar-s'hi un important poblat, segons suggereixen les abundants restes arqueològiques.¹⁰¹ Al Morrón no s'han practicat mai excavacions sistemàtiques. Tots els materials que en coneixem procedeixen de troballes casuals o de prospeccions de superfície. Per tant, només en tenim un coneixement limitat i hipotètic. La romanització degué començar-hi al principi del s. II aC i perdurà fins al principi del s. III dC. La fase de més esplendor es donà segurament entre la darrer part del s. I i la primera meitat del s. II dC. La qüestió fonamental que planteja és saber si ens trobem davant d'una vil·la rústica, d'un *vicus* o *pagus*, o més aviat davant d'una comunitat organitzada com a municipi autònom.¹⁰²

Segons Arasa, el Morrón no devia ser una simple vil·la, sinó un *pagus*, situat en el territori de *Lesera* i dependent d'aquesta.¹⁰³ Wiegels, per la seua banda, sosté que no es pot demostrar l'existència d'una comunitat privilegiada a l'assentament i que les inscripcions que s'hi han trobat més bé la contradueixen. Així que devia pertànyer a *Lesera*.¹⁰⁴ Finalment, Alföldy (CIL II² 14, p. 145), acceptant la mateixa opinió, inclou les inscripcions de l'Anglesola dins el territori de *Lesera*. Però, en fer-ho així, expressa els seus dubtes: «cum villa (?) illic in monte *El Morrón del Cid* apud *Ermita de Nuestra Señora del Cid* sita ab Iberis et deinde a Romanis habitata [...] etiam ad municipium quoddam ignotum pertinere posset».

Al nostre parer, la consideració del Morrón com un simple nucli rural dins del territori de *Lesera* s'ha de revisar. Són diverses les raons que hi inviten. La situació tan estratègica del lloc, un elevat tossal entre pregons barrancs i amb escasses zones planes, no sembla que s'adiga molt bé amb una simple vil·la ni tampoc amb

¶¹⁰¹ Sobre el jaciment iberoromà del Morrón del Cid, cf. ARASA 1983; *idem* 1987b. ¶¹⁰² Pel que fa a la diferència entre *vicus* i *pagus* i sobre els *vici* i *pagi* de la Hispània romana, cf. CURCHIN 1985. Quant

a *vicus* i *pagus* en general, cf. SCHULTEN, en RE VIII.A, 2090-2094, i KORNEIMANN, en RE XVIII, 2318-2339, respectivament. ¶¹⁰³ ARASA 1983: 140-141. ¶¹⁰⁴ WIEGELS 1985: 119.

un centre de població rural, és a dir, un *pagus* o *vicus*.¹⁰⁵ La importància de les restes sembla contradir la dita consideració: un carrer central amb cases a ambdues bandes, un tram de muralla, instal·lacions hidràuliques (aqueducte, una gran cisterna, un pou, etc.), necròpoli, de la qual s'han conservat restes de dos monuments importants, mosaics, tres inscripcions ibèriques i cinc de romanes. A més a més, el lloc, en el qual s'han trobat carrilades, estava comunicat a través de vies secundàries no sols amb *Lesera* sinó també amb la costa i la vall de l'Ebre.

Per altra banda, cal revisar tant les fonts antigues que esmenten *Edeba* com les conclusions que se n'han tret. Comencem per Ptolemeu, l'única font literària en què apareix ἸΑΔΕΒΑ:

Ἐν ἔτι ἀνατολικώτεροι Ἰλερκάονες καὶ πόλεις μεσόγειοι

Καρχηδῶν παλαιά	ιζ' γο" μα" γ"	(16°40' - 40°25')
Βισκαργίς	ιδ' Γ" γ" ιβ" μα' ς"	(40°55' - 41°10')
Θεαύα	ιε' δ" μ' γο"	(15°15' - 40°40')
ἸΑΔΕΒΑ	ιε' γο" μ' Γ"	(15°40' - 40°30')
Τιαριουλία	ιε' Γ" μ' γ" ιβ"	(15°30' - 40°25')
Σίγαρρά	ιε' ιβ" μ' δ"	(15°5' - 40°15')
Δερτώσα (ἢ Δέρτωσα)	ιε' δ" μ'	(15°15' - 40°)

(PTOL. 2, 6, 64)

El geògraf, doncs, situa *Edeba* entre les ciutats (πόλεις) dels ilercavons, concretament entre Θεαύα i Τιαριουλία.¹⁰⁶ Malauradament, no ha estat possible fins ara localitzar aquestes ciutats. Per altra banda, els límits del poble ilercavó, que anaren canviant amb el temps, no són ben coneguts.¹⁰⁷ Açò dificulta la reducció de ἸΑΔΕΒΑ.

¶¹⁰⁵ Dificilment pogué ser un *pagus*, atés que, a Hispània, els *pagi* només es trobaven en les zones més romanitzades i més riques agrícolament. No és precisament aquest el cas del Morrón. Hom podria pensar, en tot cas, en un *vicus*, donat que els *vici* eren generalment centres rurals indígenes en les zones menys romanitzades. Ara bé, si observem el mapa dels *vici* i dels *pagi* que presenta CURCHIN 1985: 337, comprovarem que, a la part oriental que s'estén entre *Tarraco* i *Laminium* (Alhambra, província de Ciudad Real), no s'hi ha documentat cap *vicus*. Per altra banda, al Morrón s'han trobat restes de la muralla ibèrica. En canvi, ISID. *orig.* 15, 2, 11-12, referint-se a *vicus*, afirma: «Est autem sine munitione murorum». Cf. CURCHIN 1985: 328-329, 333. ¶¹⁰⁶ Cap de les ciutats esmentades, tret de *Dertosa*, ha pogut ser identificada fins ara amb seguretat. Hom trobarà en FERNÁNDEZ NIETO 1968-69: 122-123 les

reduccions que se n'han proposat tradicionalment; cf. també JÁRREGA 2000b: 72-77. ¶¹⁰⁷ Tenint en compte CAES. *civ.* 1, 60, 2, PLIN. *nat.* 3, 20-21 i PTOL. 2, 6, 16 i 2, 6, 64, sembla que en el moment de la conquesta romana, els límits eren aproximadament els següents. Al sud, el riu *Uduba*, identificat generalment amb el Millars, devia ser la frontera que separava els ilercavons dels edetans. Al nord, s'estenien fins al curs final de l'Ebre i tenien com a veïns els cassetans, igualment ibèrics. Més problemàtica resulta la frontera occidental. Sembla que la vall del Millars, l'Alt i Baix Maestrat i els Ports pertanyien a territori ilercavó, que s'endinsava fins el Baix Aragó. Sobre les fronteres del poble ilercavó hom ha proposat diverses hipòtesis; cf. FERNÁNDEZ NIETO 1968-69: 136-140; ATRIÁN-ESCRICHE-VICENTE-HERCE 1980: 48; UROZ 1983: 20-21; ARASA 2001a: 68-69.

A més, les coordenades geogràfiques en què Ptolemeu situa les ciutats no sempre són correctes. És, doncs, comprensible que els autors hagen situat la ciutat en punts ben diferents.¹⁰⁸ Però observem al mateix temps que tots, seguint el geògraf grec, coincideixen a localitzar-la a la Ilercavònia.

Aquesta *communis opinio* va canviar arran d'una troballa que degué tenir lloc al principi del s. xx a Torrenueva (Ciudad Real). Es tracta d'un pes de bronze, en què figura el nom de la comunitat a la qual pertanyia: *r(es) p(ublica) Edebensium*. La conclusió semblava òbvia i es va imposar: *Edeba* devia trobar-se al mateix lloc en què havia aparegut el pes. Per tant, es trobaria a l'Oretània, no a la Ilercavònia, com afirma Ptolemeu. Després tornarem sobre aquest descobriment.

L'any 1970 aparegué a Puertomingalvo (Terol) l'epitafi d'una tal *Sulpicia Sex(ti) f(ilia) / domo Edeba*, atribuït a la primera meitat del s. i dC (ERT 23). Fatás, desconexedor de l'esmentat pes de bronze, s'inclina a identificar l'*Edeba* de la inscripció de Puertomingalvo amb la que Ptolemeu situa entre les ciutats ilercavones.¹⁰⁹

Finalment, l'any 1984 es va trobar a prop de Tortosa l'epitafi d'un tal *C(aius) Porcius / Seranus / Edebensis* (CIL II² 14,809), que hom atribueix al final del s. i dC. Els editors, basant-se en el pes de bronze, consideren que el destinatari era originari d'*Edeba*, al terme de Torrenueva.

Tornem al pes de bronze i vegem quines són les circumstàncies que envolten la troballa. Hauria aparegut a Torrenueva l'any 1903, amb motiu de la construcció de la carretera de Daimiel a Villacarrillo. La primera notícia la dona Fita en 1908, transmetent informació rebuda d'E.Vasco.¹¹⁰ L'any següent publica aquest un article en el qual dona compte de les circumstàncies de la troballa i presenta la lectura del bronze.¹¹¹ És important observar d'entrada que l'autor ni presencià el descobriment ni sabia on havia tingut lloc. Segons refereix, havia comprat el bronze a un tal Calixto Pérez, de Villanueva de los Infantes. Aquest que, al seu torn, l'havia comprat a una tercera persona, escriu a Vasco una carta el 11 de novembre de 1908, comunicant-li (1909: 485): «Fue encontrado en un desmonte de la carretera de Valdepeñas a Torrenueva, donde hay unos enterramientos romanos que se ven bien, yendo a Torrenueva. Fue encontrado por un trabajador de Daimiel que estuvo trabajando y yo se lo compré».

Les circumstàncies de la troballa, doncs, no són gens clares. Observem també que no és probable que Vasco comprara el pes sense haver-lo vist abans i haver-se informat sobre el lloc en què havia aparegut i el seu valor. Però, aleshores, ¿quina

¶¹⁰⁸ ESCOLANO 1610-11: 2, 688, la situa entre «los pueblos Morellanos»; TRAGGIA 1792: 89, a l'Anglesola o als seus voltants; J. SALVADOR 1890: 15, 41, 42, al mateix jaciment del Morrón; és seguit per CASTILLO 1963: 100. MÜLLER 1883: 187, la localitza a la vora del riu *Uduba*, entre Vinaròs i

Benicarló; SCHULTEN 1963: 37, identifica l'*Uduba* amb el Millars i redueix Ἄδεβα a Castelló. Sobre aquestes localitzacions, vegeu els comentaris de FERNÁNDEZ NIETO 1968-69: 123 i d'ARASA 2001a: 65. ¶¹⁰⁹ FATÁS 1977: núm. 5, p. 26-28. ¶¹¹⁰ FITA 1908. ¶¹¹¹ VASCO 1909.

necessitat hi havia que el venedor li contara en una carta les circumstàncies de la troballa? Per altra part, Vasco solia conservar totes les cartes que li enviaven. Doncs bé, nosaltres no hem pogut trobar la carta de Calixto Pérez a Vasco ni en l'arxiu de Valdepeñas ni en el Museu de Ciudad Real, on han anat a parar els fons del cronista de Valdepeñas. Encara admetent l'autenticitat de la carta (nosaltres en dubtem), el presumpte autor pogué presentar les coses de manera que la peça arqueològica resultara més atractiva per al comprador. En fi, tampoc no es pot descartar la possibilitat que el pes, procedent d'un altre lloc, haguera anat a parar casualment a Torrenueva en un passat més o menys llunyà.

Segons Vasco (1909: 485), «el desmorte referido, de unos dos metros de altura y no mucha extensión, está situado en un altozano separado de Torrenueva por la Rambla o vega del río Javalón. Dista 11 km de Valdepeñas y un kilómetro de Torrenueva. Está 200 m al Norte del río, y próximamente a igual distancia al oeste de la ermita de Nuestra Señora de la Cabeza». En la nostra visita al lloc hem pogut comprovar la correcció d'aquestes dades. Les imprecisions i la falta de rigor apareixen en el que segueix: «Basta visitar este ameno lugar, para reconocer que en él hubo antigua población, mejor situada que la moderna Torrenueva. En los villares que rodean el nuevo desmorte fueron descubiertas, en distintas ocasiones, monedas romanas, vasijas de barro y sepulcros de piedra que fueron destruidos, conservándose tan sólo uno de ellos, hallado al plantar una viña, el año 1896, sirviendo actualmente para dar agua al ganado en una finca de Torrenueva. La lápida que lo cerraba parece ser que la trasladaron a Santa Cruz de Mudela, sin ser descifrada, a cambio de unas arrobas de tocino. Hoy mismo, en el corte formado por la carretera, se ven trozos de gruesos ladrillos, cascos de vasijas de varias clases, huesos, cenizas, hoyos de unos dos metros de altura, en forma de tinaja, y pizarras impropias del terreno» (1909: 406).

Vasco barreja aquí el que va aparèixer l'any 1903 al lloc en què localitza *Edeba* amb les troballes que havien aparegut «en distintas ocasiones» per la rodalia (monedes romanes, ceràmica i sepulcres de pedra, una làpida no desxifrada). En canvi, quan es refereix al que aparegué concretament el 1903, no fa esment de restes romanes, sinó sols de materials que podien pertànyer a qualsevol època. A continuació (1909: 488) presenta la lectura de la inscripció, descriu el pes i acaba afirmant: «*Edeba* es el nombre romano de la ciudad».

Pocs anys després, Fita es referia de nou al bronze per tal de precisar-ne el pes exacte i la lectura de la inscripció.¹¹²

Des que es donà a conèixer el pes, hom ha acceptat que la *r(es) p(ublica) Edebensium*, a la qual pertanyia, es troba a Torrenueva.¹¹³ Però, al nostre parer, hom ha acceptat com a bona una informació francament sospitosa. No hi ha dubte que

¶¹¹² FITA 1917. ¶¹¹³ Segons ALFÖLDY 1987a: 46, römischen Siedlung gleichzusetzen, in deren Bereich das Bronzegewicht zutage kam».

el pes és autèntic i que procedeix d'Edeba. Però ¿on es trobava aquesta ciutat? La localització a Torrenueva, en l'Oretània, resulta, al nostre parer, improbable.

En primer lloc, el tossal de l'ermita de Nuestra Señora de la Cabeza, al nord de Torrenueva, és una petita elevació, perfectament accessible des de tots els costats. En canvi, els assentaments ibèrics, sobretot en zones de l'interior, es troben generalment en llocs elevats i difícilment accessibles. En segon lloc, no consta que a l'esmentat tossal s'haja trobat cap altra inscripció ni altres materials romans.¹¹⁴ En tercer lloc, no fan esment d'Edeba ni Ptol. 2, 6, 59, en enumerar les ciutats de l'Oretània, cinc de les quals (Σισαπώνη, Ὀρητον Γερμανῶν, Αἰμιλίαινα, Σάλικα, Μέντισσα) es poden ubicar en la província de Ciudad Real, ni tampoc no l'esmenta l'Itinerari d'Antoní, que descriu les vies que creuaven l'actual província de Ciudad Real, indicant ciutats i *mansiones*.¹¹⁵ En quart lloc, Ptol. 2, 6, 64 situa Ἄδεβα entre les ciutats ilercavenes. Ara bé, Puertomingalvo, on aparegué la inscripció amb la indicació *domo Edeba* (ERT 23), dista uns 300 km en línia recta de Torrenueva; i Tortosa, on es trobà l'altra inscripció dedicada a un *Edebensis* (CIL II² 14,809), en dista uns 400 km.

Que Ptolemeu 2,6,64 localitze Ἄδεβα en territori ilercauó és, al nostre parer, una dada rellevant que cal tenir en compte. Aquesta localització, lluny de semblar errònia, sembla recolzada per diferents arguments. Per una banda, tant l'actual població de Puertomingalvo com Tortosa formaven part, segurament, del territori ilercauó. Per altra banda, el nom de la ciutat, segurament ibèric, presenta l'element *Ede-*, tan freqüent en noms ibèrics de gran part del País Valencià (*Ededur*, *Edease*, *Edeitor*, *Edeta*, *Edecon*, etc.).¹¹⁶ També l'element *-ba* s'hi troba documentat, bé prefixat o sufixat, bé com a mot simple.¹¹⁷ Altres autors, en canvi, estableixen una relació etimològica entre *Edeba* i *Uduba*, probablement el riu Millars.¹¹⁸ Aquesta hipòtesi sembla menys probable, donat que *Edeba* és probablement un topònim d'origen ibèric, mentre que *Uduba* seria indoeuropeu.¹¹⁹ Tampoc no sembla gaire probable la relació que hom ha suposat entre *Edeba* i l'hidrònim Riodeva, que naix a la serra de

¶¹¹⁴ ALFÖLDY 1987b: 245-246, núm. 16, 17 publica dues inscripcions procedents de la col·lecció d'E. Vasco, a la qual pertanyia el bronze, i comenta que podrien procedir del mateix jaciment que el bronze o d'un altre lloc; cf. també ALFÖLDY 1987a: 46. Difícilment poden procedir del tossal de l'ermita de Nuestra Señora de la Cabeza, ja que aquest no ha donat fins ara materials romans. Cal tenir en compte també que Vasco recollia totes les antiguitats, qualsevol que en fóra la procedència. Segons LÓPEZ DE HARO 1913: 1, «Vasco posee una magnífica colección de sílex, de fósiles, de vasijas celtas y de objetos romanos»; a Valdepeñas deien: «Es el hombre de los cachivaches. A lo mejor paga un dineral por un culo de mortero». ¶¹¹⁵ IT. ANT.

444, 7-445, 1-5; cf. ROLDÁN 1975: 93-94; CORCHADO 1969; FERNÁNDEZ-CABALLERO 1986: 38, 44-46; ALFÖLDY 1987a: 46. ¶¹¹⁶ Cf. ALBERTOS 1966: 111, 264; SILGO 1994: 159-160. ¶¹¹⁷ Cf. MLH 1, p. 159, núm. 513; SILGO 1994: 53. ¶¹¹⁸ HÜBNER, en RE I 353-354, referint-se a *Adeba* i *Udiva*, diu: «Die Namensformen können identisch sein». La hipòtesi és seguida, entre altres, per TOVAR 1989: 451. ¶¹¹⁹ VILLAR 2000: 119-178 estudia la sèrie de noms en *-uba* i les seues múltiples variants, tant a la Península Ibèrica com fora; hi al·ludeix sovint a l'hidrònim *Uduba*, mentre que no relaciona mai *Edeba* amb la dita sèrie; encara més, en la p. 77 sembla excloure qualsevol relació entre *Uduba* i *Edeba*.

Javalambre i ha donat nom a la població homònima, de la província de Terol.¹²⁰ Siga com siga, no es pot negar que el topònim *Edeba* encaixa millor amb la Il·lucavònia que no amb l'Oretània.

Un altre argument es basa en el terme *res publica* que figura en el pes de bronze.¹²¹ El terme té dues accepcions fonamentals. Significa tant 'patrimoni', 'tesor' d'una comunitat, com 'comunitat privilegiada'. Ambdues accepcions es donen en les fonts literàries i en l'epigrafia. Aquí només ens interessa *res publica* amb el valor de 'comunitat privilegiada'. Amb aquest significat comença a aparèixer a Hispània al principi del s. II i es fa freqüent a la darreria del mateix segle i sobretot al llarg del s. III. Hom ha constatat que l'ús de *res publica* no es dona per igual a totes les províncies de l'Imperi romà. Pel que fa concretament a Hispània, és molt freqüent a la Bètica.¹²² Es documenta també sovint en la part oriental de la Península.¹²³ Al contrari, el seu ús és molt rar en les àrees central i occidental.¹²⁴ Val a dir que l'ús de *res publica*, a Hispània, és corrent a les zones més romanitzades, mentre que és raríssim en aquelles que conserven millor la cultura, les estructures socials i d'hàbitat indígenes.

Finalment, no hem d'oblidar que la reducció d'*Edeba* a Torrenueva es basa únicament i exclusivament en la notícia de Vasco. Convé, doncs, conèixer un poc aquest fecund escriptor.¹²⁵ Eusebio Vasco Gallego (Valdepeñas 1860-1939), tot i que era corresponent de la Real Acadèmia de la Història, no era pròpiament un historiador. Després de seguir els estudis de Dret a Madrid, fou cronista de Valdepeñas.¹²⁶ El gran interès i la passió desbordant que sentia per Valdepeñas i tot allò que s'hi podia relacionar d'alguna manera afloraven constantment en els seus escrits i fan que magnifique i de vegades distorsione les glòries de la població natal.

¶¹²⁰ Proposen aquesta relació M. BELTRÁN 1976: 399 i FATÁS 1977: 26-28; sembla improbable per dues raons. Per una banda, com bé observen ATRIÁN-ESCRICHE-VICENT-HERCE 1980: 48, «la situación de este río [=Riodeva], afluente del Turia, a 30 km de Teruel no encaja con los límites propuestos para la Il·lucavonia». Per altra banda, considerem *Edeba* com un topònim ibèric, mentre que *Deva* és sens dubte un derivat de l'indoeuropeu **deiwā*, 'deessa', fem. de **deiwo-*. Tant a la Península Ibèrica (*Deba*, població de la província de Guipúscoa; *Deva*, riu de la mateixa província, i un altre de la província de Santander, etc.) com també i sobretot en àrees celtes i germàniques abunden els hidrònims i topònims derivats d'aquesta arrel. Cf. HOLDER 1894-1916: 1262-1263, 1273-1274, 1289; HUBSCHMID 1950: I, 488; MOTTA 1985: 130-132. ¶¹²¹ Sobre el terme *res publica*, cf. MÓCSY 1962; DARDAINE 1993; ALFÖLDY 1999; ORTIZ DE URBINA 1999. ¶¹²² Cf. DARDAINE 1993. ¶¹²³ El terme *res publica* es troba a *Ilici* (IRILADT 6), *Lucentum*

(IRILADT 63), *Dianium* (IRILADT 127, 133, 191), *Lesera* (núm. 80 d'aquest corpus), *Dertosa* (CIL II² 14, 786, 789(?)), etc. ¶¹²⁴ No hem trobat el terme *res publica* en l'epigrafia de Ciudad Real ni en la d'Albacete; tampoc no apareix entre les més de 300 inscripcions que recull R. C. KNAPP 1992 de les províncies d'Àvila, Madrid i Segòvia. Quant a la província de Cuenca, només l'hem trobat en una inscripció de *Segobriga* (Alföldy 1987a: 75 nota 235, 77). ¶¹²⁵ Entre els seus escrits, hom pot destacar *Valdepeñeros ilustres*. Valdepeñas, 1890-1895; *Guerra de la Independencia: ocupación e incendio de Valdepeñas por las tropas francesas*. Valdepeñas, 1908; *Valdepeñas, cuna de la descalcez trinitaria*. Valdepeñas, 1912; *Cien escritores valdepeñeros*. Valdepeñas, 1932; *Mil efemérides valdepeñeras*. Valdepeñas, 1934; *Treinta mil cantares populares recogidos y ordenados por Eusebio Vasco*. Valdepeñas, 3 vol. 1929-1932. ¶¹²⁶ Sobre la vida i els escrits d'E. Vasco, cf. l'*Enciclopèdia Espasa-Calpe* vol. 67, 139; A. BROTONS SÁNCHEZ, *Apuntes históricos de Valdepeñas*. Valdepeñas, 1998, 253-254.

L'any 1912 dona una conferència sobre la història de la població.¹²⁷ Enfront d'aquells que afirmen que «Valdepeñas no tiene historia», Vasco sosté: «Debemos manifestar, con energía, que Valdepeñas tiene historia, historia grande, antigua y gloriosa sobre todas las de los pueblos de la provincia». A continuació fa un repàs des de la més remota prehistòria fins a l'any 1812 en què va tenir lloc la famosa defensa de la població contra els francesos. Aquí només al·ludirem a les referències que fa a l'època romana. Refereix que al terme de Valdepeñas van existir tres o quatre poblacions romanes. A més, quant a *Mentesa*, rebutja altres localitzacions i sosté: «hay grandes probabilidades de que estuviera en término de Valdepeñas».¹²⁸ Finalment, afirma: «dentro del recinto que hoy ocupa Valdepeñas estuvo situada [...] *Maxia*, según lápida descubierta en San Nicasio en 1784».¹²⁹

Afirmacions com les anteriors són les que ens han fet dubtar de la veracitat del descobriment del pes a Torreblanca. Certament no es pot negar la possibilitat que la localització de ῥΑδεβα entre els ilercavons siga errònia. No manquen en l'obra del geògraf grec errors semblants.¹³⁰ Però, com hem vist abans, no sembla ser aquest el cas de la localització de ῥΑδεβα en la Il·l·ercavònia. Hom podria pensar també que Ptolemeu no es refereix a la mateixa ciutat que les inscripcions.¹³¹ Tanmateix, la gran similitud entre ῥΑδεβα i *Edeba* fa pensar que es tracta d'una sola i mateixa ciutat.¹³²

En resum, a penes es pot dubtar que la ῥΑδεβα de PTOL. 2, 6, 64 és la mateixa ciutat a la qual es refereixen les tres inscripcions. Una sèrie d'indicis desaconsellen situar-la a l'Oretània, mentre que recolzen la seua localització a la Il·l·ercavònia.

El que pretenem demostrar ara és que la reducció d'*Edeba* al jaciment del Morrón té molts indicis al seu favor. Es tracta d'un lloc força estratègic i ben comunicat. Els materials arqueològics, que s'hi han trobat de forma casual, suggereixen

¶¹²⁷ «Historia de Valdepeñas: conferencia», *Vida Manchega. Revista semanal ilustrada*. Ciudad Real, 13 de febrer de 1913; fou publicada també per capítols en el periòdic *El Indígena*. Valdepeñas, 1923.

¶¹²⁸ En general hom localitza *Mentesa Oretanorum* a Villanueva de la Fuente (província de Ciudad Real); cf. CIL II p. 434; SILLIÈRES 1977: 56, 74-75; WIEGELS 1985: 152-153; ALFÖLDY 1987a: 37-41.

¶¹²⁹ Aquesta ciutat no existeix. Vasco es refereix a una inscripció que es va trobar a Valdepeñas (CIL II 3238). Es tracta d'una inscripció sepulcral, fragmentària, la qual havia estat restituïda de forma completament incorrecta per MASDEU 6, 365, 1079. Vasco es basa en la lectura arbitrària de Masdeu. ¶¹³⁰ Per exemple, PTOL. 2, 6, 61 situa *Valentia* entre les ciutats contestanes, mentre que PTOL. 2, 6, 15 localitza *Dianium* entre les localitats edetanes. Com hom sap, és precisament tot el contrari. ¶¹³¹ Aquesta és la hipòtesi que sostenen

FITA 1908 i VASCO 1909: 488. ARASA 1983: 142, referint-se a ῥΑδεβα i a l'*Edeba* de la inscripció de Puertomingalvo (desconeix el pes i la inscripció de Tortosa), no exclou que es tracte de dues ciutats. M. Navarro (ERT p. 132), tenint en compte tant el passatge de Ptolemeu com les tres inscripcions, afirma: «O bien alguna de las fuentes es errónea, o bien existían dos ciudades con un nombre parecido».

¶¹³² Hom podria esmentar molts casos semblants; per exemple, ningú no dubta que Λάσσιρα o Λέσσιρα (PTOL. 2, 6, 62) és la mateixa que *Lesera*, grafia que es desprén de la inscripció núm. 80; el mateix es pot dir de ῥΗτόβησα (PTOL. 2, 6, 62) i *Otobesa*, forma que es dedueix d'*Otobesamus* (CIL II² 14,14 = IRET 62), etc. Com és ben sabut, molts dels topònims transmesos per les fonts antigues ens han arribat adaptats a les llengües dels respectius autors i molt sovint presenten variants corruptes degudes a la transmissió manuscrita.

que devia ser una població important. De fet, cap altre jaciment de la província de Terol ha donat tantes inscripcions ibèriques i romanes. Les inscripcions ja esmentades de Puertomingalvo i de Tortosa recolzen la nostra hipòtesi. La primera aparegué en un punt que, en línia recta, a penes dista uns 30 km del Morrón. Per altra banda, la seua destinatària és *Sulpicia Sex(ti) f(ilia) /domo Edeba* (ERT 23). Aquest gentilici resulta molt significatiu. En efecte, no solament no apareix més a la província de Terol sinó que, a més, en tota la part septentrional de la província de Castelló, només es troba en una inscripció d'Alcalà de Xivert, distant sols uns 48 km del Morrón (núm. 89). Per tant, és probable que hi haguera vincles de parentesc entre la *Sulpicia* de Puertomingalvo i els *Sulpicii* d'Alcalà de Xivert. Fins i tot és probable que el dedicant d'aquesta última fóra un *[Edeb]en[sis]*, com *Sulpicia*. En la inscripció de Tortosa (CIL II² 14,809), apareguda a uns 100 km en línia recta del Morrón, figura com a destinatari un tal *C. Porcius Seranus Edebensis*. Ara bé, el *cognomen Seranus* resulta igualment molt significatiu, puix que es troba també al Morrón (núms. 75, 76). Per tant, l'onomàstica recolza la localització d'*Edeba* al Morrón. Contràriament, ni el gentilici *Sulpicius* ni el *cognomen Seranus* es documenten en l'epigrafia de la província de Ciudad Real. Esperem que futures troballes i estudis aporten nova llum per a solucionar de forma definitiva la qüestió.

El jaciment del Morrón dista uns 20 km de la Moleta dels Frares, on s'ha localitzat *Lesera*. Una via comunicava aquesta ciutat amb el Morrón. Tant aquella com aquest pertanyien al territori ilerconvò i formaven part segurament del *conventus Tarraconensis*. Si el pes de bronze, com creiem, procedeix del jaciment del Morrón, aquest no correspondria a un simple *vicus*, sinó a una *res publica*, és a dir, a un municipi autònom. De fet, a Hispània, s'empra *res publica* generalment com a sinònim de *municipium* o *colonia*.¹³³ Que *Edeba* era una ciutat autònoma es desprén també del fet que tant en la inscripció de Puertomingalvo com en la de Tortosa s'indica l'*origo* dels destinataris (*domo Edeba* i *Edebensis*, respectivament). En efecte, l'*origo* fa referència generalment a ciutats privilegiades.¹³⁴

Si, com proposem, el jaciment del Morrón del Cid correspon a *Edeba*, aquesta estava inscrita en la *tribus Galeria* (núms. 74, 78). Per tant, degué assolir el rang de ciutat privilegiada abans de la dinastia flàvia, ja que, a Hispània, només es dona dita tribu en comunitats que havien obtingut el privilegi de ciutat autònoma amb anterioritat als emperadors flavis.¹³⁵ La hipòtesi és corroborada pel fet que en la inscripció de Puertomingalvo, atribuïda a la primera meitat del s. I dC., ja figura l'*origo* de la destinatària, la qual cosa implica la seua pertinença a un *municipium* o *colonia*.

Al jaciment del Morrón s'han trobat cinc inscripcions romanes (núms. 72-76). Les dues inscripcions idèntiques (núms. 75 i 76) devien pertànyer al monument

¶¹³³ Cf. ALFÖLDY 1977a: 13; *idem* 1987b: 27-28, 45-46. ¶¹³⁴ Cf. MANGAS 1996: 236. ¶¹³⁵ Cf. WIEGELS 1985: 6.

sepulcral i es troben reaprofitades a l'ermita; les altres tres (núms. 72-74) es trobaren soltes en la zona de la necròpoli, als voltants de l'ermita.

L'Anglesola

72. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris, trencat dalt i a ambdós costats. La cara anterior està polida; la inferior, allisada; la posterior, desbastada. La cara anterior està força malmesa, cosa que dificulta la lectura del text. El camp epigràfic, en forma de *tabula ansata*, està emmarcat per uns solcs encara visibles baix i a l'esquerra.

«En otra piedra que la tenían para moler sal, que había en la esquina de un banco», Clemente. «Esta lápida es la tercera en orden entre las descubiertas en la Hermita del Cid», Ribelles. Tant aquesta inscripció com les següents (núms. 73-76) han aparegut al jaciment del Morrón del Cid.

Es conserva solta al vestíbul de l'ermita.

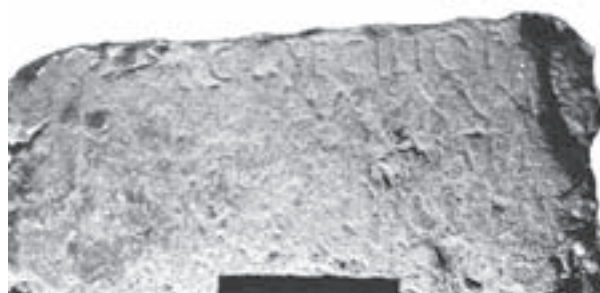
Dimensions: 54 x (76) x 25.

Lletres: 4,5.

Clemente ms. 1801: s. f.; Ribelles ms. a in. s. XIX: 72; *idem* ms. d in. s. XIX: 246; Ferrer ms. 1876: núm. 6; Salvador 1890: 44 i fig. 10; CIL II 3175; Ventura 1975: 230 núm. 11; Fatás 1977: 28 núm. 6; Atrián-Escriche-Vicente-Herce 1980: 168 núm. 2; Lostal 1980: 220; Arasa 1983: 73 núm. 1; Corell 1992: 585-586 núm. 6; ERT 19; CIL II² 14,776.

Dibuix de Ribelles

*C(aio) • Caecilio • Pa[terno]
an(norum) XXX[- - -]
Iulia • Pate[rna]
fil(io) • piissimo*

A Gai Cecili Patern,
de 30 (?) anys.
Júlia Paterna,
al seu fill afectuosíssim.

1 G(aio) (CIL II²), al final IA[- - -] (Ribelles), I[- - -]; 3 [- - -]ATE[- - -] (diversos editors), [- - -]lia [P]ate[rna] (?) (Corell), A+[.] + [.] + [.] Pate[rna] fil(io) (CIL II²); 4 [- - -]IENTISSI[- - -] (Ribelles), pietissi[- - -] (Atrián), pientissi[mo - - -] (Arasa), [pi]entiss[imo] (CIL II²).

Interpuncions triangulars. L'*ordinatio* seguia un eix de simetria.

El gentilici *Caecilius*, present també en el núm. 78, és freqüent a *Saguntum* i *Edeta*. Quant al gentilici *Iulius* i el *cognomen Paternus/-a*, vegeu els comentaris als núsms. 6 i 23, respectivament.

Pel tenor del text i la paleografia, es podria datar en el s. II dC.

73. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Fragment esquerre d'una inscripció, el suport de la qual és desconegut.

«En una piedra de un banco o poyo que está a la puerta de la ermita», Lastanosa. Sobre el lloc de la troballa, vegeu el núm. 72.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Lastanosa ms. ca. 1650: 41; CIL II 3176; Ventura 1975: 230–231; Fatás 1977: 28–29 núm. 7; Atrián-Escriche-Vicente-Herce 1980: 168 núm. 3; Lostal 1980: 221; Arasa 1983: 73 núm. 2; Corell 1992: 587 núm. 8; ERT 18; CIL II² 14,777.

L(ucio) Domi[tio —?]

Cresce[nti —?]

A Luci Domici

Crescent....

1. Dom (Ventura, Lostal); 2. Cresc (Ventura, Lostal, Arasa).

El nom podria trobar-se també en nominatiu.

Sobre els *Domitii*, vegeu els comentaris als núsms. 17 i 74. El *cognomen Crescens* estava molt estés pertot arreu (Kajanto 1965: 234).

Com que es tracta d'un text fragmentari i desaparegut, resulta difícil datar-lo. Potser, com les altres inscripcions de l'Anglesola, siga datable en el s. I o s. II dC.

74. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de roca sedimentària detrítica (pudinga), de color groguenc.¹³⁶ Les cares anterior i posterior estan polides; les laterals, desbastades.

«A la copia de esta lápida acompaña el original de un fragmento de esquila de un religioso que se firma Fr. Ferrer en que dice al Dr. Dn. Agustín Sales: “[...] territorio de la Iglesuela. Labrando uno sacó con la reja del arado una piedra con esa inscripción”», Ribelles. Sobre el lloc de la troballa, vegeu el núm. 72. Fou traslladada a l'ermita i encastada en un pilar del pòrtic.

Es conserva, exempta, al vestíbul de l'ermita.

Dimensions: 46 x 52 x 18

Lletres: r. 1: 5; r. 2 i 4–7: 4; r. 3: 3; r. 8: 3,8.

Sales en Ribelles ms. a in. s. XIX: 76; Ribelles ms. d in. s. XIX: 247; Panel ms. 1750: 197; Clemente ms. 1801: s.f.; Ferrer ms. 1876: núm. 3; Salvador 1810: 44 i fig. 9; Ventura 1975: 234–

¶¹³⁶ Segons ERT 15, el material és «brocatello o jaspi de la Cinta». Procediria, doncs, de les pedreres de la Cinta (Tortosa). En CIL II² hom defineix el

suport com a «Tabula marmorea flavola venis rubris pervasa». Al nostre parer, la pedra és local, com la dels núsms. 80, 81.

236 núm. 15 i lám. 12; Alföldy 1977a: 17, 35 nota 41; Fatás 1977: 30-32; Atrián-Escriche-Vicente-Herce 1980: 169 núm. 7; Arasa 1983: 75-76 núm. 6; Corell 1992: 586-587 núm. 7; ERT 15; CIL II² 14,775.

- G(aius) Domitius G(ai) f(ilius)*
Gal(eria tribu) • Proculus • an(norum) XX
h(ic) • s(itus) • e(st)
 5 *G(aius) Domitius Gal(eria tribu) Proculus*
Aelia • L(uci) • f(ilia) Supe<r>sta (!)
L(ucius) • Aelius • Asiaticus
Valeria Nysa
v(ivi) • f(ecerunt)

Gai Domici Pròcul, fill de Gai,
 de la tribu Galèria, de 20 anys,
 aquí és sepultat.

Gai Domici Pròcul,
 de la tribu Galèria, Èlia Supersta,
 filla de Luci, Luci Eli Asiàtic,
 Valèria Nisa ferent en vida
 (aquest monument).

5 Super. sta[t] (Ventura). La grafia *Supe.sta* per *Supersta* és deguda a un lapsus, ja que hi ha un espai en blanc en el lloc que devia ocupar la R.

Interpuncions en forma de *virgula dipla reversa* (<).¹³⁷ Nexes: AN (r. 2), MI i TI (r. 4). Inclusions: CV i LV (r. 4). Les M són obertes. Les dues darreres A de la r. 4 no tenen asta transversal. L'*ordinatio* tendeix vers un eix de simetria. L'escriptura no és gaire acurada.

Sobre els *Domitii*, vegeu els comentaris al núm. 17. El gentilici *Aelius* /-a no és gaire freqüent al País Valencià, tot i que és molt corrent arreu, degut a les concessions de dret de ciutadania fetes per Adrià i Antoní Pius (Abascal 1994: 64-67). El *cognomen* *Proculus*, documentat també en el núm. 78, es dona en diverses inscripcions de l'Anglesola. La suposada forma *Supe<r>sta*, femení anòmal del *cognomen* *Superstes*,

¶¹³⁷ Sobre aquest signe d'interpunció, cf. WINGO 1972: 95.

no es troba documentat fora d'aquí.¹³⁸ Els *cognomina Asiaticus* i *Nysa* són freqüents pertot arreu.

Es tracta probablement d'un matrimoni, *G. Domitius Proculus* i *Aelia Supersta* (r. 4-5), i el seu fill *G. Domitius Proculus* (r. 1-2). Per altra banda, *L. Aelius Asiaticus* i *Vàleria Nysa* (r. 6-7), probablement lliberts, formarien un altre matrimoni. És probable que *Aelius Asiaticus* fos llibert d'*Aelia Supersta* o de son pare. Els *Domitii* dels nùms. 73, 75, 76 serien descendents del primer matrimoni.¹³⁹

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar entre finals del s. I i inicis del s. II dC.

75. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris. Està tallat a l'esquerra i trencat a la dreta, però amb el text complet. La cara anterior està allisada. El camp epigràfic, emmarcat per una *cyma recta*, presenta a la dreta dues volutes estilitzades i juxtaposades.¹⁴⁰

«En una esquina de la iglesia entre poniente y setentríón. Esquina rozada o quebrada», Lastanosa. «Trahe copiada esta lápida el Dr. Dn. Agustín Sales», Ribelles. Sobre el lloc de la troballa, vegeu el nùm. 72.

Es conserva encastada a la paret NO de l'ermita a 1 m. del terra.

Dimensions: 60 x (98) x 42.

Camp epigràfic: 36 x (59).

Lletres: 4 - 4,5 cm; la I *longa*: 5,5; la O final de la r. 5: 2,5.

Lastanosa ms. ca. 1650: 41; Panel ms. 1750: 196; Clemente ms. 1801: s. f.; Ribelles ms. a in. s. XIX: 69-70; *idem* ms. d in. s. XIX: 243; Biosca, MSAV 1876: 15 y fig. 11; Ferrer ms. 1876: nùm. 5; Salvador 1890: nùm. 3; CIL II 6068; Ventura 1975: 231-232 nùm. 13, làm. 7; Fatás 1977: 29 nùm. 8; Atrián-Escriche-Vicente-Herce 1980: 168 nùm. 4; Lostal 1980: 220; Arasa 1983: 74, nùm. 5; *idem* 1987b: 159-160; Corell 1992: 585-585 nùm. 4; ERT 16; CIL II² 14,778.

¶¹³⁸ *Superstes*, com *antistes*, *praeses*, té una sola forma per al masculí i femení. Per tant, esperàriem *Superstes*. Potser la grafia incorrecta *Super<r>sta* estiga per *Superstita*, forma no documentada però correcta, com *antistita*. Aleshores, *Supersta* seria una forma sincopada, com *Prepostus*, *Restutus*, etc, per *Prepositus*, *Restitutus*. Sobre la síncopa, cf. CARNOY 1904: 114; VÄÄNÄNEN 1968: 87-93. ¶¹³⁹ Quant a les relacions familiars o de caràcter legal entre els destinataris del nùm. 74, seguim CIL II². En ERT 15, seguit per CANCELA 2002: 168-169, hom suposa que *L. Aelius Asiaticus* i *Vàleria Nysa* són els avis de *G. Domitius Proculus* (r. 1-2). ¶¹⁴⁰ En la cara esquerra presenta un dibuix esquemàtic de l'ermita amb la següent inscripció: *Ih(e)s(us) / Ecclesia Ma/rie virginis / del Scit 1546 / ma(gister) Deonis Belin*

/ me fecit. El desenvolupament *ma(gister)* sembla preferible al de *ma(nu)* o *ma(nus)* (VENTURA i CIL II², respectivament). Tant *magister* en llatí medieval com *mestre* en català antic i modern tenen, entre d'altres accepcions, la de 'mestre d'obres'. Aquest sembla ser el significat que té en la present inscripció. Afegim encara que *Deonis* deu correspondre al nom *Donís* o *Dionís* i que el llinatge *Belin* és freqüent sobretot a França. Segons Lastanosa, «Esculpió esto el artífice que edificó o renovó la hermita». La inscripció es refereix a una ermita anterior a l'actual, que és en gran part posterior. Sobre l'ermita primitiva i les diverses reformes que s'hi han practicat al llarg del temps, cf. SALVADOR 1890: 37-51; ARASA 1983: 61, 64, 66.

♠ *Dis* • *M(anibus)* • *s(acrum)* ♠
M(arcus) • *D(omitius)* • *Proculus* ♠
an(norum) • *XVII* • *h(ic)* • *s(itus) e(st)* •
5 *M(arcus)* • *D(omitius)* • *Seranus* • *pa-*
ter • *filio* • *piíssimo*
♠ *fecit* • *et* • *sibi* ♠

Consagrat als déus Manes.
Marc Domici Pròcul,
de 17 anys, aquí és sepultat.
Marc Domici Serà, el seu pare,
ha fet (aquest monument)
per al seu fill afectuosíssim i per a ell.

Les interpuncions triangulars alternen amb les *hederae* (r. 1, 2, 6). I *longa* (r. 5); la O de la r. 5 és més petita. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria. Les M són obertes. Les A no tenen asta horitzontal.

Sobre els *Domitii* i el *cognomen Proculus*, vegeu els comentaris als núms. 17 i 74, respectivament. Sobre el *cognomen Seranus*, vegeu el comentari al núm. 4. Quant a les relacions familiars d'aquests *Domitii* amb els del núm. 74, vegeu el comentari a la dita inscripció. Els mateixos destinataris figuren també en el núm. 76.

Probablement ambdues inscripcions formaven part d'un sepulcre turriforme, del qual es conserven bastants elements dispersos i fins i tot una part de sòcol.¹⁴¹ «La aparición de una inscripción doble no resulta extraña, pues en ocasiones el mismo epitafio aparece en dos caras del monumento, en disposición de ser vista desde ambos sentidos del camino», Arasa 1987b: 169.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. II dC, preferentment en la primera meitat.

¶¹⁴¹ Segons ARASA 1983: 77-80 i 1987b: 174, només hi havia un sepulcre, el qual es trobava vora la via i devia tenir dos cossos: un sòcol lliu amb base i cornisa motllurada (del qual es conserva un llenç), i un edicle amb pilastres adosades coronades per capitells corintis i semicolumnes al front. En canvi, CANCELA 1993: 251-252 considera que es tracta de dos

monuments funeraris: «un ara monumental de unos 4 m. de longitud por 2 m. de anchura y por unos 4 m. de altura», i «un segundo monumento de considerables dimensiones que estaría más próximo a los de tipo torre, con las pilastras en las esquinas y remate de las mismas con capitel corintizante». Cf. encara de la mateixa autora: 2002: 169.

a) omés (Sales); Hübner, seguint Velázquez i Campillo, considera a) i b) dues inscripcions diferents; 3 XV[III] (tots, tret de Sales).

Les interpuncions triangulars alternen amb les *hederae* (r. 1, 5). Les M són obertes. Les A no tenen asta horitzontal. L'escriptura és acurada. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria. Aquesta inscripció sembla haver estat feta per la mateixa mà que l'anterior, de la qual només es diferencia per la salutació.¹⁴³

La forma sincopada *Procle*, en lloc de *Procule*, és prou habitual (Kajanto 1965: 176). Quant als destinataris i a la possibilitat que la inscripció formara part, juntament amb el núm. 75, d'un monument sepulcral, vegeu el comentari a aquesta última.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar, com l'anterior, en el s. II dC.

76a. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Pes de bronze, en molt bon estat de conservació, que consta de dues parts. La superior gira pels seus extrems en armelles clavades en la caixa i serveix de nansa. La inferior, la caixa, presenta la inscripció.

Des del primer moment hom ha afirmat que el pes va aparèixer, el 1903, als voltants de l'ermita de la Virgen de la Cabeza, al terme de Torrenueva (Ciudad Real). L'hauria trobat un dels treballadors que construïen la carretera de Valdepeñas a Torrenueva. Aquest l'hauria venut a un veí de Villanueva de los Infantes, el qual al seu torn l'hauria venut a E. Vasco, gran col·leccionista i cronista de Valdepeñas. Generalment hom ha acceptat la notícia com a fiable. Nosaltres, en canvi, com exposem en la introducció a *Edeba*, considerem que la versió que s'ha donat de la troballa no és clara i ingènua, com s'ha cregut, sinó obscura i sospitosa. Per altra banda, si prescindim del *pondus*, no hi ha cap argument per a situar *Edeba* a Torrenueva. En canvi, trobem no pocs indicis per a localitzar-la al Morrón del Cid.

Es conserva al Museo Provincial de Ciudad Real, núm. inventari 7 (22)

Dimensions: 13,5 x 14,1 x 10,5.

Lletres: ca. 1.

Pes: 3,275 kg.

Vasco 1909; Fita 1917; Alföldy 1987b: 45-46; Carrasco 1989-90: 171; *idem* 1997: 305-306; Castellanos 1998: 527. Cf. Fita 1908; Corchado 1969: 151 i 156; Fernández-Caballero 1986: 49.

¶¹⁴³ L'clamació *ave* o *have*, seguida del nom del difunt, que apareix en algunes inscripcions, era una invitació

als transeünts a saludar els morts pel seu nom: cf. CIL II p. 1191; ThLL II 1301, 60ss; 1032, 53ss.

*Imp(eratoris) • Caes(aris) • Traiāni
Hadriani Aug(usti)
r(es) p(ublica) Edebensium
p(ondo) • X*

De l'emperador Cèsar
Trajà Adrià August.
La república dels edebenses.
Deu lliures.

1 [Ex auctoritate] al principi (Vasco, Fita 1917); nexes omés (tots).

El text segueix un eix de simetria. En la r. 2, *Hadriani* presenta interespais més amples entre la D i la R i entre la A i la N.

Per tal de garantir l'autenticitat dels pesos, hom solia gravar-hi la imatge de l'emperador que atorgava la garantia o bé, com en el present cas, se n'indicava el nom mitjançant una inscripció.¹⁴⁴ Amb el nom en genitiu hom vol indicar la pertinença del pes a l'emperador. En la r. 3, *r(es) p(ublica) Edebensium* indica el nom de la comunitat propietària del pes. Ho era la ciutat autònoma dels edebenses, és a dir, *Edeba*. A aquesta ciutat pertanyia sens dubte l'*Edebensis* que apareix en la inscripció trobada a prop de Tortosa (CIL II² 14,809), així com també *Sulpicia Sex. f. domo Edeba*, que figura en la inscripció de Puertomingalvo (ERT 23). Aquesta ciutat no deu ser altra que la Ἀδεβα que PTOL. 2, 6, 64 situa entre els ilercavons.

Es pot datar en els anys 117-138.

¶¹⁴⁴ Cf. ALFÖLDY 1987a: 45.

77. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Téssera nummular d'os. Duu la inscripció seguint la corbatura de l'os.

La veié l'any 1924 F. Esteve a casa d'un llaurador de l'Anglesola. «A. 1975 *Artana* (CS) apud Juan Tomás (c/ Mártires n. 7) conservatam descripsit, im. phot. sumpsit et G. A. dedit G. Pereira. Nunc extat ibid. apud heredes J. Martín» (CIL II²). Els familiars de J. Tomàs ens comuniquen que la téssera ha desaparegut.

Desapareguda.

Dimensions: 8,5 x 3

Alföldy 1977b: 45 nota 46; Atrián-Escriche-Vicente-Herce 1980: 169 núm. 8; Arasa 1983: 76; CIL II² 14,780.

Faventini

L'asta transversal de la A penja de l'asta dreta; la E consta de dues astes verticals.

Faventinus/-a és freqüent sobretot a Tarragona (Abascal 1994: 359).

Per l'escriptura, es podria datar en els s. I-II dC.

L'ALT MAESTRAT

Aquesta comarca s'estén al centre-oest de la província de Castelló. Els seus límits són: al nord, la Mola d'Ares i els tossals d'Orenga i de la Barbuda; al sud, les serres d'Esparraguera i de Montardí; a l'est, la serra de Sant Joan i el tossal de Saragossa; i, a l'oest, el riu de Montlleó. Té una extensió de 682,26 km². És drenada principalment per les rambles Carbonera i Cervera i el riu de Montlleó. El relleu és format per una sèrie de moles abruptes i valls profundes, que li donen un aspecte agrest. L'altura va minvant d'oest a est. Els materials són mesozoics, especialment calcàries cretàcies, a tota la comarca. El clima varia molt segons l'altitud i la situació. Les precipitacions oscil·len entre 500 i 700 mm anuals.

S'han trobat abundants restes de poblament ibèric a la comarca. Quant al procés de romanització, en sabem ben poca cosa.¹⁴⁵ Tan sols es coneix una inscripció, que es trobà a Albocàsser i és de marbre importat (núm. 78). També s'ha trobat, potser a Vilafranca del Maestrat, un *instrumentum domesticum* (núm. 79).

Albocàsser

78. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Placa de marbre blanc de Carrara. La cara anterior està polida; les altres, allisades. El camp epigràfic està delimitat per un solc i una *cyma recta*. L'estat de conservació és excel·lent.

«Per l'agost de 1921 la premsa donava compte de la troballa a Albocàsser [...] de la següent inscripció, comunicada pel Sr. Casimir Melià Martí al Centre de Cultura Valenciana», Melià. «En Albocàsser salí, según el testimonio de D. Casimiro Meliá, una lápida sepulcral romana, en muy buen estado de conservación, que fué traducida y publicada por los periódicos de Valencia», Almunia. «Apareció en el mas de Boix», Ripollés.¹⁴⁶

Es conserva al mas d'Albert (les Coves de Vinromà).

Dimensions: 59 x 71 x 7.

Camp epigràfic: 46 x 58.

Lletres: r. 1: 6; r. 2: 5; r. 3: 4,5; r. 4: 4; r. 5-6: 3,5; r. 7: 3.

Melià en AIECVII 1921-26: 287; HAE 1956: 946 Ripollés 1976: núm. 1; Alföldy 1977b: 16-17 i 35 núm. 3; CIL II² 14,764. Cf. Almunia 1923: 272.

¶¹⁴⁵ Sobre el poblament ibèric i el procés de romanització de l'Alt Maestrat, cf. FERNÁNDEZ NIETO 1968-69; ARASA 1977a; GONZÁLEZ PRATS 1979: 73-

82; ARASA 1982; *idem* 1987c; *idem* 1994; *idem* 2002.

¶¹⁴⁶ Quant a les restes que s'han trobat a l'assentament romà del mas de Boix, cf. ARASA 1987c: 131.

C(aio) • Aemilio • C(ai) • f(ilio)
 Gal(eria tribu) • Restituto
 ann(orum) • XX •
 Caecil(ia) • C(ai) • f(ilia) • Procula
 5 filio • pi•issimo
 se • viva • fecit
 h(oc) • m(onumentum) • h(eredem) • n(on) • s(equetur)

A Gai Emili Restitut, fill de Gai, de la tribu Galèria, de 20 anys.
 Cecília Pròcula, filla de Gai, al seu fill afectuosíssim, ha fet
 (aquest monument) en vida. Aquest monument no passarà a l'hereu.

Interpuncions triangulars. I *longa* (r. 5). L'última T de la r. 2 és *summa*. La darrera A de la r. 4 és més petita (1,5) i va volada. Entre la primera I i la segona de *piïssimo* hi ha un punt. L'escriptura és elegant. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria. L'execució és excel·lent.

Sobre els *Aemilii*, vegeu el comentari al núm. 12. El gentilici *Caecilii* és un dels més freqüents a Hispània. A *Edeta* representa el tercer gentilici més freqüent (IRET p. 236). I a *Saguntum*, els *Caecilii* constituïen una de les *gentes* més influents (IRSAT núm. 59 i p. 696). En canvi, a l'àrea estudiada en el present volum només apareix aquí i al Morrón del Cid (núm. 72). Donat que ambdues inscripcions són del s. II, resulta probable que ambdós *Caecilii* estigueren emparentats entre ells. Però, per altra banda, l'onomàstica (els gentilicis *Aemilius* i *Caecilia* i els *cognomina Restitutus* i *Procula*) i la fórmula HMHNS (únic cas a l'àrea estudiada i tan freqüent a *Saguntum*)

evoquen també l'epigrafia saguntina. Per tant, no es pot dir res de segur sobre l'atribució d'aquesta inscripció. El *cognomen Proculus* apareix també en els num. 74, 75, 76 i era molt freqüent pertot arreu.

Pel que fa a la fórmula estereotipada *se viva*, en lloc de *ipsa viva* o simplement *viva*, vegeu el núm. 89. La fórmula HMHNS abunda particularment en l'epigrafia saguntina (cf. IRSAT p. 698).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. II dC.

Vilafranca del Maestrat (?)

79. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Hom desconeix el suport.

«Ex regione dicta el Maestrazgo. [...] Franciscus Caballero Infante, qui servat, misit a. 1889 a se descriptam», CIL II.¹⁴⁷ El lloc de la troballa és imprecís; potser procedeix de Vilafranca del Maestrat, on han aparegut diverses restes romanes.¹⁴⁸

Desaparegut.

Dimensions: desconegudes.

CIL II 6256, 45

Tercinus (!)

La E consta de dues astes verticals.

Tarcinus, escrit aquí *Tercinus*,¹⁴⁹ és un nom celta, documentat també a la Vall d'Uixó amb la grafia *Targinus* (Albertos 1985: 221; IRSAT 480).

Per la paleografia, es podria datar en els s. I-II dC.

¶¹⁴⁷ Sobre F. Caballero, vegeu la nota al núm. 85. ¶¹⁴⁸ Cf. Pla, E. en GERV 12, 217-219; ARASA 1977a: 259-261, 268. ¶¹⁴⁹ L'alternança *ar/er* en

posició àtona és bastant freqüent; cf. CARNOY 1904: 17; VÄÄNÄNEN 1968: 52; DÍAZ Y DÍAZ 1962: 228.

3. LESERA I EL SEU TERRITORI

ELS PORTS

La comarca dels Ports s'estén al nord-oest de la província de Castelló. Els seus límits són: al nord, la comarca del Matarranya; al sud, la serra de la Llàcua i la Mola d'Ares, que la separen de l'Alt Maestrat; a l'est, la serra de la Mola i el Turmell la separen del Baix Maestrat; i a l'est, la serra de la Menadella i els barrancs de Cantavella i de Sant Joan la separen d'Aragó. La seua extensió és de 910,14 km². Tret de la part oriental –el racó de Vallibona, que desguassa al riu Cérvol i al de Cervera– tota la comarca és oberta al vessant de l'Ebre. Les aigües d'aquesta zona són recollides pel riu Bergantes o riu de Morella. El relleu és força complex, en trobar-se a la confluència de dos sistemes muntanyosos d'origen i direcció distints: la serralada Ibèrica, que va de nord-oest a sud-est, i la serralada Litoral que va de nord-est a sud-oest. Hi predominen els materials del cretaci, ple de crestes juràsiques, fonamentalment calcaris; només al nord-oest trobem conglomerats terciaris més característics de la conca de l'Ebre. A les ribes del riu Bergantes i d'alguns rierols s'han desenvolupat sòls més fèrtils. El clima és de transició entre el mediterrani i el continental. Les precipitacions oscil·len entre 500 i 680 mm anuals. Es tracta d'una comarca que té poc sòl aprofitable per a l'agricultura, que es redueix gairebé a la vall del Bergantes. Aquest fet explica que mai no haja estat molt poblada.¹⁵⁰

En aquesta comarca muntanyenca i allunyada de les principals vies de comunicació s'ha localitzat la ciutat iberoromana de *Lesera*. Més endavant ens hi referirem. Ara vegem quin podia ser el seu territori.

Els límits del territori de *Lesera* són desconeguts. Qualsevol fixació que se'n faça ha de ser forçosament hipotètica. En això concorden tots els autors que s'hi han ocupat. Tanmateix, la geografia, l'epigrafia i les ciutats romanes que envoltaven *Lesera* poden ajudar a presentar una delimitació més o menys aproximada del seu territori.

En primer lloc, hi ha base suficient per afirmar que els Ports constituïen la zona central del territori de *Lesera*. Efectivament, aquesta comarca, que configura una unitat geogràfica ben definida, envoltava la ciutat romana.

Pel que fa al Baix Maestrat, només s'han trobat tres inscripcions a Alcalà de Xivert i una inscripció i quatre *instrumenta domestica* a la Jana. Els materials epigràfics, doncs, són molt escassos i no se'n pot treure cap conclusió respecte de la seua pertinença territorial. Ni l'epigrafia (quatre inscripcions en la comarca, si no comptem

¶¹⁵⁰ Sobre el poblament antic i el procés de romanització dels Ports, cf. ARASA 1983-84; *idem* 1987a: 86-88; *idem* 2002.

els *instrumenta domestica*), ni l'arqueologia ni la geografia són base suficient per a resoldre de forma satisfactòria a quina ciutat pertanyia aquesta comarca. Per tant, no volem estendre'ns en més detalls sobre aquest punt ja que no eixiríem del terreny d'allò merament hipotètic.¹⁵¹

Les fonts literàries no aporten pràcticament cap informació sobre *Lesera*. Tan sols PTOL. 2, 6, 63 esmenta una localitat que anomena *Λάσσιρα* (o *Λέσσιρα*), que localitza entre les ciutats dels edetans. A aquesta discutida localització ens referirem més endavant.

Res Publica Leserensis. Al nord-oest del Forcall, dins del seu territori municipal, es troba la Moleta dels Frares o de Libori. És un turó de 908 m d'altura que s'aixeca entre el riu de Cantavella al sud, el barranc de la Menadella a l'est i el dels Llops a l'oest. Presenta dues plataformes. La superior s'orienta de nord a sud i configura un altiplà, estret i allargat, de parets verticals, al qual només es pot accedir per la vessant septentrional. La inferior és una ampla terrassa, igualment de parets escarpades, que envolta completament la plataforma superior. L'accés s'hi fa a través d'un camí traçat ja en l'antiguitat, com indiquen les carrilades formades en la roca. Es tracta, doncs, d'un indret força estratègic.

L'any 1876, N. Ferrer i Julve, rector de la Universitat de València i un dels fundadors de la Societat Arqueològica Valenciana, fou invitat per Vicent Molinos, propietari del mas dels Frares, a visitar la Moleta. En diversos articles de premsa descriu Ferrer el que hi va descobrir tant en la visita de 1876 com en altres que féu posteriorment. A la vista de les restes arqueològiques, sostenia que la Moleta era l'antiga ciutat ilerconvona de *Bisgargis*, que esmenta PTOL. 2, 6, 63.¹⁵²

El 28 de setembre de 1958, l'arqueòleg J. de C. Serra Ràfols, invitat per les autoritats del Forcall, va visitar la Moleta. Realitzà en la plataforma superior un ràpid sondeig. Per altra banda, va examinar la col·lecció de la família Molinos (camafeus, tésseres, monedes, ceràmiques, etc). Arran de la visita, va redactar un informe tècnic, del qual es publicà un resum al programa de festes del Forcall (Serra 1966).¹⁵³ Reconeix la importància del jaciment, però quant a la identificació de la Moleta amb *Bisgargis*, Serra reclama moderació, tot i que els resultats són temptadors.

Del 16 al 31 d'agost del 1960, E. Pla va dirigir la primera i única campanya d'excavacions que s'ha realitzat a la Moleta. Es van fer dos sondejors a l'altiplà superior

¶¹⁵¹ ALFÖLDY 1977a: 16-21, 34-39 i fig. 1 atribueix a *Lesera* un territori més extens que el que proposem nosaltres; es basa en què ocupava una zona muntanyenca i poc poblada. Però precisament per aquest mateix fet F. BELTRÁN (ELST p. 361) i ARASA 1987a: 124-128, *idem* 1987c: 134, li assignen un territori més reduït davant de ciutats molt més importants com *Dertosa* i *Saguntum*. Al nostre parer, el fet esmentat no resulta rellevant per a solucionar la qüestió. Finalment, en CIL II² 14, cap. VI, p. 145-148, hom presenta

conjuntament les inscripcions dels Ports i de l'Anglesola, mentre que les de l'Alt Maestrat i el Baix Maestrat figuren en CIL II² 14, 764-769 sota el cap. V. *Regio inter Saguntum et Leseram et Dertosam sita*. Per tant, CIL II² no considera aquestes dues comarques com a territori de *Lesera*. ¶¹⁵² FERRER I JULVE 1876a; *idem* 1876b; *idem* 1876c; *idem* 1888. ¶¹⁵³ Sobre la visita de Serra a la Moleta i l'informe que en va redactar, del qual es conserva a Barcelona l'original mecanografiat, cf. ARASA 1987a: 24-25.

i un a l'inferior. Malauradament la memòria de les excavacions, redactada per Pla, ha romàs inèdita.¹⁵⁴ No obstant, Pla mateix 1966:282-283 es refereix a les excavacions; a més, un resum de la memòria fou publicat en el programa de festes del Forcall (Pla 1968). A la Moleta es desenvolupà, segons Pla, una població hispanoromana, que perdurà des del s. I aC fins ben entrat el s. IV. Aquesta, al seu torn, s'assentava sobre una altra població ibèrica, que enfonsava les seues arrels possiblement en la primera edat del ferro.

L'any 1977 G. Alföldy publica *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*. Es tracta d'una monografia, detallada i brillant, sobre una inscripció conservada a Morella i que ha estat la clau per a la identificació de la Moleta dels Frares amb la ciutat de *Lesera*. Les notícies que, al llarg de més de quatre segles, s'havien transmès sobre la inscripció resultaven enormement confuses. No sols es localitzava en llocs molt diferents, sinó que, a més, totes les lectures que se n'havien fet eren incompletes i incorrectes. A causa precisament de les grans diferències en les localitzacions i lectures, alguns autors van arribar a creure que es tractava de dues inscripcions. Alföldy esclareix de forma satisfactòria aquestes confusions, estableix la lectura correcta de la inscripció i en proposa una interpretació tan interessant com convincent. La inscripció que, segons Alföldy, procedeix amb tota probabilitat del jaciment de la Moleta, fou dedicada a l'emperador Caracal·la, probablement l'any 212, per una comunitat que s'autodenomina *res publica*. En el s. III aquesta expressió designava una comunitat organitzada en forma de ciutat, bé fóra una colònia bé un municipi. Tenint en compte la situació geogràfica de la zona en què es troba —una regió muntanyenca—, era segurament un municipi. A continuació del terme *res publica* segueix el nom de la ciutat, en forma adjectivada i concordant amb aquell. Ara bé, entre les ciutats (πόλεις) edetanes que esmenta PTOL. 2, 6, 63, figura Λάσσιρα / Λέσσιρα. La identificació, doncs, de la *res publica Leser[en]sis* amb la ciutat esmentada pel geògraf grec resulta evident.

L'any 1987 apareix *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall)*. *Estudi de la romanització a la comarca dels Ports*, de F. Arasa.¹⁵⁵ Es tracta d'una aportació de gran interès sobre l'esmentat jaciment. A la Moleta, ocupada des del final de l'edat del bronze s'hauria desenvolupat una petita ciutat ibèrica entre els s. V-III aC. Les primeres restes romanes es remunten a l'època republicana; però són força escasses. Sembla que, en temps d'August, la ciutat experimenta una transformació urbana, que s'intensificarà en època flàvia. La ciutat, que es va estendre sobre els dos cossos del turó, devia tenir una superfície pròxima a les 6 ha. Tant l'altiplà superior, que presenta una superfície prou plana i regular, com la terrassa inferior devien estar intensament ocupats. La porta d'entrada a la ciutat, de 2,25 m de llum, es troba a la vessant oriental.

¶¹⁵⁴ L'original mecanografiat es conserva a València, segons ARASA 1987a: 164, qui en fa un estudi ampli i acurat a les pp. 29-76. ¶¹⁵⁵ L'autor ja havia publicat

abans diversos articles sobre aquest jaciment; cf. ARASA 1987a: 151; amb posterioritat al llibre, encara s'ha ocupat de la Moleta en un altre article: ARASA 1993.

També es conserven diversos trams de la muralla. Així mateix hi han aparegut vestigis de cisternes i restes probablement d'un aqüeducte per a la distribució d'aigua a l'interior de la ciutat. En canvi, no s'han trobat restes del conjunt monumental del fòrum. El fet podria atribuir-se a l'enorme arrasament que ha patit el jaciment i al fet que no s'hi han practicat excavacions sistemàtiques. De tota manera, han aparegut indicis de l'existència d'estructures de caràcter monumental en l'ampla terrassa N-NE del cos inferior.

Amb el que acabem d'exposar, hem intentat simplement posar de relleu les contribucions més importants al descobriment i estudi del jaciment iberoromà de la Moleta i a la seua identificació amb la ciutat de *Lesera*.¹⁵⁶

PTOL. 2, 6, 63, com ja hem dit abans, localitza Λάσσιρα entre les ciutats (πόλεις) dels Ἡδηπανοί. El geògraf redueix aquí erròniament, com hom ha observat repetides vegades, dos pobles (edetans i sedetans) a un de sol.¹⁵⁷ No entrarem aquí en la discutida qüestió relativa a les fronteres entre edetans i sedetans. L'única cosa que ens interessa remarcar és que la localització de Λάσσιρα entre els Ἡδηπανοί sembla ser incorrecta. En efecte, hom creu generalment que *Lesera* no era edetana ni sedetana, sinó ilerconvona.¹⁵⁸ En la introducció a *Edeba* ja ens hem referit als límits d'aquest poble ibèric. Observem també, encara que no siga més que de passada, que s'ha de descartar ja definitivament la reducció de *Lesera* a Lécera (província de Saragossa). Aquesta antiga identificació,¹⁵⁹ seguida per diversos autors,¹⁶⁰ es basa simplement en l'homofonia entre ambdós noms. Però s'ha de tenir en compte que Lécera dista uns 100 km del lloc on ha aparegut l'ara dedicada per la *res publica Leserensis* (núm. 80).

La inclusió de *Lesera* dins del *conventus Tarraconensis* es dona gairebé per segura.¹⁶¹ L'expressió *res publica* que figura en el núm. 80 indica que era una comunitat privilegiada. Quan va assolir aquest rang? No ho sabem. Però el fet que la *tribus Galeria* figure en dues inscripcions (núms. 81, 82) sembla suggerir que *Lesera* hauria obtingut el rang de comunitat privilegiada abans de la dinastia flàvia, probablement al principi de l'època imperial.¹⁶²

Lesera i el seu territori tan sols han proporcionat nou inscripcions: una votiva (núm. 80) i vuit sepulcrales (núms. 81-84, 88-91). En aquest recompte no hi hem

¶¹⁵⁶ Per a una informació més àmplia, ens remetem sobretot a ALFÖLDY 1977a i ARASA 1987a. ¶¹⁵⁷ L'error, assenyalat per Hübner (CIL II p. 509) i molts altres autors, ha estat estudiat a fons per FATÁS 1973. ¶¹⁵⁸ Cf. ARASA 1987a: 115 i nota 88, 122; ABAD 1992: 165. Segons FATÁS 1977: 26-28, l'Alt Maestrat pertanyia al territori ilerconvó; el mateix opinen BELTRÁN-SANCHO 1979: 319 respecte de la comarca dels Ports. ¶¹⁵⁹ Ja és proposada per MADDOZ 1845: X, 72. ¶¹⁶⁰ M. BELTRÁN 1976: 398; BELTRÁN-SANCHO 1979: 319-320; SANCHO 1981: 90-92. Vegeu

també la resposta d'ALFÖLDY 1984: nota 44 i CIL II² p. 145 a la identificació, que considera infundada. ¶¹⁶¹ Cf. ALFÖLDY 1977a: 44 nota 33; ARASA 1987a: 129, 134; CIL II² p. 145. ¶¹⁶² Cf. ALFÖLDY 1977a: 17-18; CIL II² 14, p. 145. Segons WIEGELS 1985: 6, 120 nota 12, a Hispània, la *tribus Galeria* només es dóna en comunitats que havien assolit l'autonomia abans de la dinastia flàvia. És per aquesta raó que la hipòtesi segons la qual *Lesera* seria un municipi flavi (AE 1977: 464; ARASA 1987a: 130-131) sembla improbable.

inclòs els *instrumenta domestica* (núm. 85-87, 92-95), ja que tenen un valor molt escàs. Una de les vuit inscripcions procedeix de la Jana, tres d'Alcalà de Xivert; les cinc restants, de la Moleta dels Frares (el Forcall). Si la dispersió de les inscripcions és, com sembla probable, un índex del tipus de poblament, podem pensar que el de *Lesera*, com el d'*Edeba*, es concentrava en una petita ciutat, mentre que el territori es trobava pràcticament despoblat. Un cas ben diferent és el de l'Alt Palància, on la gran dispersió de les inscripcions suggereix un poblament molt dispers, constituït per *villae* i potser petits nuclis de població.

Morella

80. INSCRIPCIÓ VOTIVA. Ara de roca sedimentària detrítica (pudinga), de color groguenc, sense base ni cornisa.¹⁶³ La cara anterior està polida; les laterals, allisades. El camp epigràfic, sense emmarcar, ocupa tota la superfície de la cara anterior; està força erosionat i presenta un profund forat, signe de la seua reutilització, segurament com a llindar d'una porta.

«En una masada, en la partida que-s diu la Vespa, prop de Morella», Beuter.¹⁶⁴ «Hoy la vemos en una alquería, en el campo de Morella», Escolano. «In pariete sumptuose Domus Aldearum, iuxta Grammatice Liceum collocato», Rosselló. «En la pared de la antigua casa del consejo, después casa del Estudi [...] y habiéndose vendido à principios de siglo, D. Julián Piquer derribó el antiguo edificio para levantar una casa moderna. Desapareció la piedra con dolor de algunos anticuarios, y tantas diligencias se practicaron, que al fin se encontró en un pesebre. Fue colocada en el lienzo del Sud»,¹⁶⁵ Segura.

Aquestes són les dades que tenim sobre el lloc de troballa de la inscripció i les seues peripècies posteriors. Atés que la inscripció és l'argument decisiu per a identificar la Moleta dels Frares amb *Lesera*, convé precisar el seu lloc de procedència.

Alföldy és el primer a suposar que l'ara fou traslladada des de la Moleta dels Frares a la masia de Sant Antoni de la Vespa. Fonamenta la seua hipòtesi afirmant: «El lugar de hallazgo de nuestra inscripción, la localidad de Vespa, al suroeste de Morella, dificilmente puede ser el lugar donde originalmente fue dedicada este ara:

¶¹⁶³ Segons Ripollés, el suport és de «jaspe»; en canvi, ALFÖLDY 1977a: 8 el defineix com a «ara de caliza gris». La pudinga es troba en les comarques septentrionals de Castelló i al sud de Catalunya; les inscripcions núms. 74 i 81 estan gravades en el mateix tipus de pedra. ¶¹⁶⁴ Aquest text de Beuter, el primer testimoni ocular, és l'únic que esmenta la partida de la Vespa com a lloc de la troballa. Prescindim de les localitzacions errònies i imprecises, que

procedeixen d'autors que no van veure la inscripció, ja que les dades que tenim resulten plenament fiables. Sobre les diverses localitzacions errònies, cf. ALFÖLDY 1977a: 6 i ARASA 1987a: 106-110. ¶¹⁶⁵ Segura creia erròniament que la inscripció de Morella era diferent de la de la Vespa. En el mateix error incorren també Sarthou i Fletcher-Alcàcer. L'error, detectat ja per Ripollés, resulta tan evident que no cal insistir-hi.

tales inscripciones, particularmente manifestaciones de adhesión de una comunidad entera, eran colocadas en plazas públicas o en los edificios públicos de las ciudades. Pero en Vespa no se conoce ningún asentamiento romano, y tampoco es de suponer que hubiera allí un asentamiento, y menos de tipo grande; Vespa está situada en un valle, mientras que los asentamientos grandes se sitúan con preferencia, en el interior de España, en lugares elevados. Nuestra inscripción, en consecuencia, fue llevada a Vespa sin duda como material de construcción para una masía, procedente de otro lugar, lo más tarde al principio del siglo XVI. El lugar de procedencia se puede suponer casi sin ninguna duda: a 6 kilómetros solamente, al norte del lugar donde se encontró la inscripción, en la localidad de Forcall, en el cerro “La moleta de Liborio” (también llamado “La moleta del mas dels flares”) hay un importante asentamiento ibero-romano, rodeado de una muralla, con edificios de piedra, y de donde se conocen abundantes hallazgos menores», Alföldy 1977a: 15-16.

Posteriorment Eixarch 1977 (=1994: 55) va publicar dos documents d'arxiu segons els quals els Maçaner eren propietaris ja en el s. XVI de la Moleta dels Frares i d'una masia en la partida de la Vespa. L'autor es pregunta: «¿Es pues, de extrañar [...] que un Maçaner, dueño de la Moleta, pudiera encontrar la curiosa inscripción en sus tierras y, quizás porque le diera valor, mejor que como material de construcción, tuviera el gusto y el acierto de trasladarla a su masía de la Vespa, donde además tenía su capilla y su molino?». Per la seua banda, Alföldy, en carta a Eixarch del 21 de novembre de 1977, publicada per aquest (=1994: 58), manifesta: «Así no hay, pienso, ninguna posibilidad para la duda de que la lápida con dicha inscripción fuera transportada a la Vespa desde Forcall; es decir, la identificación de la ciudad de la Moleta con la antigua Res publica Leserensis, puede considerarse definitivamente como la única posibilidad...».

Però els esmentats documents, al nostre parer, no recolzen el que es pretén provar amb ells. Respecte del primer, convé observar: a) data de 1591; b) diu que «la molatella d'en Salbre», anomenada posteriorment «la Moleta dels Frares», constituïa una de les afrontacions del mas de Joan Maçaner (no en formava part encara). Quant al segon, observem: a) és del 1593; b) diu que ara la Moleta passa, en virtut d'una permuta, a incrementar les terres del mas d'en Maçaner. Ara bé, recordem que la *Crònica*, en la qual Beuter afirma haver vist la inscripció en una masada de la Vespa, apareix l'any 1538. Aquest any, la Moleta no era encara dels Maçaner. Per altra banda, cal remarcar que ni Beuter ni Escolano ni cap testimoni afirma haver vist la inscripció a l'ermita o a la masia de Sant Antoni de la Vespa, que eren propietat dels Maçaner a partir de la darrerria del s. XVI.¹⁶⁶ Per això, resulta estranya la notícia que recull Alföldy 1977a: 8: «Sin embargo, los habitantes de la Casa Piquer saben, desde tiempo atrás, que la inscripción fue traída de la masía de Sant Antoni l'Avespa».

¶¹⁶⁶ L'ermita de Sant Antoni de la Vespa fou erigida l'any 1589 «según reza el escudo que campea en la clave del portalón de la misma», EIXARCH 1977 (=1994: 55).

Com ho sabien? Beuter diu que la va veure en una masada de la partida de la Vespa. Però aquesta, amb una superfície de 26,682 km², tenia encara en el s. XIX trenta-dues masies, segons Segura 1868: 1, 81.¹⁶⁷ Així que, al nostre parer, s'hauria de prescindir dels esmentats documents, ja que no aporten nova llum sobre la procedència de l'ara.

Tornem a la notícia de Beuter, segons la qual l'ara era «en una masada en la partida que s diu la Vespa». Aquesta és una extensa partida que limita amb el terme del Forcall. El mas en què va veure la inscripció podia distar de la Moleta dels Frares entre uns 3 km (límit occidental) i uns 12 km (límit oriental).¹⁶⁸ Donat que tant Beuter com Escolano van veure la inscripció amb els mateixos desperfectes que presenta actualment, podem suposar que la trobaren reaprofitada com a llindar d'una masia. Al principi del s. XVIII, com a molt tard, va ser traslladada a la casa del Consell de Morella, convertida en l'Estudi, un dels edificis més representatius de la població.¹⁶⁹ El desplaçament de la inscripció des d'un mas de la partida de la Vespa a l'Estudi de Morella és perfectament comprensible: hom volia sens dubte realçar un edifici tan representatiu amb una inscripció romana.

En resum, Beuter i Escolano van veure la inscripció en un mas de la partida de la Vespa, el qual podia distar entre 3 i 12 km de la Moleta dels Frares, de la qual procedia amb tota probabilitat. Per tant, la identificació de la Moleta amb *Lesera* resulta pràcticament segura.¹⁷⁰

Es conserva encastada en la façana meridional de la casa Piquer, plaça de Colom, a 3,20 m sobre el terra (Morella).

Dimensions: 54 x 40 x ?.

Lletres: r. 1-7: 4; r. 8-9: 4,5.

Beuter 1538: f. 48; Agustín ms. s. xvib: 31r; Pighi en CIL II 4052; Escolano 1610-11: 2, 688; Cattaneo ms. s. xviii: 41; Rosselló ms. ca. 1716: 177; Panel ms. ca. 1750: 282; Galiana ms. 1758: 167; Ribelles ms. a in. s. xix: 165; Masdeu 1783-1805: XIX 1375; Ceán 1832: 95; Segura 1868: 116-117; Miralles 1868:37; CIL II 4052; Ferrer 1876; Sarthou ca. 1913: 656-657; Peeters 1937: 882; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. LXXV=LXXVI; HAE 1958: 962; ILER 96; Ripollés 1976: núm. 90; Alföldy 1977b: 15-16; Eixarch 1977: 4; *idem* 1980: 22; *idem* 1982: 73; Arasa 1983-84: 7; *idem* 1986: 166-168; *idem* 1987a: 106-114; Ferrer Maestro 1986: 284-286; HEp 1989: 227; Carbonell-Corell 1989: núm. 50; Gamundí-Sangüesa 1991: 408; CIL II² 14,770. Cf. Rosselló en Arasa 1987a: 107; Wiegels 1985: 119; Beltrán-Sancho 1979: 319-320; Arasa-Rosselló 1995: 33.

¶¹⁶⁷ Sobre la dena de la Vespa, cf. GAMUNDÍ-SANGÜESA 1991: 393-415. ¶¹⁶⁸ Fins i tot és possible que Beuter veiera la inscripció a la Moleta dels Frares i, per tant, en terme del Forcall; però, desconeixent per on corrien exactament els límits de la partida de la Vespa, l'hauria localitzada erròniament en aquesta. ¶¹⁶⁹ L'antiga casa del Consell fou destinada cap al final del s. xv a aules de llatinitat i humanitats; d'aquí el nom de *casa de l'Estudi* o simplement *l'Estudi*.

Venut i enderrocat, s'hi va construir a principis del s. XIX l'actual casa Piquer; cf. SEGURA 1868: I, 73-75. ¶¹⁷⁰ Donat el caràcter públic i probablement excepcional de l'ara, difícilment es pot pensar que fóra erigida en un lloc diferent del fórum de la ciutat que la dedica. Per tant, degué aparéixer originàriament a la Moleta, on s'ha localitzat la ciutat romana; en canvi, a la Vespa no s'han trobat restes arqueològiques; cf. GAMUNDÍ-SANGÜESA 1991: 408.

<p>5</p> <p><i>Iovi Conserva- tori • ob incolu- mitatem • M(arci) • A[u]- reli Antonin[us] Aug(usti) • Pii • res [pu]- blica • Leser[en]- sis • aram posuit • et • de- dicavit •</i></p>	<p>A Júpiter Conservador, per la incolumitat de Marc Aureli Antoní August Pius, la república Leserense ha erigit i dedicat aquesta ara.</p>
--	---

El mèrit d'haver establert el text de la inscripció i, consegüentment, d'haver identificat la *res publica Leserensis* amb el jaciment de la Moleta dels Frares correspon a Alföldy. Totes les lectures anteriors eren més o menys incorrectes, sobretot en les r. 4–6, que contenen precisament el nom de l'emperador i el de la ciutat dedicant. Per tant, hom ignorava l'enorme importància de la inscripció. A continuació, només indiquem les lectures dels testimonis oculars, que considerem fonamentals.

Beuter, el primer testimoni, presenta el següent text: *Iovi conservatori / ob incolunitatem / M.A.A. / - - - - - / - - - - - / hanc aram posuit / et D. D.* D'aquesta lectura, incompleta i amb una divisió incorrecta del text, depenen probablement tots els antics. En el s. XIX, J. Segura presenta un text bastant més complet i correctament dividit: *Iovi conserva/tori ob incolu/mitatem M. Au/re[- - -] Antonini / Au[- - -] ERE/BLISE/SI[- - -]C aram posuit et de/dicavit.* Però aquest text, desconegut per Hübner, a penes ha tingut difusió. Finalment, Alföldy 1977a restitueix el text complet de la inscripció. Posteriorment, la lectura només ha conegut insignificants canvis; Arasa corregeix *A[u]/rel(ii)* en *A[u]/reli*; per a la r. 5, en lloc de *P(ii) F(elicis)*

(Alföldy) o *P(ii) F(elicis) p(atris) p(atriciae)* (Arasa), nosaltres proposem *Pii*. Aquesta lectura l'hem poguda comprovar acuradament pujant a una escala.

Interpuncions triangulars.

La inscripció està dedicada a *Iuppiter Conservator*. El culte a Júpiter, documentat diverses vegades al País Valencià (cf. comentari a IRSAT 320), estava molt estès a tot Hispània.¹⁷¹ L'epítet *conservator*, aplicat sovint a Júpiter, el trobem tant en monedes com en inscripcions.¹⁷² En la dedicatòria que ens ocupa sembla que l'epítet *conservator* té un significat ben precís i concret: Júpiter hauria fet que l'emperador sortira sa i estalvi d'una situació de màxim risc.

L'emperador en qüestió és *M. Aurelius Antoninus*, és a dir, Caracal·la. Atenent només a la titulatura, hom podria pensar també en Elagàbal. Tanmateix, hom descarta aquesta hipòtesi, ja que Elagàbal fou objecte de la *damnatio memoriae*, cosa que no es dona en la present dedicatòria. Per altra banda, com bé observa Alföldy, la dedicatòria a *Iuppiter Conservator ob incolumitatem* al·ludeix sens dubte al conegut episodi del fingit atemptat que hauria sofert Caracal·la. Segons la versió oficial, Geta, coregent i germà de Caracal·la, hauria ordit un atemptat contra aquest. Caracal·la se n'hauria sortit indemne, mentre que Geta hi hauria perdut la vida. Així ho va difondre per tot l'Imperi la propaganda oficial. Monedes i diverses inscripcions (CIL VI 1063; CIL VIII 2619; CIL XIII 7587) celebren la salvació prodigiosa de Caracal·la.¹⁷³

Pel que fa a la titulatura imperial, només cal remarcar que els sobrenoms honorífics *Pius*, *Felix*, aplicats a Caracal·la, apareixen a partir del 200. Tanmateix, *Felix* falta bastant sovint fins l'any 211, i també, encara que esporàdicament, després, com és el cas de la present inscripció.¹⁷⁴

Quant al dedicant de la inscripció, es tracta d'una comunitat, la *res publica Leserensis*. Entre les ciutats que PTOL. 2, 6, 63 esmenta en la *regio Edetania* es troba Λάσσιρα. Aquesta, en el mapa del geògraf, figura precisament entre *Saguntum* i *Dertosa*. Com afirma Alföldy, la conclusió resulta evident: la *res publica Leserensis* que dedica la inscripció no és altra que la Λάσσιρα esmentada per Ptolemeu. La ciutat, amb la categoria de *municipium*, com suggereix la designació *res publica*, ha estat identificada amb el jaciment de la Moleta dels Frares.

Es pot datar entre l'any 212 i el 217.¹⁷⁵

¶¹⁷¹ Sobre la difusió del culte a Júpiter a la Península, cf. CIL II p. 1128; PEETERS 1937; VÁZQUEZ HOYS 1983-84; MANGAS 1986:289-298. ¶¹⁷² Sobre *Iuppiter Conservator*, cf. ROSCHER II 745-750; DE II 607-608; ThLL IV, 418. ¶¹⁷³ Sobre les circumstàncies que van envoltar l'assassinat de Geta i la versió oficial que se'n féu, cf. ROHDEN,

RE II 2445; ALFÖLDY 1977a: 11-12. ¶¹⁷⁴ En les monedes, *Pius* apareix a partir del 201, mentre que *Felix* apareix per primera vegada a partir del 213. Sobre aquesta qüestió, vegeu ROHDEN, RE II 2437. ¶¹⁷⁵ Segons ALFÖLDY 1977a: 12, la inscripció hauria estat dedicada probablement en els primers mesos del 212.

El Forcall

81. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Ara (?) de roca sedimentària detrítica (pudinga), de color groguenc, tallada dalt.¹⁷⁶ Totes les cares estan allisades. En la base presenta quatre filets en les cares anterior i laterals. El camp epigràfic està rebaixat i emmarcat per una *cyma recta*. Dalt hi ha un forat rectangular, degut a la reutilització del suport com a peu d'una creu. La superfície epigràfica es troba un poc deteriorada.

«En lo Forcall», Antist, Escolano. «Forcall. Sirviendo de pié a la cruz del cementerio», Lumières.¹⁷⁷ Procedeix probablement de la Moleta dels Frares.

Es conserva al MAM del Forcall.

Dimensions: (93) x 60 x 35.

Camp epigràfic: (59) x 31.

Lletres: r. 1: 5,5; r. 2-9: 4,5.

Antist i Strada en CIL II 4053; Escolano 1610-11: 2, 684; Lumières ms. ca. 1800: lám. 8v, núm. 60, p. 200 (ed. 1852: p. 37, núm. 67, lám. 7); Ribelles ms. a in. s. XIX: 113; Masdeu 1783-1805: XIX 419; Ceán 1832: 78; Miralles 1868: 36; CIL II 4053; Sarthou ca. 1913: 692; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XLVIII; Serra 1966: 27-28; ILER 4055, 5219; Ripollés 1976: núm. 60; Alföldy 1977b: 16 núm. 1; AE 1977: 463; Eixarch 1980: 17; *idem* 1982: 70; Arasa 1987a: 105; CIL II² 14,771. Cf. Alföldy 1977b: 78 nota 19; Wiegels 1985: 118, 119.

Dibuix de Lumières

¶¹⁷⁶ Atès que manca la cornisa, no sabem si era una ara o un pedestal; la primera possibilitat resulta més probable, ja que el monument està dedicat a dues persones. Segons ALFÖLDY, en CIL II², «Ara ut videtur (vix basis statuæ)». Ripollés defineix el suport com un «pedestal de marmol pardo»; segons

Arasa, és una «ara de pedra calcària terrosa». Es tracta del mateix material que en els nús. 74 i 80. ¶¹⁷⁷ Strada localitza la inscripció a Pardines (Ripollés, Girona); es tracta d'un error, com ja observa LUMIÈRES ms. ca. 1800: 200, i suposa Hübner.

	<i>Cn(aeo) • Baeb̄io</i>	A Gneu Bebi Gèmin,
	<i>Cn(aei) • f̄(ilio) • Gal(eria tribu)</i>	fill de Gneu,
	<i>Ḡemino</i>	de la tribu Galèria,
	<i>et • Pap̄iriāe</i>	i a Papíria Festa,
5	<i>C(ai) • f̄(iliae) • Festae</i>	filla de Gai.
	<i>Cn(aeus) • Baeb̄ius</i>	Gneu Bebi Taurus,
	<i>[T]aurus • pa-</i>	als seus
	<i>rentibus</i>	òptims pares.
	<i>optimis</i>	

3 [- -]mino; 4 et Paprae (Lumières), Pap̄iriāe (CIL II); 6 Baebius (Lumières); 7 [- -]rus (els anteriors a Alföldy).

Interpuncions triangulars. Nexes: BI (r. 1, 6), RI, AE (r. 4). L'escriptura és acurada. El text està alineat a l'esquerra.

Sobre els *Baebii*, vegeu el comentari al núm. 10. El primer destinatari de l'ara porta el mateix nom que els dos germans que construeixen el fòrum de *Saguntum* (IRSAT 80) i figuren en altres inscripcions d'aquesta ciutat (IRSAT 21, 56, 57). És força probable que els *Baebii* d'aquesta inscripció foren descendents d'aquells. El gentilici *Papiria* representa un hàpax al País Valencià; però és ben conegut a la resta d'Hispania (Abascal 1994: 195).

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. II dC.

82. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris, amb la capçalera arrodonida. Ha estat tallada baix per reaprofitar-la. La cara anterior i les laterals estan allisades; la posterior, desbastada. La cara anterior està força erosionada.

«En un patio del mas de Liborio», Serra, que va veure la inscripció en una visita que féu al jaciment de la Moleta dels Frares el 1958.

Es conserva al MAM del Forcall.

Dimensions: (60) x 52 x 28.

Lletres: 5,5.

Serra 1966: 29-30; Ripollés 1976: núm. 59; Alföldy 1977b: 15, 35 núm. 2; AE 1979: 372; Eixarch 1980: 17; Arasa 1987a: 105 núm. 2; CIL II² 14,772. Cf. Wiegels 1985: 118.

C(aio) • [I]ulio • Gal(eria tribu)
 [F]rontoni • an(norum) • XIIIX
 +[- - -]

A Gai Juli Frontó,
 de la tribu Galèria,
 de 18 anys ...

2 [- - -]FR[- - -]NTONI AN XIIIX (Ripollés), an. XXIX (Alföldy, Arasa).

Alfföldy 1977b: 44 nota 39 la presenta com a inèdita.

Interpuncions triangulars. Nexa: AN (r. 2). L'escriptura és acurada. El text va alineat a l'esquerra. La creu de la r. 3 pot ser C o Q.

Sobre els *Iulii*, vegeu el comentari al núm. 6. El *cognomen Fronto* és freqüent pertot arreu.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar al final del s. I dC.

83. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Bloc de calcària de color gris obscur, trencat baix i a l'esquerra i malmés a la dreta. La cara anterior està polida; la posterior, desbastada.

«Apareguda l'any 1978 en terres del Mas de Sebastiana, a la vora dreta del seu camí d'accés, al Nord de la Moleta de Libori i prop d'aquesta», Arasa-Vicent. La conservava a sa casa M. Carbó Puig, qui n'ha fet donació al Museu.

Es conserva al MAM del Forcall.

Dimensions: (25) x (27) x 10.

Lletres: 5,5-5.

Arasa-Vicent 1979: 294; AE 1986: 450; Arasa 1987a: 105 núm. 3; Corell 1988: 216; CIL II² 14,774.

[- - -]s • P(ubli) • f(ilius)
 [- - -]panus
 [- - -]a • G(ai) • f(ilia)
 [- - -] uxo[r]
 - - - - - ?

...-pà, fill de Publi,
 ...-a, filla de Gai,
 ... la seua esposa
 ... ?

Interpuncions triangulars amb el vèrtex cap avall. L'escriptura és bastant acurada. Les P són obertes. L'*ordinatio* segueix un eix de simetria.

En la r. 2, el *cognomen* podria ser [Cam]panus o [His]panus.

Pel tenor del text, el tipus de monument i la paleografia, es pot datar en el s. I dC.

84. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Fragment inferior dret d'una làpida de calcària. «Lettres de bonne époque. La pierre parait complète à droit et en bas, et représente par conséquent l'angle inférieur droit de l'inscription», Albertini.

«La bourgade de El Forcall [...] M. Manuel González Martí, a Valence, possède, provenant de cette localité, un fragment inédit d'inscription funéraire», Albertini.¹⁷⁸ Procedeix probablement de la Moleta dels Frares.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Albertini 1918-19: 327-328 núm. 15; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. CXVI; Arasa 1987a: 105 núm. 4; CIL II² 14,773.

¶¹⁷⁸ Al Museu de Ceràmica Manuel González Martí de València no s'hi conserva.

Dibuix d'Albertini

 [hic situs, -a] ♠ ♠ est
 [- - -]f(ilius, -a) ♠ Paul[- - -]
 ----- ?

Interpuncions en forma d'*hedera*. Albertini indica doble *hedera* en la r. 1. No sabem si es tracta d'un error del *scriptor* o bé de transcripció. L'escriptura era acurada.

En la r. 2 hom podria restituir *Paullus/-a* o *Paullinus/-a*.

Pel tenor del text i l'ús de l'*hedera*, es podria datar al principi del s. II dC.

85. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Téssera redona de sílex.

«Diferentes objetos encontrados en dicha localidad desde el verano de 1877, consistentes en medallas imperiales y consulares, piedras con cifras y letras grabadas en sus superficies, pondus romanos, barros saguntinos y otros varios», Arigó. «Repertorium cum nummis variis en el Forcall [...]». Servat Hispali Franciscus Caballero Infante», CIL II. Ambdues notícies es refereixen a la Moleta.¹⁷⁹

Desapareguda o conservada en una col·lecció particular.

Dimensions: desconegudes.

Arigó, MSAV 1879: 10 i 33 núm. 8; CIL II 6246,7; Serra 1966: s. p.; Arasa 1987a: 23 nota 20 i lám. XXII.

Dibuix de L. M. Arigó

anvers

Re(- -)

revers

Lol(- -)

¶¹⁷⁹ El sevillà F. Caballero va ser secretari de la Universitat de València i soci de la Societat Arqueològica Valenciana. Sembla que, quan

va desaparèixer aquesta el 1885, la téssera arribà a les seues mans; cf. ARASA 1987a: 23 nota 20.

La L té forma de lambda. *Litteris profunde incis*, segons CIL II.

Al nostre parer, seria possible invertir la tésseera i llegir *Lol(lius, -ia) Re(- -)*.

Per la paleografia i tenint en compte el context arqueològic del qual procedeix, es pot datar en els s. I-II dC.

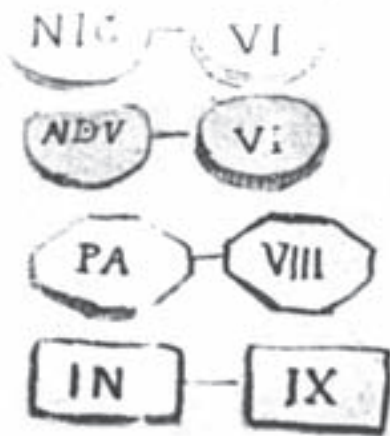
86. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Quatre tésseeres blanques, tallades i polides. La a) i la b) són ovoidals; la c), octogonal; la d), rectangular.

«Encontradas en las ruinas de Bisgargis»; les conservava «en su poder D. Liborio Molinos, propietario de la Moleta», Serra.

Desaparegudes o conservades en una col·lecció particular.

Dimensions: desconegudes.

Ferrer Julve ms. 1877: s.f. Cf. Serra 1966: s.f.

Dibuix de Ferrer

	<i>avers</i>	<i>revers</i>
a)	NIC	VI
b)	ANDV	VI
c)	PA	VIII
d)	IN	IX

A les lletres de l'avers, que podrien representar noms abreujats, corresponen numerals en el revers. En desconeixem el significat. Potser es tractava de fitxes de joc o d'alguna altra classe de *tesserae*.¹⁸⁰

¹⁸⁰ El mateix FERRER publica altres *tesserae* en 1888: 266-269; cf. ARASA 1987a: 21-22.

87. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Téssera redona i polida.

La conservava «en su poder D. Liborio Molinos, propietario de la Moleta», Serra.

Desapareguda o conservada en una col·lecció particular.

Dimensions: desconegudes.

Serra 1966: s. p.; Eixarch 1980: 16. Cf. Arigo, MSAV 1879: 10.

Nigr(- - -)

El nom es trobava segurament en genitiu indicant que pertanyia a un tal *Niger* o *Nigrinus*.

EL BAIX MAESTRAT

Aquesta comarca s'estén a l'extrem nord-est de la província de Castelló. Els seus límits són: al nord, el riu de la Sénia; al sud, la rambla de les Coves; a l'oest, aquesta mateixa rambla i l'anticlinal de la Vallibona la separen de l'Alt Maestrat i dels Ports, respectivament. Té una extensió de 1227 km². És drenada per una sèrie de barrancs i rambles de curs curt i cabal escàs (el riu de la Sénia, el Cérvol, la rambla de les Coves, etc.). La plana costanera o plana de Vinaròs està formada per materials sedimentaris quaternaris, i la zona interior, per materials cretacs fonamentalment calcaris. El clima és bastant variat.

Al Baix Maestrat es coneixen nombrosos jaciments ibèrics. El procés de romanització degué començar-hi ja en el s. II aC, poc després de la conquesta i ocupació romana de la franja oriental.¹⁸¹ Les inscripcions de la comarca són les tres que s'han trobat a Alcalà de Xivert (núms. 88-90), una a La Jana (núm. 91) i quatre *instrumenta domestica* a la mateixa població (núms. 92-95).

Alcalà de Xivert

88. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Ara de calcària de color gris («màrmol pardo», Lumières), trencada baix. Sobre l'àbac presentava *pulvini* cilíndrics i frontó, format per dos dofins afrontats i estilitzats.

«En la portada del huerto de Dn. Pedro Fermín de Mendoza [...] se halló en el término llamado Corral-blanch en el año 1783 y a un quarto de legua distante del sitio donde se halla», Lumières. El lloc de la troballa està situat al nord-oest d'Alcalà de Xivert.¹⁸²

Desapareguda.

Dimensions: «9 pulgadas, 1 pie 3 pulgadas», Lumières; és a dir, ca. (22,5) x 37,5 x ?

Lumières ms. ca. 1800: lám. 2, núm. 9, p. 57 (ed. 1852: p. 12, núm. 16, lám. 2); Masdeu 1783-1805: XIX 486; Ribelles ms. a in. s. XIX: 9; Ceán 1832: 39; Miralles 1868: 36; CIL II 4049; Sarthou ca. 1913: 841; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. II; ILER 5134; Ripollés 1976: núm. 2; CIL II² 14,765.

¶¹⁸¹ Sobre el poblament ibèric i el procés de romanització, cf. FERNÁNDEZ NIETO 1968-69; ARASA 1987c; OLIVER 1996; ARASA 2001a; *idem*

2002. ¶¹⁸² Sobre les diverses troballes arqueològiques que s'han fet al Corral Blanc, cf. ARASA 2001a: 84-85.

Dibuix de Lumières

D(is) ♠ M(anibus)

L(ucio) ♠ Cal(purnio) ♠ Lascivo

L(icina) ♠ Liciniana

Als déus Manes.

A Luci Calpurni Lasciu;

Licinia Liciniana ...

Els desenvolupaments *Cal(purnio)* i *L(icinia)*, proposats per Alföldy, són pràcticament segurs.

Interpuncions en forma d'*hedera*. La S estava inclinada cap avant. L'*ordinatio* tendia vers un eix de simetria.

El gentilici *Calpurnius*, present també en el núm. 89, és freqüent arreu. Quant al *cognomen Lascivus*, vegeu el núm. 70. Sobre el gentilici *L(icinius)*, abreujat només amb la primera lletra, vegeu el núm. 47. El *cognomen Licinianus* és conegut pertot arreu.

Pel tenor del text, el tipus de monument i l'ús de l'*hedera*, es pot datar en el s. II dC.

89. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Ara de calcària de color gris obscur («màrmol pardo», Lumières). Estava partida horitzontalment en dos fragments que casaven entre ells i tenia base i cornisa amb motlures. El camp epigràfic estava rebaixat i emmarcat per una motllura.

«Encontrada en término de la Villa de Alcalá de Gibert, partida dels Almedixers, en heredad de Agustín Mañes a dos horas de la villa. Servia a los pastores para moler sal», Sales. «Suelta en el margen del campo frente de la puerta de dicha casa [masia del Dr. Dn. Senent Villanova]», Lumières. Es trobà, doncs, en el mateix indret que la següent, «en un margen donde se descubren otras varias piedras de indubitable antigüedad», Lumières. Comenta encara aquest autor: «Le falta la cabeza [= el fragment superior], pero la copió el padre Felipe Seguer quando aún no la habían

empleado en el pilar de una casa, que se halla a unos 300 pasos de distancia de este sitio, y que me fue imposible descubrir». ¹⁸³

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Seguer en Sales ms. ca. 1760: s. f.; Lumières ms. ca. 1800: lám. 2, núm. 11, p. 55-56 (ed. 1852: p. 8, núm. 7-8, lám. 1); Masdeu 1783-1805: XIX 8 núm. 7-8; Ribelles ms. a in. s. XIX: 10; Ceán 1832: 39; Miralles 1868: 36; CIL II 4050; Castañeda 1919: 286; Fletcher-Alcácer 1955-56: III; Ripollés 1976: núm. 3; Alföldy 1977b: 19-20; AE 1977: 462; Ferrer Maestro 1986: 285-286; CIL II² 14,767. Cf. M. Mayer en EpHisp 1984: 40 i n. 20; Wiegels 1985: 120 nota 8; Arasa 1992c: 233 nota.

Dibuix de Sales

Dibuix de Lumières

Probable lectura

*M(arco) Sulpicio Ca[pu]r-
[ni]ano (?) a[n(norum) - - -]
[M(arcus) Sulpici]us Cris-
[pu]s [-c.3-]en[-c.3- et]
5 Calpurnia Luper-
cilla filio dulcissi-
mo et sibi
se vivi fecerunt*

A Marc Sulpici
Calpurnià,
de ... anys.
Marc Sulpici Crisp
... i Calpúrnia Luper-
cil·la,
per al seu fill afectuosíssim
i per a ells mateixos feren
(aquest monument) en vida.

¹⁸³ La partida d'Almedíxer es troba al migdia d'Alcalá de Xivert; sobre les troballes arqueològiques que s'hi han efectuat, cf. ARASA 2001a: 88.

1-2 M. Sulpicio Camer/[---]AN[.]A[---] (Seguer en Lumières); Camer[i]/ano (?) a[n(norum) ---] (Alföldy, CIL II²); 3 ---VSCRIS --- (Seguer), --- SC --- (Lumières), [--- Sul/piciu]s Cris[pu]s (Alföldy, CIL II²); 4 [---]S[---]II[---] (Seguer en Sales), [---]S[---]I[---]I[---] (Seguer en Ribelles), [Leser]en[sis et] (Alföldy), [℄ ã ̄]en[sis (?) et] (CIL II²); 5 [---]ALI[.]VRNIA (Seguer en Sales i Ribelles); 6 CILIA (Seguer en Sales i Ribelles, Lumières); 7 MO[---]II[---] SIBI[---]; 8 SIVIVI --- (Seguer en Sales i Ribelles), se vivi[s] (CIL II²).

No resulta fàcil establir el text d'aquesta inscripció fragmentària, desapareguda i transmesa amb notables variants.¹⁸⁴ Observem, en primer lloc, que només la van veure Seguer i Lumières. El primer coneix els dos fragments en què estava partida la inscripció, mentre que el segon solament va veure el fragment inferior. En segon lloc, el dibuix de Seguer ens ha arribat únicament a través de còpies, les quals varien entre elles: una és la que presenten Sales i Ribelles; l'altra, el mateix Lumières. El text transmés per Sales i Ribelles i el manuscrit de Lumières conté vuit ratlles. En canvi, en l'edició de Delgado el text de Lumières ja té nou ratlles, les quals es converteixen en deu en CIL II i CIL II². Sembla preferible el text de vuit ratlles.

Vegem quines dificultats planteja el text de les quatre primeres ratlles, ja que en les següents és segur. En les r. 1-2, la restitució *Ca[lpu]r/[ni]ano* sembla probable. No sols respecta les lletres conservades i els espais de les llacunes, sinó que, a més, és un *cognomen* relativament ben conegut arreu (Kajanto 1965: 143; Abascal 1994: 312). Fins i tot té al seu favor el fet de ser un derivat del gentilici de la mare. Atés que Lumières depèn de Seguer en les r. 1-2, la seua lectura deuria ser la mateixa que aquest presenta en Sales i Ribelles. Però no és així, puix que en la r. 1 llegeix *Camer*, en lloc de *Ca[- -]/r*. Es tracta sens dubte d'una restitució tàcita i mancada de base. Basant-se precisament en aquesta lectura de Lumières, comenta Hübner: «Sulpicii Camerini antiqua gens patricia». Alföldy refusa aquesta hipòtesi i proposa amb interrogant *Camer[i]/ano*. A continuació del *cognomen*, figurava l'edat del difunt. En les r. 3-4, seguia el nom del pare, la restitució del qual és pràcticament segura. En canvi, el que seguia en la r. 4, no es pot restituir amb seguretat de cap manera. Alföldy 1977 proposava *[Leser]en[sis (?) et]*; però en CIL II² posa en dubte aquesta restitució i admet la possibilitat d'altres. Segurament devia figurar-li un ètnic. Quant a aquest, donat l'espai que resta, sembla més probable la restitució *[Edeb]en[sis]* que no pas *[Leser]en[sis]*. Sembla recolzar la dita restitució el fet que el gentilici *Sulpicius*, present en aquesta inscripció, apareix també en una altra trobada a Puertomingalvo (Terol), dedicada igualment a una edebense (ERT 23).

Els *Sulpicii* són freqüents pertot arreu (Schulze 1904: 518; Abascal 1994: 224s.). Sobre els *Calpurnii*, vegeu el comentari al núm. 88. Els *cognomina Calpurnianus*, *Crispus*, *Lupercilla* són coneguts arreu.

¶¹⁸⁴ Fins i tot els dos dibuixos del ms. de Lumières presenten diferències entre ells respecte del fragment

inferior, que veié l'autor: la més important és haver omès la r. 4 en el dibuix de la p. 55.

Des del punt de vista gramatical, cal observar la fórmula esterotipada, tot i que incorrecta, *se vivi*, en lloc de *ipsi vivi* o simplement *vivi*. Una fórmula pareguda trobem als núm. 78 i 90.

Pel tenor del text i el tipus de monument, es pot datar en la segona meitat del s. II dC.

90. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL. Estela de calcària de color gris obscur («màrmol pardo», Lumières), trencada dalt i a l'esquerra. El camp epigràfic estava motllurat.

«En el término de Almedijar, masía del Dr. Dn. Senent Villanueva, en el lintel de la ventanilla de la casa», Lumières. Sobre el lloc de la troballa, vegeu el núm. 89.

Desapareguda.

Dimensions: «2 pies 9 pulgadas, 8 pulgadas», Lumières; és a dir, ca. 82 x 20.

Lumières ms. ca. 1800: lám. 2, núm. 10, p. 55 (ed. 1852: p. 8, núm. 6, lám. 1); CIL II 4051; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. IV; Ripollés 1976: núm. 4; CIL II² 14,766.

5
 - - - - - ?
 [- - -]IV[-c. 3-]
 [- - -]lo Ca[p]-
 [pado]ci Ner-
 [eis pat]ri pien-
 [tissi]mo se
 [viva] fecit

Dibuix de Lumières

A...,
 capadoci,
 Nereida (?),
 va fer en vida
 (aquest monument)
 al seu pare
 afectuosíssim.

1-4 [- Calpur]n[io] / [Procu]lo Ca[l]/[purn(ius) Lu]cifèr / [frat]ri (CIL II²); 2-6 loca [ad - - -] ciner/[es rec]ipien/[dos] vio (pro vivo ?) se / [- - -] fecit ? (CIL II).

Donada l'extensió de les r. 5-6 (nou lletres cadascuna, com probablement la r. 3), sembla que la r. 4, amb dotze lletres segons la nostra restitució, devia contenir un o més nexes. En la r. 2 [- -]lo podria ser [*Proc*]lo, *cognomen* que trobem també a l'Anglesola (núms. 74, 75, 76), o semblant. Per tant, *Cappadox* indica que el destinatari procedia de la província romana de *Cappadocia*, a l'Àsia Menor.

El cognomen Nereis és freqüent a Hispània i pertot arreu (Lozano 1998: 394; Solin 1982: 395). Sobre la fórmula estereotipada *se viva*, vegeu el comentari al núm. 89.

Pel tenor del text i el tipus de monument, es pot datar a la segona meitat del s. II dC.

La Jana

91. INSCRIPCIÓ SEPULCRAL (?). Columna cilíndrica de pedra calcària de color gris. Tota la superfície és tan rugosa i es troba tan deteriorada que la lectura resulta molt insegura. A l'esquerra de la inscripció hom ha gravat una creu i el nom *Iesus* abreujat de la següent forma: a l'esquerra i a la dreta de l'asta horitzontal figuren respectivament les lletres I i S, mentre que la H apareix sota l'asta vertical.

«Fins a l'any 1979 es trobava a la vora esquerra de la carretera de Sant Mateu a la Jana, en la partida de la Bassa Llaurans, a 1'5 km del poble, tot just en el punt on el camí vell de Sant Mateu –la Via Augusta– s'ajunta amb la carretera per a seguir un mateix traçat fins a la Jana. En aquest any fou traslladat al poble, on es conserva clavat a terra en el carrer Sant Francesc, al costat de l'església», Arasa 1988: 15. «A 1'5 km de la Jana i a 400 metres del jaciment de les Carrasques», Rosas. La inscripció, doncs, aparegué a l'oest de la Via Augusta i a 1,5 km al sud de la Jana.

Es conserva al c. dels Frares, núm. 2 (al costat de l'església).

Dimensions: ca. 185 x 70-80 de diàmetre.¹⁸⁵

Lletres: 5-8.

Arasa 1988: 15-18; HEp 1990: 27; Arasa 1992c: 237-239, núm. 2; Rosselló 1992: 623; Rosas 1995: 242; CIL II² 14, p. 142; Ulloa 1999: 211.

¶¹⁸⁵ La base, soterrada, deu tenir uns 70 cm d'alçària i el seu diàmetre té uns 70-80 cm, mentre que a la punta és de 30 cm.

5 G(aio) Oti-
 {G(aio) Oti-}
 lio Ceri(a)li
 C(aio) Cilicio
 [Ius]to [- - -]
 - - - - -

A Gai
 Otili Cerial;
 a Gai Cilici
 Just ...

Els editors anteriors, tenint en compte el tipus de suport i creient que s'hi podia llegir *Gothicus*, han considerat la inscripció com un mil·liari, que han atribuït a un dels emperadors que van portar l'esmentat títol al llarg dels s. III-IV. Al nostre parer, en canvi, es tracta d'una inscripció sepulcral, per a la qual hom ha reaprofitat un mil·liari, que conserva encara unes poques lletres, com es pot comprovar en el mil·liari núm. 3.

No es veu cap signe d'interpunció. L'escriptura és irregular i descurada. Sembla que el text està ordenat a l'esquerra, tret de la r. 2, la qual repeteix el text de la r. 1 i apareix a l'extrem dret.

En la r. 1, el *praenomen* G(aius) és bastant segur. A continuació es pot llegir Oti-. La r. 2 comença sota la I de la r. 1 i repeteix la mateixa seqüència: G(aius) Oti-. A l'inici

de la r. 3 es pot llegir, tot i que amb alguna dificultat *-l̄io*.¹⁸⁶ Aquesta fracció connecta clarament amb *Oti-*, que apareix tant en la r. 1 com en la r. 2. La repetició de *G. Oti-* potser es deu a un error del lapicida. A continuació de l'element *-l̄io*, es llegeix, amb no poca dificultat *Cer̄ili*. Es tracta segurament d'una grafia incorrecta del *cognomen Cerialis*. En la r. 4, després del *praenomen C(aius)*, es llegeix *Çiliciò*. Finalment en la r. 5 només resten, centrades, les lletres TO. És quasi segur que el text contenia almenys dues o tres ratlles més.

Els dos gentilicis són extremadament rars. En efecte, fins ara *Otilius* no apareixia documentat a Hispània.¹⁸⁷ Pel que fa a la resta de l'Imperi, tan sols figura en una inscripció de Roma (CIL VI 1058 (2) 125).¹⁸⁸ Quant al gentilici *Cilicius*, les dades són semblants; no es documenta a Hispània, i solament apareix en la ja esmentada inscripció de Roma *C. Cilicius Iustus* (CIL VI 1058 (5) 30).¹⁸⁹ Açò no es pot atribuir a una simple casualitat. Al nostre parer, a penes es pot dubtar que els dos destinataris de la inscripció són els mateixos que figuren en dos pedestals de Roma que la cohors *V vigilum* va dedicar l'any 210 a Caracal·la (CIL VI 1057-1058).

Com que la inscripció de Roma és una dedicatòria feta a Caracal·la en la seua potestat tribunícia 13a, sabem que data de l'any 210. Sabem també que *C. Otilius Cerialis* pertanyia a la centúria de *Ti. Claudius T. f. Rufinus*, mentre que *C. Cilicius Iustus* formava part de la centúria de *P. Aelius P. f. Ael. Sept. Romulus*. No sabem, però, com explicar la seua activitat a Roma i la mort a la Jana. Potser ambdós eren originaris de la zona, a la qual haurien tornat després d'haver estat llicenciats.¹⁹⁰

D'acord amb el que hem exposat, podem datar la inscripció cap a la mitjanja del s. III dC.

92. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Fragment de *later signatus*.

«Cosa de dos años cabando unos labradores a quarto y medio de esta villa [=La Jana], junto a la carretera de Barcelona a Valencia, en un paraje inculto lleno de encinas grandes, arrancando una, baxo ella encontraron una pared de cal y canto muy larga, la que se conservaba aún por una parte separada muy lisa y de un color de rosa y junto a ella, por la parte que estava separada se encontraron muchos ladrillos y pedazos de unos ladrillos redondos y en dos pedazos, que de ellos paran en mi poder se hallan estos caracteres L - IER - O, bien formados, y no he podido saber lo que ellos expresan», Castañeda.¹⁹¹

Desaparegut.

Castañeda 1918: 347.

¶¹⁸⁶ Les lletres L i I podrien haver estat deformades bé intencionadament bé accidentalment. ¶¹⁸⁷ Figura com a *cognomen* en una inscripció de Lora de Estepa (Sevilla) (CIL II² 5,952). ¶¹⁸⁸ Segons SCHULZE 1904: 202, 443, *Otilius* és d'origen etrusc. ¶¹⁸⁹ *Cilicius* és un gentilici derivat de *Cilicia*; cf.

ThLL II, 437, 34-38. Són freqüents els gentilicis derivats d'ètnics; cf. SCHULZE 1904: 522ss. ¶¹⁹⁰ Sobre els *vigiles*, cf. DAGR V, 86ss. ¶¹⁹¹ ROSAS 1995: 243 núm. 23, 244 publica una *tegula*, trobada al jaciment de les Carrasques (La Jana), amb la mateixa marca *L · HER · OP*.

L - IER - O és el text transmés.

Nexes: HE, PT.

Aquesta estampilla estava molt estesa per tota la costa mediterrània des d'Itàlia fins a Hispània. Pel que fa al País Valencià, es troba a *Ilici*, *Lucentum* (IRILADT 89, 90), *Valentia* (IRVT 115), i *Saguntum* (IRSAT 302 i 450). Segons Rico 1995: 203, es tracta d'una simple variant de la marca *L. Herenni*. Els propietaris d'aquesta important marca de tègules estaven probablement emparentats amb els *Herenni Optati* de *Barcino*, com proposa Mariner i accepten altres autors.¹⁹² Segons Rico (1995: 202-203), *L. Herennius* hauria desenvolupat la seua activitat a Fréjus durant l'època flàvia.¹⁹³

Es podria datar entre el final del s. I i el principi del s. II.

93. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Grafit en la part externa d'un vas de ceràmica sigil·lada.

Es va trobar l'any 1975 a la partida de les Carrasques, al sudoest de la Jana. En aquesta partida es coneix un assentament romà situat a la vora de la Via Augusta.¹⁹⁴

Es conserva al MAM de Borriana.

Dimensions: (3,4) x (3,8) x 0,3.

Lletres: 0,5.

Inèdit.

[- -]nis

Sembla també possible invertir el fragment i llegir *Sin[- -]*.

Per la paleografia i el context arqueològic, es podria datar en el s. I dC.

¶¹⁹² MARINER 1973: núms. 54, 94; IRC IV, 61, 97.

¶¹⁹³ Sobre la comercialització de *tegulae* de *L. Herennius Optatus*, cf. GENERA-PÉREZ i SUÑÉ 2002:

87-94. ¶¹⁹⁴ Sobre les restes arqueològiques que s'han trobat en aquest jaciment, cf. FORCADA 1979; MOROTE 1979: 151; ARASA 1987c: 131; ROSAS 1995: 243-245.

94. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Grafit en la part externa d'un vas de ceràmica sigil·lada.

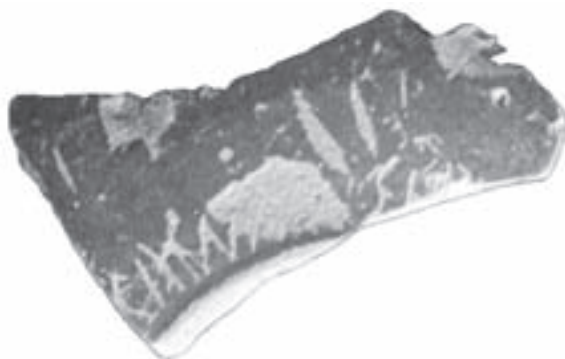
Es va trobar l'any 1975 al mateix lloc que el núm. 92.

Es conserva al MAM de Borriana.

Dimensions: (6,6) x (6,2) x 0,9.

Lletres: 0,6.

Inèdit.

[- -]COTA+[- -] S+[- -]

La lectura és insegura. La primera creu sembla ser una N; la segona, una I. L'última lletra, que hem identificat com una S, podria ser també una F.

Per la paleografia i el context arqueològic, es podria datar en el s. I dC.

95. INSTRUMENTUM DOMESTICUM. Grafit en la part externa d'un vas de ceràmica sigil·lada.

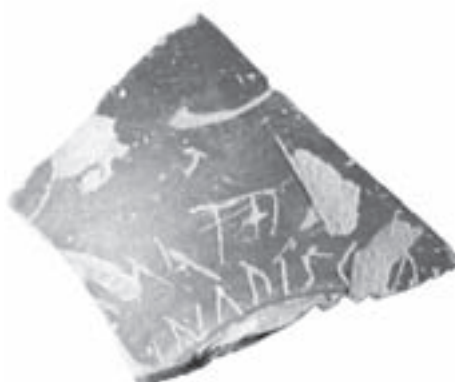
Es va trobar l'any 1975 al mateix lloc que el núm. 92.

Es conserva al MAM de Borriana.

Dimensions: (7) x (6,8) x 0,8.

Lletres: r. 1: 0,8; r. 2: 0,4.

Inèdit.

[- - ? Ch?]arite

[- -]nnadisc[.]r (?)

Si la restitució que proposem en la r. 1 és correcta, es tractaria d'un *cognomen* grec, documentat en els nùms. 30 i 33. En la r. 2, es tracta probablement d'un nom ibèric. Segons la nostra lectura, hom pot identificar-hi amb tota probabilitat l'element *-iscer-*, tan abundant en l'onomàstica ibèrica. Sobre aquest, vegeu el comentari al nùm. 71. Més problemàtic resulta el que precedeix dit element. Segons ens comunica el professor J.Velaza, podria tractar-se del formant *anat-*, aïllable en *anat-erter*, que en aquest context hauria experimentat una geminació, fenòmen freqüent en l'adaptació de noms ibèrics al llatí.

Per la paleografia i el context arqueològic, es podria datar en el s. I dC.

REFERÈNCIES SOBRE INSCRIPCIONS

1. **ALCALÀ DE XIVERT.** «Una columna de unos 5 palmos de alto y uno y medio de diámetro con una M de más de un palmo de alto», A. Cortés, ms. 1743. Cf. Mayer, *EpHisp*: 40 i nota 20; *Arasa 1992c*: 223 i nota 170. Segons Cortés, es tractaria d'un mil·liari; però, tenint en compte tant les dimensions del suport (*ca.* 110 x 32) com el lloc de troballa (fora de la Via Augusta), ens inclinem a pensar que devia ser una inscripció sepulcral.

2. **ALCALÀ DE XIVERT.** «Solo se conserva una (no citada por el Príncipe Pío) en la masía de Bore, propiedad de Dª Carmen Piñó y Vilanova. Es una inscripción sepulcral latina, de escaso interés», Llorente 1887: 214. Cf. Fletcher-Alcácer 1955-56: núm.V; *Arasa 1992c*: 233 nota 171; *CIL II*² 14, 768.

3. **ALGÍMIA D'ALMONESIR.** «Algimia en la valle de Almonazir: cuya antigüedad se prueba por una piedra de tiempo de Romanos, con la inscripción que en ella vi de la familia de los Domicios»; *Diago 1613*: 7v. Cf. Ribelles ms. a in. s. XIX: 58; *Arasa 1977b*: 322; *idem 1992b*: 42, 133 núm. 12.1; *Jàrrega 2000a*: 105.

4. **ANGLESOLA.** «A principios de este siglo [= XIX] todavía subsistían otras lápidas romanas esparcidas por los alrededores de la ermita, pero los concurrentes a ella se han encargado de irlas borrando por la falta de conocimientos arqueológicos», Salvador 1890: 45. Cf. *Arasa 1983*: 73 nota 54.

5. **SANTA MAGDALENA DE POLPÍS.** «Tenim notícies de que pel mes de Març 'N Emil Serra, vehí de Senta Magdalena de Polpís, es va trobar, en el famós castell del dit poble, una làpida romana, al paréixer dels temps de Pompeu i César», Gómez Serrano 1932: 113.

6. **SONEJA.** «También en la partida de Jayar han aparecido objetos de cerámica y una lápida que nos ha sido imposible ver y cuya copia no nos atrevemos a reproducir por temor a sufrir una equivocación. Según la transcripción que conocemos, el fallecido pertenece a la familia Useses, desconocida para nosotros», F Iquino 1982: 16. Cf. *Arasa 1992b*: 133 núm. 12.2; Martí 2000: 129.

7. **VILAFRANCA.** «Inscripción romana hallada por don Francisco Sebastià Monfort en la Vila Vella o Villa Vieja (Raconet del Calvo o Bassis de Colom)», Monfort 1965: 101. «Conocemos el hallazgo por Francisco Sebastià Monfort de una inscripción sobre piedra arenisca, desgastada e ilegible, de forma rectangular y con una moldura enmarcando el campo epigráfico, al parecer ibérica, aunque algunos autores la citen

como latina», Arasa 1977a: 259–261. «Coneixem la troballa d'una inscripció possiblement llatina (Monfort 1965: 101), que ha estat interpretada com ibèrica per alguns autors», Arasa 2000: 24.

INSCRIPCIONS FALSES I NO ROMANES

FALSES

Sogorb

I*. Inscripció honorífica.

Anonymus Valentinus ms. in. s. xvi: 5; Metellus, Strada, Pighius, Bourdelotus en CIL II 380*; Escolano 1610–11: 2, 793; Diago 1613: 138; Cattaneo ms. s. xvii: 6; Flórez 1752: 100; Ríos ms. ca. 1760: 233; Maians 1779: 147; Masdeu 1789: 388 núm. 1123; Ribelles ms. a in. s. xix: 448–449; Ceán 1832: 113; Cortés 1836: III 348; Mundina 1873: 512; Aguilar 1890: I, 27; CIL II 380* (cf. CIL II 4191); Sarthou ca. 1913: 901; P. Beltrán 1953a: 847–848; Flétcher–Alcàcer 1955–56: núm. XCII; Ripollès 1976: núm. 109; ELST A.8; Almagro 1983: 73–75, 78, 82; ILAP 65; Arasa 1992b: 135–136 núm. 13.2; CIL II² 14,3*; Gimeno 1997: 72–73. Cf. Wiegels 1985: 132 nota 18; Alföldy 1987a: 77 nota 244.

L. aemil. l. f. gall / flam. rom. et divor / augg. statuam aer. / e pub. patriae decr /⁵ e pub. etiam pecun / segobricens. erexere

Davant la r. 1 p. h. c. (Pighius); 1 gallo (Anonymus Valentinus, Metellus, Strada, Cattaneo, CIL II, Gimeno); 2 et. duor. (Anonymus Valentinus, Pighius); 3 aere (Bourdelotus); 3–4 ere / pub. (Pighius); 4 omesa (Antist, Bourdelotus, Escolano); 5 pecon (Pighius).

La inscripció ha estat atribuïda a diferents llocs: «inter Tarraconenses» (Anonymus Valentinus, Metellus), «en Segorbe, que es la antiga Segobriga» (Antist, Escolano i Diago), «Segobrigae» (Strada, Cattaneo), «a Segovia» (Bourdelotus). No hi ha dubte que *Segovia* és un error per *Segobriga*, i que *Segobriga* en Strada i Cattaneo es refereix a Sogorb. Resten, doncs, dues possibles atribucions: Tarragona i Sogorb. Per altra banda, la inscripció, ultra presentar diverses variants, es dona per desapareguda almenys des del principi del s. xvii i ha estat utilitzada com a argument per a identificar Sogorb amb *Segobriga*. Per tant, té una història llarga i requereix un estudi més ampli que els que hom ha fet fins ara.

Alguns autors no han dubtat en absolut a considerar la inscripció com a autèntica (Escolano, Diago, Masdeu, Ribelles, Ripollès, etc.). Altres hi manifesten no poques reserves (Fletcher-Alcàcer, Wiegels, ILAP). Però hom la considera generalment falsa (Mayans, CIL II, P. Beltrán, ELST, Almagro, Arasa, CIL II², Gimeno).

Al nostre parer, es tracta d'una inscripció espúria.¹⁹⁵ El text, com observen alguns autors, s'ha format a partir d'una inscripció autèntica de Tarragona.¹⁹⁶ Amb tot i això, resulta anòmal a partir sobretot de *statuam* (r. 4). Efectivament, no es documenten en cap inscripció les expressions *e pub(lico) patriae decr(eto)* i *e pub(lico) etiam pecun(ia)*. Fins i tot hi trobem diverses abreviatures insòlites: *aemil.*, *rom.*, *pub.*, *decr.*, *pecun.* També resulten anòmals l'absència de *cognomen* i la forma *erexere*. No solament el text, des de la r. 2 fins al principi de la r. 6, ha estat extret de CIL II 4191, també el nom (r. 1) deriva, amb un petit canvi i una omissió, de la inscripció que ha servit de model. Com a element original només conserva *statuam aer ... erexere*. Ara bé, l'expressió *statuam erigere* només l'hem trobada en una inscripció del s. iv; i, encara en aquest cas, es combina *erigere* amb *ponere*. Generalment hom diu *statuam ponere, facere, conlocare*. Per tant, l'únic element original que conté la inscripció recolza més aviat el seu caràcter espuri.

Es tracta d'un fals epigràfic o més aviat d'un fals literari?¹⁹⁷ Ens inclinem vers la segona possibilitat, ja que, en el cas contrari, no s'explicaria fàcilment la desaparició de la inscripció. Qui n'és el falsari i per quina raó actuà així? Hom sospita de Llançol de Romaní, el qual seria el primer testimoni (P. Beltrán, Fletcher-Alcàcer, ELST, Almagro, Arasa, Gimeno). Però, al nostre parer, les sospites no tenen base.¹⁹⁸ Per altra banda, tampoc no resulta clara la finalitat de la falsificació, puix que, entre altres raons, la localització és insegura.¹⁹⁹ Al nostre parer, atès que el falsari s'inspira en una inscripció de Tarragona (CIL II 4191), degué atribuir-la a aquesta ciutat. En canvi, a partir de la fi del s. xvi i al llarg del xvii (Antist, Strada, Bourdelotus, Escolano, Diago, etc.), hom hauria canviat l'atribució original per la de Sogorb.

¶¹⁹⁵ WIEGELS 1985: 132 nota 18 no descarta de ple l'autenticitat i creu que almenys podria contenir un nucli autèntic. ¶¹⁹⁶ CIL II 4191 = RIT 254: *L. Annio L. f. / Gal. Cantabro / flam. Romae et di/vorum August. /⁵ p. h. c. / omnibus honoribus / gestis Segobrigae / decreto ordinis pe/cunia publica / Sego/¹⁰brigenses*. ¶¹⁹⁷ Pel que fa a la distinció entre falsos literaris i falsos epigràfics, cf. DI STEFANO 1987: 195-196; MAYER 1991. ¶¹⁹⁸ De Llançol de Romaní no sabem quasibé res. Segons ESCOLANO 1610-11: 1, 114, el *Libro de las Piedras de España* dataria del 1520. Però sembla que aquesta obra, que no fou mai publicada, era posterior (cf. XIMENO 1747: I, 152-153; ANTONIO 1788: I, 436). Per altra banda, segons Hübner (CIL II 380*, cf. p. X nús. 15, 3), Metellus troba la inscripció que ens ocupa en un ms. d'Alfonso de Tavera, que al seu torn

l'havia tret d'un altre manuscrit; però GIMENO 1997: núm. 41 nota 137, sosté que Hübner degué confondre's quan afirmà la dita dependència. Finalment, segons GIMENO 1997: 222, l'*Anonymus Valentinus*, aquí, depén del *Libro de Ocampo*, que recull una tradició que es pot situar entre mitjan s. xv i principi del xvi. Per tant, Llançol no pot ser el primer testimoni ni, en conseqüència, haver falsificat la inscripció. ¶¹⁹⁹ El text resulta tan insòlit que fa la impressió que el falsari no pretenia cap finalitat concreta ni tan sols pensava crear-ne una nova falsa, sinó simplement transmetre *grosso modo* el contingut d'una inscripció que recordava haver vist a Tarragona (CIL II 4191). L'únic element inventat és l'expressió *statuam aen. ... erexere*, que sembla ser una traducció del romanç al llatí.

Aquest canvi hauria estat propiciat pel fet que els dedicants de la inscripció eren *Segobricenses*, és a dir, els de *Segobriga* (= Sogorb en aquesta època) i, per altra banda, perquè alguns autors ja començaven a defensar interessadament la identificació de Sogorb amb *Segobriga*.

En resum, es tracta d'una inscripció falsa; no sabem, però, qui n'és el primer testimoni ni quina és l'atribució originària; ens inclinem a pensar que es va localitzar en un principi a Tarragona. Per tant, la intenció d'identificar-hi Sogorb amb *Segobriga* degué ser aliena al falsari. Aquest objectiu només apareixerà a partir de la fi del s. XVI.

NO ROMANES

Begís

II*. INSCRIPCIÓ COMMEMORATIVA (?). Bloc de pedra tosca de color gris clar. La cara anterior està polida; les laterals, allisades; la posterior, desbastada. El camp epigràfic està emmarcat per un solc.

«Lápida situada en el umbral de una casa del pueblo, muy borrada, percibiéndose una 'A' y otros débiles trazos sin posible lectura», Alcácer. Es donava per desapareguda. La vam trobar de nou l'any 1988 al Callejón Ancho, núm. 12. Segons ens va dir el propietari, sota la casa havia existit una estança amb volta i s'hi havia trobat un capitell, actualment desaparegut.

Es conserva al MAM de Begís.

Dimensions: 38 x 54 x 22.

Camp epigràfic: 33 x 48.

Lletres: r. 1: ca. 9; r. 2-3: 5; r. 4: 4,5.

Alcácer 1947: 4 núm. IV; Fletcher-Alcácer 1955-56: núm. XL; Ripollés 1976: núm. 40; ILAP 46; Arasa 1992*b*: núm. 9; CIL II² 14,287; Jàrrega 2000*a*: 167.

Possible lectura

Ann[o]

Domin[i - - -]

Dõmĩ[nus fuit]

in h[ac domo]

L'any del Senyor - - - ;

el Senyor va estar

en aquesta casa.

L'escriptura, tot i que un poc desigual, és bastant acurada. Hom empra línies auxiliars per a cada rengló.

Els editors anteriors han considerat aquesta inscripció com a romana. Tot i que la lectura resulta insegura a causa del seu mal estat, és clar que es tracta d'una inscripció cristiana. Al nostre parer, podria al·ludir al fet que el Santíssim s'hagués servat durant l'any de referència en la dita casa. No falten casos semblants, deguts a obres de restauració realitzades en esglésies. Per altra banda, per a designar el Santíssim, hom empra sovint expressions com «l'Amo», «el nostre Amo» o «Nostramo», és a dir, *Dominus*, com en la present inscripció.²⁰⁰

Basant-nos en el text restituït, que sembla bastant probable, i tenint en compte la paleografia, ens inclinem a datar la inscripció en el s. XVI o, com a molt tard, en el s. XVII.

III*. INSCRIPCIÓ COMMEMORATIVA (?). Bloc de calcària de color gris obscur, trencat dalt i a ambdós costats. La cara anterior està polida; la posterior, desbastada. La cara inferior, parcialment original, està allisada.

«Se halla en posesión de la familia del fallecido médico, don Eladio Capilla», Ripollès. «Extat Begis in domo c/ Ballestería 29, ubi descripsi a. 1975», Alföldy.

Es conserva al Museu Municipal.

Dimensions: (17) x (21) x 10.

Lletres: 3,5.

Ripollès 1976: núm. 43; Arasa 1992b: 135 núm. 13,1; CIL II² 14,5*.

¶²⁰⁰ En el *Libro de Fábrica* de l'església de Foios (prov. València), per exemple, podem llegir al fol. 1: «Día 19 de Junio del año 1729. Congregados en la

iglesia [...], resolvieron que se pidiese al Sr. Vicario General licencia para pasar a Nuestro Amo a la casa del lugar interim que dure la fábrica de la iglesia».

Transcripció

[- - - - -]
[—]RE+[—]
[—]LITV[—]
[—]O 182[—]

Proposta de restitució

[Domine]
[mise]rer[e]
[popu]li tu[i]
[año] 182[.]

1-2 [- - -]RE[- - -] / [- - -]ITV[- - -] (Ripollès, Arasa); 3 [- - -]IQ+[- - -] (Ripollès), [- - -]o 18 [- - -] (Arasa, CIL II²).

L'escriptura és descurada.

No és una inscripció romana, com creu Ripollès, sinó moderna. Segons Arasa, seria una inscripció sepulcral moderna. Al nostre parer, però, es tracta d'una inscripció commemorativa. Ens basem en l'última ratlla, en què es pot restituir *[año] 182[.]* (datable, per tant, entre 1820 i 1829). La data, més que el final d'una inscripció sepulcral, sembla que commemora algun esdeveniment local. L'any 1821 una crisi de pesta bubònica, que havia començat a Barcelona, es va estendre per Aragó i les Balears. Potser afectà també Begís.²⁰¹ Tanmateix, la nostra proposta de restitució és una simple hipòtesi.

Caudiel

IV★. INSCRIPCIÓ RUPESTRE. «En la partida de los Llanos», situada a l'est de la població i a l'esquerra del camí vell de Gaibiel, es veu una inscripció gravada damunt una roca viva, que sobreix lleugerament sobre el nivell del sòl.²⁰² Precisament la inscripció ha donat al paratge el nom de «Peña del Letrero». Es tracta d'una penya de calcària gris amb vetes blanques horitzontals. La penya només resulta parcialment visible, ja que desapareix sota el ribàs que limita el camí. La superfície de la penya es troba tan erosionada que la lectura resulta molt insegura.²⁰³ La inscripció consta, al nostre parer, d'una sola ratlla, la qual s'ha gravat a 25 cm de l'extrem superior de la roca.²⁰⁴ Per altra banda, les fissures de la pedra han condicionat la situació d'algunes lletres.

Es conserva *in situ*.

¶²⁰¹ Seria una cita lliure d'Est. 13, 15 que, en el text de la Vulgata, diu: «Domine rex Deus Abraham, miserere populi tui». ¶²⁰² L'anomenat «camino de Gaibiel» és un viarany en tan mal estat que només resulta transitable a peu. ¶²⁰³ La roca visible no ha estat alterada per la mà de l'home; és irregular i més llarga que ampla. La superfície és bastant plana i es troba inclinada

formant una pendent d'uns 35°. ¶²⁰⁴ Només Pereira veu restes d'una segona ratlla. Per la seua banda, Mariner afirma que té «por lo menos un renglón» i que «la inscripció empieza a 0'25 del borde superior, sin que se pueda determinar dónde acaba, pues el peñasco se hunde bajo el margen que bordea el camino». Al nostre parer, totes les lletres són visibles.

CONCLUSIÓ

1. Aspectes més notables del corpus

El present volum, comptant els tretze *instrumenta domestica*, consta de noranta-vuit entrades. Exposem a continuació els aspectes que ens semblen més remarcables.

En primer lloc, el conjunt epigràfic és escàs, poc variat i distribuït geogràficament de forma molt desigual. És escàs, sobretot si tenim en compte que l'àrea estudiada té una superfície d'uns 4000 km². A més, és poc variat puix que, si deixem a banda els tretze *instrumenta* i les dues inscripcions de caràcter desconegut, tenim dues inscripcions votives (núms. 41, 80), una rupestre (núm. 10) i setanta-nou sepulcrales. No es coneix cap inscripció honorífica o monumental. Aquesta composició tan simple del corpus sembla ja suggerir una vida urbana d'escassa intensitat. Finalment, el conjunt epigràfic es troba distribuït de forma molt desigual. Enfront de les sis inscripcions d'*Edeba* i nou de *Lesera*, l'Alt Palància en presenta setanta. Una distribució tan desigual s'ha d'atribuir fonamentalment a les diferències geogràfiques. L'Alt Palància era una comarca molt ben comunicada tant amb la costa com amb l'interior, es trobava relativament prop de tres ciutats importants (*Saguntum*, *Edeta* i *Valentia*), i oferia grans possibilitats per a l'agricultura. Contràriament, les ciutats d'*Edeba* i *Lesera* s'aixecaven en un territori muntanyenc, agrest, pobre i allunyat de les grans ciutats i de les vies de comunicació més importants.

En segon lloc, malgrat les notables diferències, tant geogràfiques i de poblament, com de distribució dels epígrafs, tot sembla indicar que el nivell de romanització fou intens a les tres zones. És cert que s'hi han trobat no poques inscripcions ibèriques.²⁰⁶ Però aquestes són generalment anteriors a l'època imperial; es poden atribuir, en bona part, a la influència romana; i no són comparables, quantitativament, amb les inscripcions romanes. Per altra banda, en les inscripcions romanes no és possible percebre influències del passat ibèric. L'onomàstica, si exceptuem mitja dotzena de noms, procedeix del món grecoromà.

2. Materials dels monuments epigràfics

De les noranta-vuit inscripcions catalogades se'n conserven cinquanta-set. Aquestes són la base principal per al que direm a continuació sobre els materials, la tipologia i la datació. També tenim en compte, però, les observacions que han fet de vegades testimonis oculars respecte d'inscripcions actualment desaparegudes.

²⁰⁶ Cf. OLIVER-PALOMAR 1983; OLIVER 1985; MLH III, p. 344-398, 554-556; ARASA 2001: 42-48.

GRÀFIC 3
Materials dels monuments

calcària	71
pudinga	3
marbre blanc	1
argil·la	6
bronze	2
gres	1
oricalc	1
os	1
sílex	1
desconegut	11
TOTAL	98

Si deixem de banda els *instrumenta domestica*, alguns dels quals, atesa la mobilitat d'aquesta classe d'inscripcions, podrien procedir de fora, constatem que els materials de les inscripcions són locals. Només una inscripció presenta material forà: la placa de marbre de Carrara que s'ha trobat a Albocàsser (núm. 78). Observem, en canvi, que el corpus no registra cap inscripció de marbre de Buixcarró, tan abundant a la resta del País Valencià.²⁰⁷ És també interessant de remarcar que tres inscripcions, una d'*Edeba* (núm. 74) i dues de *Lesera* (núms. 80, 81) són de pudinga, una roca sedimentària detrítica que es troba en les comarques septentrionals. Aquest material no es dona en cap altra inscripció del País Valencià.

És a dir que les inscripcions, tret de la placa de marbre, presenten materials locals, preponderantment calcaris. Entre aquests últims abunda, en les inscripcions de l'Alt Palància, una calcària compacta, de color gris obscur o negre, sovint amb vetes blanques. Aquest tipus de calcària, que autors antics solen designar com a «màrmol negre», és explotat encara en les pedreres de Navarza, a terme de Xèrica.²⁰⁸

3. Tipologia monumental i decoració

Si prescindim dels tretze *instrumenta domestica* i de les onze inscripcions de tipologia desconeguda, les restants es classifiquen de la següent manera: trenta-nou blocs, vint-i-quatre esteles, vuit ares, una placa i una rupestre.

¶²⁰⁷ A *Edeta* representa el 4 %; a *Saguntum* el 12 %; el 24 % en les quatre ciutats més meridionals; a *Valentia* el 29 % i a *Saetabis* el 53 %. ¶²⁰⁸ Basant-se en aquest tipus de calcària i en les formes típiques d'una sèrie de suports, ARASA 1992a:

567-568; 1992b: 29-30, ha identificat una *officina* lapidària, situada entre Xèrica i Viver, que hauria treballat des de la segona meitat del s. I fins el s. II. Cf. també CEBRIÁN 2000: 39-40, 204-205, 239.

GRÀFIC 4
Tipologia

blocs	39
esteles	24
ares	8
placa	1
rupestre	1
columna	1
VARIA	
atuells de terrissa	6
tésseres	4
fíbules	2
<i>pondus</i>	1
desconegudes	11
<hr/> TOTAL	<hr/> 98

Els blocs es troben repartits en la mateixa proporció a l'Alt Palància i a *Edeba* (44 %), mentre que disminueixen considerablement a *Lesera* (13 %). Més grans són encara les diferències que s'observen en la distribució de les ares i esteles. Quant a les ares, se'n coneixen quatre a l'Alt Palància (6 %) i quatre a *Lesera* (27 %); no se n'ha trobat cap a *Edeba*. Les dades respecte a les esteles són: vint-i-dues a l'Alt Palància (30 %) i dues a *Lesera* (13 %); no se n'ha trobat cap a *Edeba*. Contràriament a les ares i les esteles, que constituïen generalment monuments exempts, els blocs són restes de monuments desapareguts. En general, hom desconeix els monuments dels quals procedeixen els blocs. Però, en alguns casos, tenim referències segures o probables sobre la seua procedència. És el cas del núm. 27, que pertanyia a un arc coronat amb estàtues; el mateix podem pensar del núm. 46. Quant als núms. 75 i 76, sembla que pertanyien a dos monuments funeraris de grans dimensions.

Remarquem, per una banda, que no hi ha més que una placa (núm. 78) i, per una altra, l'absència total de pedestals, tan abundants en la resta del País Valencià.²⁰⁹ La raó d'aquesta absència s'ha d'atribuir al fet que no hi ha inscripcions honorífiques a l'àrea estudiada. Els arcs de l'Alt Palància, coronats amb estàtues (núms. 27, 46), tenien caràcter sepulcral.²¹⁰

Tornant a les esteles, observem que, en general, abunden a la Hispània celta, mentre que escassegen a la costa oriental.²¹¹ Pel que fa al País Valencià, la distribució és molt desigual. *Lucentum* i *Allon* han donat una estela cadascuna; *Ilici* i *Saetabis*,

¶²⁰⁹ Onze a *Saetabis*, dotze a *Edeta*, vint-i-nou a València, vint-i-tres a les ciutats més meridionals i quaranta-tres a *Saguntum*. ¶²¹⁰ Cf. ALFÖLDY

1979: 225 nota 152. ¶²¹¹ Sobre les esteles sepulcral d'Hispània en general, cf. SCHLÜTER 1998.

dues; *Valentia*, tres; *Saguntum*, vuit; *Dianium*, dinou (la major part procedeix de la Safor); *Edeta* en registra un conjunt de vint-i-cinc. Resumint, podem dir que, al País Valencià, les esteles només abunden a les comarques interiors: l'Alt Palància, el Camp de Túria i la Plana d'Utiel. El fet se sol atribuir a la influència de la Hispània celta.²¹²

La decoració és bastant rica, sobretot si la comparem amb la resta del País Valencià.²¹³ Els motius decoratius que hi hem trobat són: estàtues (núms. 27, 46); *tabula ansata* (núms. 49, 72); *patera* i *urceus* (núm. 70); una garlanda (núm. 33); dofins (núm. 88); volutes (núms. 16, 30, 62, 75, 76); pilastres, generalment estriades i rematades amb capitell (núms. 21, 26, 45, 47, 50, 55).

4. Criteris de datació

Només hem pogut datar dues inscripcions de forma quasi absoluta: una dedicatòria imperial (núm. 80) i un pes de bronze validat per l'emperador Adrià (núm. 76a). En canvi, no hem pogut datar de cap manera quatre inscripcions per falta de dades suficients. Quant a les noranta-dues restants, hem intentat atribuir-hi una datació aproximativa, basant-nos simultàniament, sempre que ha estat possible, en el tenor del text, el tipus de monument i la paleografia.

Pel que fa al tenor del text, hem seguit aquests criteris:

1. Hem datat en el s. I dC les inscripcions en què apareix el nom del difunt en nominatiu i sense la fórmula DM.

2. D'aquelles en què figura la fórmula HSE o HSS n'hem atribuït onze al s. I dC i unes altres onze al final del s. I i principi del s. II dC.

3. Aquelles en què apareix *vivus fecit, se viva fecit, se vivi fecerunt, sibi et suis* o alguna fórmula semblant són, al nostre parer, del s. II dC, si bé alguna es pot datar en el s. I (núm. 42) o entre la fi de l'I i l'inici del II (núms. 27, 74).

4. Les inscripcions que presenten la fórmula DM o DMS han estat datades en el s. II dC.

5. Els adjectius elogiosos, tant en grau positiu (*incomparabilis*) com superlatiu (*dulcissimus, optimus, pientissimus*), es donen a partir del s. II dC, principalment en la segona meitat.

Com a norma general podríem dir que com més senzill és l'epitafi, més antic és, i a l'inrevés.

Naturalment, quan es tracta d'inscripcions fragmentàries o d'*instrumenta domestica*, no és possible aplicar els criteris anteriors. En uns casos hem proposat una datació basant-nos en la tipologia (núms. 24, 38, 56, 68, 68a), en altres proposem una

¶²¹² Cf. GARCÍA BELLIDO 1949: 321-322; GAMER 1989: 145, 160-168. ¶²¹³ Els motius decoratius escassegen tant al País Valencià (cf. IRILADT p.

347; IRST p. 159; IRET p. 232; IRVT p. 277; IRSAT p. 691-692) com a la franja mediterrània en general (cf. GAMER 1989: 100-101).

cronologia bastant ampla (s. I-II), en funció bé de la paleografia (núms. 10, 77, 79) o bé d'aquesta i de la cronologia general del jaciment de procedència.

GRÀFIC 5

Datació

I dC	41
final I - principi II	16
I - II dC	7
II dC	28
III dC	2
desconeguda	4
<hr/>	
TOTAL	98

No hi ha cap inscripció anterior a l'era cristiana. La major producció epigràfica correspon al s. I amb quaranta-dues inscripcions. Descendeix bastant en el s. II, en el qual hem datat vint-i-vuit inscripcions. N'hem datat setze entre el final del s. I i principi del II; i sis, en els s. I-II. Del s. III només tenim dues inscripcions. Dels temps posteriors no ens ha arribat cap inscripció romana ni paleocristiana. La producció epigràfica, doncs, s'acaba al principi del s. III.

5. Els textos: l'onomàstica, les fórmules i la llengua

Si descartem els cinc gentilicis abreujats o fragmentaris que no sabem com completar, el corpus en registra quaranta-un, la freqüència dels quals és la següent:

GRÀFIC 6

Gentilicis

<i>Porcii</i>	13	<i>Iulii</i>	3
<i>Aemilii</i>	11	<i>Licinii</i>	3
<i>Domitii</i>	10	<i>Otacilii</i>	3
<i>Valerii</i>	9	<i>Aelii</i>	2
<i>Cornelii</i>	8	<i>Atilii</i>	2
<i>Quintii</i>	7	<i>Caecilii</i>	2
<i>Fabii</i>	5	<i>Calpurnii</i>	2
<i>Antonii</i>	4	<i>Herennii</i>	2
<i>Marii</i>	4	<i>Marciae</i>	2
<i>Terentii</i>	4	<i>Sulpicii</i>	2
<i>Baebii</i>	3	<i>Varvii</i>	2

<i>Vicii</i>	2	<i>Lucretius</i>	1
<i>Annius</i>	1	<i>Messenia</i>	1
<i>Aufidius</i>	1	<i>Otilius</i>	1
<i>Aurelius</i>	1	<i>Papiria</i>	1
<i>Cassia</i>	1	<i>Petronia</i>	1
<i>Cilicius</i>	1	<i>Postumia</i>	1
<i>Claudia</i>	1	<i>Sempronia</i>	1
<i>Clodius</i>	1	<i>Sergia</i>	1
<i>Iunius</i>	1	<i>Vettia</i>	1
<i>Lucceius</i>	1		

Aquest quadre requereix algunes observacions.

Els *Porcii*, amb tretze casos, són la *gens* més nombrosa. A més, tots apareixen a l'Alt Palància. Si, per altra banda, tenim en compte que, entre les inscripcions dedicades als *Porcii*, hi ha dos cenotafis (núms. 25, 27), un dels quals era considerablement costós, podem suposar que constituïen la *gens* més rica i poderosa de la comarca. Segueixen en freqüència els *Aemilii*, la dispersió dels quals és també força desigual, puix que no apareixen a *Lesera* i es documenten una sola vegada a *Edeba*, mentre que els trobem en deu ocasions a l'Alt Palància, concentrats principalment a Sogorb (núms. 3-6) i Viver (núms. 42-43).

La dispersió dels *Domitii* és igualment força desigual: absents a *Lesera*, apareixen tres vegades a l'Alt Palància i set a *Edeba*. Els *Domitii* de l'Alt Palància es documenten entre Xèrica i Viver. A un dels seus membres i a la seua dona està dedicat un monument amb estàtues (núm. 46). És a *Edeba*, però, on constituïen el grup més important. De fet, tret d'un epitafi (núm. 72), els altres estan dedicats a *Domitii*. Sembla que els dos grans monuments sepulcral que s'hi han identificat estaven dedicats a membres d'aquesta rica família.

El gentilici *Valerius* /-a, absent a *Lesera*, apareix una vegada a *Edeba* (núm. 74) i vuit a l'Alt Palància, concentrats gairebé tots entre Xèrica i Viver. Tots els *Cornelii* es documenten a l'Alt Palància: un grup de cinc entre Xèrica i Viver, i un altre de tres a Begís. Els *Quintii* només apareixen a l'Alt Palància, concentrats entre Xèrica i Viver, per una banda, i a Caudiel, per l'altra. Remarquem la unió conjugal de *Quintia Proba* amb un membre de la poderosa *gens Porcia*. A més de dedicar un cenotafi al marit (núm. 25), fa construir per a aquest, el seu fill i per a ella mateixa un arc coronat amb estàtues (núm. 27). Els tres apareixen plegats en una inscripció sepulcral de Viver (núm. 51).

El gentilici *Fabius* només es dona a l'Alt Palància. Un era originari d'*Edeba* (núm. 19); a una *Fabia* i al seu marit *Domitius* està dedicat un monument amb estàtues (núm. 46). Cal remarcar també que en una inscripció fragmentària de Caudiel devia figurar un *Fabius*, la mare del qual era *Fab(iorum) lib(erta)* (núm. 58).

Els gentilicis *Antonius*, *Marius* i *Terentius* apareixen quatre vegades cadascun i sempre a l'Alt Palància.

Els *Baebii* estan representats una vegada a l'Alt Palància per una inscripció rupestre (núm. 10) i dues vegades a *Lesera*, en una sepulcral (núm. 81). És probable que es tracte de descendents dels *Baebii* saguntins. Respecte dels *Iulii*, només observarem que estan documentats un a l'Alt Palància, un altre a *Edeba* i un tercer a *Lesera* (núm. 6, 72 i 82, respectivament). Dels tres *Licinii*, dos apareixen a l'Alt Palància (núm. 47) i un a *Edeba* (núm. 88). Els tres *Otacilii* es troben en una inscripció de Viver i són un matrimoni i la seua filla.

Els nou gentilicis següents apareixen dues vegades cadascun. Es troben, en general, per parelles i estan emparentats entre ells. Finalment, els divuit gentilicis últims només estan documentats una sola vegada cadascun. Això no obstant, es tracta de gentilicis generalment freqüents o molt freqüents a Hispània. Remarquem que *Cilicius* i *Otilius* només apareixen en una inscripció sepulcral de la Jana (núm. 91) i en una dedicatòria a Caracal·la trobada a Roma (CILVI 1057-1058). Es tracta sens dubte dels mateixos individus en ambdós casos. Observem encara: *Lucceius*, present en una marca de terrisser (núm. 9), podria ser forà; la restitució *Petr[onia]* (núm. 66) no és del tot segura, la inscripció núm. 6a, en què figura una *Messenia*, no és segur que procedesca de Sogorb.

Quant als *cognomina*, deixant a banda els quinze fragmentaris que no sabem com desenvolupar, el corpus en registra un total de noranta-quatre: setanta-un de llatins, disset grecs, tres ibèrics, dos celtes i un semític. Els *cognomina* llatins i grecs són, en general, més o menys coneguts pertot arreu. Observem, però, algunes peculiaritats. Entre els *cognomina* llatins n'hi ha cinc que són extraordinàriament rars (*Aureus*, *Sicilia*, *Temporina*, *Turpia* i *Villana*). Altres dos, *Supersta* i *Surula*, en femení, no apareixen fora d'aquí. Respecte dels *cognomina* grecs, *Euphra(n)te* és força rar, i *Blastinus* és un *unicum*.

Pel que fa als noms indígenes, *Asteduma*, *Escerior* i, probablement, el nom fragmentari que figura en el núm. 95 són ibèrics; *Durnacos* i *Tercinus*, celtes. Finalment, *Bargates* (núm. 67) és d'origen semític.

L'onomàstica, doncs, és preponderantment llatina i grega, la qual cosa és ja un indicatiu que ens trobem davant d'una societat profundament romanitzada.

Quant a les fórmules, només farem unes breus observacions. La fórmula de consagració als déus Manes apareix abreujada en DM (set vegades), DMS (dues vegades) i una vegada desenvolupada en *Diis Manibus sacrum* (núm. 6a). La fórmula HSE o HSS és freqüentíssima en l'àrea estudiada (quaranta-nou vegades). Figura generalment abreujada en HSE o HSS; en dues inscripcions apareix probablement desenvolupada (núm. 40, 84), i en un cas reduïda a HS (núm. 49). La fórmula HMHNS es dona una vegada (núm. 78). Dita fórmula, al País Valencià, només

apareix, encara, a *Edeta* (dues vegades) i a *Saguntum* (deu vegades); potser també a *Valentia* (IRVT 78). Les fórmules (*illi*) *et sibi*, *sibi et (illi)*, *se viva fecit*, *sibi vivi fecerunt* i semblants són molt freqüents en l'àrea estudiada, com ho són també a *Edeta* i *Saguntum*. Es desconeix per complet la fórmula STTL que, al País Valencià, solament es troba en unes poques inscripcions de la comarca de la Plana d'Utiel (IRET p. 239, 25) i a les ciutats romanes del sud del Xúquer (IRILADT p. 351).

Observem encara algunes fórmules dedicatòries peculiars: *mater filio pientissimo h(unc) t(itulum) [p(osuit)?]* (núm. 33); *p(io) patri (?) pro p(ietate) p(osuit)* (núm. 71); (*illis*) *optime de se meritis et sibi* (núm. 16) i *t(itulum ?) f(ecit)* (núm. 1).

En els elogis que es fan als difunts hom sol emprar adjectius, principalment en grau superlatiu. El més freqüent és *piissimus* o *pientissimus* (set vegades), seguit d'*optimus* (tres vegades) i *dulcissimus* (una vegada). També es donen *p(ius)* (núm. 71), *incomparabilis* (núm. 65), i l'expressió *optime de se meriti* (núm. 16).

Respecte de la llengua de les inscripcions, hem d'observar que és en general correcta. Aquesta constatació suggereix que ens trobem davant d'una societat intensament romanitzada; suposició corroborada, per altra banda, per la tipologia monumental i l'onomàstica. Les escasses anomalies que hem detectat en les inscripcions es troben en l'índex XIV. Es tracta, generalment, d'errors de fonètica o de grafia ben coneguts arreu.

*B. Els mil·liaris
del
País Valencià
(MPV)*

Introducció

En les anteriors publicacions de les inscripcions romanes del País Valencià vam deixar de banda els mil·liaris, a fi de publicar-los tots plegats. La raó és que conformen un conjunt d'inscripcions particularment importants i amb unes característiques pròpies. Precisament aquests són els motius que han induït els editors del CIL a presentar-los en un volum a banda, el CIL XVII. Doncs bé, en el present volum, que completa el nostre projecte de publicació de les inscripcions romanes del País Valencià, incloem també els mil·liaris que hi han aparegut, els quals exigeixen una breu introducció.²¹⁴

La primera notícia sobre un mil·liari a les nostres terres es remunta a Beuter, qui el 1538 ja es refereix al de Galeri, trobat a Borriol (núm. 20). Al principi del s. XVII, Escolano ens informa sobre la troballa d'uns altres tres (núms. 2, 15, 26). Al llarg del s. XVIII se'n troben cinc, les notícies dels quals ens arriben a través de Sales (núms. 5, 21, 24, 25) i Cavanilles (núm. 4). El s. XIX no ens proporciona cap novetat. En canvi, al llarg del s. XX es troben dinou mil·liaris, la publicació dels quals indiquem a continuació en ordre cronològic: Huguet (núms. 16, 19), Senent (núm. 1), Almar-López-Espinosa (núm. 23), Morote (núms. 11, 12), Esteve (núms. 9, 10, 13, 14, 17, 18), Mayer-García (núm. 27), Arasa (núms. 3, 7, 8), Corell-Grau-Gómez (núm. 6), Martín (núm. 28) i Ulloa (núm. 22).

És a dir que els mil·liaris coneguts del País Valencià en són vint-i-vuit. Per altra banda, cal tenir en compte també les referències que recollim al final, algunes de les quals són de gran interès (núms. 7, 8), i els mil·liaris dubtosos que figuren a continuació.

Els estudis que s'han realitzat sobre els mil·liaris són generalment escassos i parcials, puix que gairebé tots s'han limitat a la província de Castelló o fins i tot a una zona més reduïda.²¹⁵ El primer que pretén publicar tots els coneguts a les

[¶]²¹⁴ Sobre els mil·liaris en general, cf. G. LAFAYE, en DAGR III, 1897-1899; K. SCHNEIDER, en RE Suppl. VI, 395-431; G. RADKE, en RE Suppl. XIII, 1447-1455; CHEVALLIER 1972: 36-46; DI STEFANO 1987: & 9.18. En la taula rodona celebrada el 1981 a Bordeus hom va dedicar una sessió als mil·liaris de la Península

Ibèrica, en la qual es presentaren diverses comunicacions que van donar lloc a un debat força interessant: EpHisp 1984: 261-294. [¶]²¹⁵ HUGUET en SARTHOU *ca.* 1913; HUGUET 1916; FLETCHER-ALCÀCER 1955: 47-54; TARRADELL 1973; ESTEVE 1986; *idem* 1992; ROSSELLÓ 1992; ULLOA 1999.

nostres terres és Morote.²¹⁶ Recull onze mil·liaris, a l'estudi dels quals a penes dedica tres pàgines, ja que el seu interès se centra fonamentalment en la Via Augusta al seu pas per terres valencianes. Qui més ha investigat sobre els mil·liaris i la xarxa viària del País Valencià és sens dubte Arasa.²¹⁷ En el seu inventari (1992c) recull divuit mil·liaris. A més de publicar-ne tres de nous (núms. 3, 7, 8), revisa els coneguts i hi aporta nombroses correccions i una informació força valuosa. També volem al·ludir aquí, donada la seua relació amb els mil·liaris, als nombrosos estudis que s'han realitzat, principalment al llarg del s. XX, sobre les vies romanes al nostre país.²¹⁸

El present estudi, atés el caràcter epigràfic del volum en què s'inclou, se centra exclusivament en els mil·liaris, deixant de banda la xarxa viària. Els presentem de nord a sud, seguint el mateix recorregut i orientació de la Via Augusta; segueix al final l'únic mil·liari aparegut en una via secundària (núm. 28). Tretze dels vint-i-vuit mil·liaris es donen per desapareguts, circumstància que limita considerablement les possibilitats de l'estudi. Però no és aquesta l'única dificultat que planteja el conjunt dels mil·liaris valencians. En efecte, dels vint-i-vuit tan sols dos es conserven pràcticament íntegres (núms. 6, 21). Els vint-i-sis restants ens han arribat bé amb un text més o menys fragmentari (núms. 1, 3, 5, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27) bé sense text (núms. 2, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 28).²¹⁹ D'acord, doncs, amb les dades anteriors, no es pot dir que comptem amb un inventari nombrós i important. Tot i això, els materials recollits ens permeten de fer algunes observacions no exemptes d'interès.

Pel que fa a la tipologia, tret d'una possible placa o bloc (núm. 24), que pròpiament era un itinerari, tots els altres són columnes cilíndriques amb una base cúbica. La forma cilíndrica del fust, que és la típica en els mil·liaris, permetia al vianant la lectura sense necessitat d'aturar-se. Per altra banda, la forma cúbica de la base servia per a encastar el mil·liari en terra i donar-li més estabilitat. Respecte de les dimensions, direm només que l'alçària dels dos que s'han conservat gairebé íntegres va dels 271 cm (núm. 6) fins els ca. 306 (núm. 21).²²⁰ El diàmetre oscil·la entre els 40 cm. (núm. 9) i els 85 (núm. 15), i és el més freqüent el que va de 60 a 65

¶²¹⁶ Segons manifesta MOROTE 1979: 139 nota 1, el seu article és un resum de la tesi de llicenciatura *Aportación al estudio de las Vías Romanas en el País Valenciano*, Universitat de València, 1979. ¶²¹⁷ ARASA 1987d; *idem* 1990; *idem* 1990-91; *idem* 1992c; *idem* 1994; *idem* 1996; ARASA-VICENT 1986: 251-252. ¶²¹⁸ CHABRET ms. ca. 1900 (ed. 1978); HUGUET en SARTHOU 1913; HUGUET 1916; SENENT 1923; MUÑOZ 1972; TARRADELL 1973; SILLIÈRES 1977; MOROTE 1979; SILLIÈRES 1990; ESTEVE 1986; *idem* 1992; ROSSELLÓ 1992; LEDO 1995; JÀRREGA 1996b; *idem* 1997. A aquesta bibliografia s'ha d'afegir la de la nota anterior; també convé observar que

l'estudi més complet i atractiu sobre les vies romanes del País Valencià és el d'ARASA-ROSSELLÓ 1995. ¶²¹⁹ En els casos en què no presenten text, es tracta en general de fragments que no formen part del camp epigràfic. Per tant, deu tractar-se de mil·liaris que han perdut el text. Un cas diferent és segurament el del núm. 28 i potser també el del núm. 15; aquests podrien ser originalment anepígrafs. ¶²²⁰ En les dimensions indiquem l'alçària total, sense distingir entre la base i el fust. La base varia entre 52 cm (núm. 6) i 95 cm (núm. 8), si bé les dimensions més freqüents oscil·len entre 60 i 70 cm.

(núms. 1, 8, 11, 12, 13, 14, 18, 19).²²¹ Quant al material, la major part dels mil·liaris són de gres rogenic (núms. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22) o groguenc (núm. 27); cinc, de calcària (núms. 1, 2, 3, 23, 28); un, de marbre blanc (núm. 24) i un altre, probablement de pudinga (núm. 20). En tres casos, es desconeix el material (núms. 4, 25, 26). Així que, tret del núm. 24, que era de marbre blanc, els altres presenten materials que abunden a les zones on han aparegut.²²²

És interessant remarcar la gran desigualtat en la dispersió geogràfica dels mil·liaris. Efectivament, tret del núm. 28, tots pertanyen a la Via Augusta. El núm. 28, probablement anepígraf, ha aparegut a Sogorb, vora la via que des de *Saguntum* es dirigia, a través de la comarca de l'Alt Palància, vers *Caesaraugusta*. Per altra banda, la major part dels vint-i-set mil·liaris de la Via Augusta s'han trobat en el sector septentrional del país (l'actual província de Castelló). Al sector central (província de València) només es coneixen els dos que s'han trobat a la capital (núms. 24, 25). Així mateix, el sector meridional (la província d'Alacant) tan sols n'ha proporcionat uns altres dos (núms. 26, 27). No resulta gaire fàcil explicar la concentració de la major part de mil·liaris en el sector septentrional del país, mentre que escassegen molt en el central i en el meridional.²²³

La concentració en el sector septentrional, concretament entre Borriol i les Coves de Vinromà, és tal que, en alguns casos, podem parlar de *níus* de mil·liaris.²²⁴ Efectivament, en un tram d'uns 3 km al nord de la Pobla Tornesa han aparegut nou mil·liaris: tres grups de dos (núms. 11, 12; 16, 19; 17, 28) i un grup de tres (núms. 13, 14, 15). A més, els dos de Borriol (núms. 20, 21) podrien haver aparegut també junts. Finalment, sabem que, prop del núm. 15, es va trobar «un recinto circular cerrado por seis columnas de piedra igual a la del miliario».²²⁵ Al nostre parer, podria tractar-se d'un 'niu' de mil·liaris, tot i que són possibles també altres interpretacions.²²⁶

La qüestió que es planteja és com explicar tal quantitat de mil·liaris en aquest tram de via front a la seua escassesa en tot el trajecte restant del País Valencià. Hom ha assenyalat la presència d'una pedrera de gres rogenic a la Maimudella, partida

¶²²¹ Sobre les formes i les dimensions dels mil·liaris de la Hispània meridional, cf. SILLIÈRES 1984: 271; *idem* 1990: 47-49. Quant a les formes i dimensions dels mil·liaris en general, cf. G. LAFAYE, en DAGL III, 1897-1899; CHEVALLIER 1972: 36; BONNEVILLE 1984: 133-134. ¶²²² Anomenem *gres rogenic* o, en un sol cas (núm. 27), *gres groguenc* el que altres denominen *marès rogenic* (Arasa), *gres triàsic* (Rosselló). Una altra denominació, freqüent al País Valencià, és *pedra de rodono* o simplement *rodono*. Es tracta d'una pedra fàcil de treballar i abundant a la zona en què s'han trobat els mil·liaris d'aquest material. ¶²²³ Hom comprén que tots, tret del núm. 28, hagen aparegut a la Via Augusta. Efectivament,

aquesta que, paral·lela a la costa, creuava el País Valencià de nord a sud (425 km), era amb molt la via més important d'Hispània. De fet, la dispersió geogràfica dels mil·liaris sol presentar grans diferències pertot arreu; cf. CHEVALLIER 1972: 38; SILLIÈRES 1984: 274; *idem* 1990: 44. ¶²²⁴ És bastant freqüent trobar en un mateix punt diversos mil·liaris junts; es parla en aquests casos d'agrupacions o 'nious' de mil·liaris, coneguts sobretot a Àfrica, però també a la Gàl·lia i a Hispània. Sobre aquest fenomen, cf. CHEVALLIER 1972: 45; SILLIÈRES 1976: 56; *idem* 1984: 293; *idem* 1990: 46; BONINU-STYLOW 1982. ¶²²⁵ BALBÀS 1892: 39 nota 1. ¶²²⁶ Cf. Referències, núm. 7.

del terme de la Pobla Tornesa que a penes dista 2 km de la Via Augusta. Naturalment, hom va suposar de seguida que molts dels mil·liaris de gres rogenc que han aparegut entre les Coves de Vinromà i Borriol devien haver eixit de l'esmentada pedrera.²²⁷ Aquesta hipòtesi té al seu favor un fet força convincent. En efecte, Esteve va trobar a la pedrera dues columnes mil·liàries abandonades: l'una ja tenia el text gravat, mentre que l'altra encara era inacabada.²²⁸ Ara bé, la presència d'aquesta *officina* a cel obert, explica suficientment la concentració de mil·liaris en el tram esmentat? Així ho creu Arasa.²²⁹ A nosaltres, en canvi, el fet segueix resultant-nos bastant estrany.

Quant a la cronologia dels mil·liaris del País Valencià, les dades són les següents. No se'n coneix cap de l'època republicana ni posterior al s. III. Al s. I dC podrien pertànyer els núms. 5 i 18. El primer es pot atribuir a August (27 aC - 14 dC) o Tiberi (14 - 37), mentre que el segon és possible assignar-lo tant al mateix August com també a Claudi (41 - 54) o Neró (54 - 68). Uns altres dos daten del s. II: el núm. 1 és de Trajà (98 - 117); i el núm. 25, d'Adrià (117 - 138). Cinc mil·liaris daten del s. III: el núm. 6 és de Caracal·la (211 - 217); el núm. 26, de Maximí el Traci (235 - 238); el núm. 21, de Deci i el seu fill Herenni Etrusc (249 - 251); el núm. 23, de Trebonià Gal (251 - 253) i el núm. 20, de Galeri (293 - 305). Finalment, n'hi ha tres que conserven un text tan fragmentari que no és possible identificar els emperadors que hi figuraven (núms. 3, 22, 27). Al nostre parer, devien ser del s. III. Segons, doncs, el que acabem d'exposar, els mil·liaris van des del principi del s. I dC fins a la darrereria del s. III.

Les dades anteriors, a més de basar-se sobre troballes fortuïtes, són massa escasses com per treure'n conclusions respecte dels períodes durant els quals es van realitzar obres en el tram valencià de la Via Augusta. Només podem dir que, en general, reflecteixen el que hom coneix de les activitats d'aquests emperadors en la xarxa viària d'Hispania. Efectivament, August, que féu construir entre el 6 i el 2 aC la via que portava el seu nom, és l'emperador que compta, a Hispania, amb més mil·liaris.²³⁰ També són nombrosos els de Trajà, Adrià i Caracal·la, mentre que disminueixen els de Maximí el Traci i sobretot els de Deci, Trebonià i Galeri.²³¹

Els noms i títols dels emperadors figuren en nominatiu en tres mil·liaris: dos daten de principis del s. II (núms. 1, 25), mentre que l'altre pertany a la primera meitat del s. III (núm. 26). En altres sis el nom va en datiu (núms. 6, 20, 21, 22, 23,

¶²²⁷ Segons ESTEVE 1986: 262: «Els del Pla de l'Arc vindrien de la Marmudella, on és segur que hi hagué una pedrera romana, la qual vaig sentir el goig de trobar l'estiu de 1924». La identificació de la Maignudella amb una *officina* de mil·liaris, que degué ser explotada almenys durant els s. I-III, ha estat generalment acceptada; cf. ARASA 1987d: 65s; *idem* 1990-91: 452; *idem* 1992c: 261s; ARASA-ROSSELLÓ 1995: 68; ULLOA 1999: 213; CEBRIÁN 2000: 39, 65s. ¶²²⁸ Cf. ESTEVE 1986: 262s. SILLIÈRES 1984: 272, 293

fa esment d'un taller de mil·liaris prop de Còrdova, on n'aparegué un de Neró possiblement inacabat. ¶²²⁹ Cf. ARASA 1987d: 66. ¶²³⁰ Per als mil·liaris d'August a Hispania, cf. CIL II p. 1195; SILLIÈRES 1984: 275; *idem* 1990: 168; ARASA 1992c: 256; LOSTAL 1992: 240ss, 269s. ¶²³¹ Quant als mil·liaris i les obres viàries d'aquests emperadors, cf. CIL II pp. 1100ss; SILLIÈRES 1984: 275; *idem* 1990: 168; ARASA 1990a: 24-26; *idem* 1992c: 256ss; LOSTAL 1992: 249ss; ARASA-ROSSELLÓ 1995: 63-64.

27). Tret del núm. 6, que data del 214, els altres són de la segona meitat del s. III.²³² Hom creu que els mil·liaris en què el nom va en nominatiu responen a obres realitzades efectivament en la xarxa viària. En canvi, els que presenten el nom en datiu no sempre correspondrien a treballs reals, sinó que serien més aviat dedicatòries als sobirans, instruments de propaganda imperial.²³³

Les indicacions relatives al nom de la via i a la distància solament s'han conservat en uns pocs mil·liaris. Atès que tots, tret del núm. 28, han aparegut al costat de la Via Augusta, és comprensible que només s'esmente aquesta (núms. 5, 6, 18, 21, 22). La indicació *Via Augusta* apareix al final de la titulatura imperial i abans de la distància. La indicació relativa a la distància només s'ha conservat en quatre (núms. 5, 6, 21, 22). Aquesta s'indica mitjançant la xifra corresponent sense que aparega en cap cas l'abreviatura *m(ilia) p(assuum)*.²³⁴

En els mil·liaris figuren les distàncies sense que s'hi indique el respectiu punt de partida o *caput viae*.²³⁵ Aquesta forma d'indicar les distàncies ha provocat entre els estudiosos dels nostres mil·liaris un llarg debat,²³⁶ que s'explica no solament perquè no consta el *caput viae* en els mil·liaris, sinó també perquè els investigadors només disposaven per a poder solucionar la dita qüestió de tres mil·liaris, la lectura dels quals era dubtosa (núm. 5) o incorrecta (núms. 1, 21). Ara, en canvi, la situació ha canviat. En efecte, al nostre parer, no es pot dubtar de la fiabilitat de la lectura que transmet Sales del núm. 5; s'ha de refusar la restitució que es feia del núm. 1 i s'ha de corregir la lectura del núm. 21. Per altra banda, en els últims anys han aparegut dos nous mil·liaris amb la indicació de la distància; en l'un aquesta es conserva amb totes les lletres (núm. 6), en l'altre s'ha de restituir parcialment, tot i que de forma força aproximada (núm. 22). Gràcies a les esmentades correccions i novetats epigràfiques podem descartar definitivament les hipòtesis que hom ha mantingut al llarg del debat.²³⁷ Ara tenim elements suficients per afirmar que les distàncies

¶²³² En els mil·liaris hom empra generalment el nominatiu al llarg dels s. I-II i, en part, també en el s. III. L'ús del datiu comença en el s. II, augmenta en el III i es consuma totalment en el IV; cf. SILLIÈRES 1984: 272; cf. 291, 293; *idem* 1990: 53; LOSTAL 1992: 230.

¶²³³ Cf. SILLIÈRES 1984: 293; vegeu també *ibid.* p. 291 l'observació de Le Glay a propòsit de la comunicació de Sillières. En canvi, ECK 1999: 72 nota 85 veu en els mil·liaris en datiu no monuments honorífics sinó demostracions de lleialtat. ¶²³⁴ Segons SILLIÈRES 1990: 55, aquesta abreviatura s'omet generalment en els mil·liaris de la Hispània meridional. ¶²³⁵ El *caput viae* podia ser una ciutat, un accident geogràfic (riu, port), una divisió administrativa (la frontera d'una província o *conventus*, etc.). Sobre els *capita viarum*, cf. G. RADKE, en RE, *Suppl.* XIII 1450; CHEVALLIER 1972: 39; SILLIÈRES 1984: 273; *idem* 1990: 56-57. ¶²³⁶ Sobre el *caput viae* o *capita viarum* en els mil·liaris del País

Valencià, cf. MARCHETTI, en DE III 856s; TARRADELL 1973: 93; MOROTE 1979: 146, 150-156; ARASA 1990a: 21, 27s; *idem* 1990-91: 453ss; *idem* 1992c: 258-261; ESTEVE 1992: 607; ARASA-ROSSELLÓ 1995: 65-67; ULLOA 1999: 210s; MOROTE-APARICIO 2000: 45-47; ARASA 2001b: 13-15. ¶²³⁷ Segons MOROTE 1979: 154s, les distàncies dels mil·liaris valencians devien computar-se de sud (*Ad Turres*) a nord (*Dertosa*). Per la seua banda, ARASA 1990-91: 453ss (cf. *idem* 1990a: 26ss; *idem* 1992c: 258ss), postula dos punts de partida: l'un de sud a nord (probablement fins a Borriol), mentre que l'altre aniria des del *Summum Pyrinaeum* vers el sud, fins a *Ildum*. Aquesta hipòtesi és seguida per ARASA-ROSSELLÓ 1995: 65ss i MOROTE-APARICIO 2000: 45-47. Després de la troballa del mil·liari de Castelló (núm. 22), ARASA 2001b: 14-15 ha admès, tot i que amb reserves, la possibilitat que el *Summum Pyrinaeum* fóra l'únic *caput viae* per als mil·liaris valencians.

conegudes en els mil·liaris del País Valencià es computen des del *Summum Pyrinaeum* vers el sud. Per tant, el *caput viae* dels mil·liaris valencians coneguts era el mateix que el dels mil·liaris de Catalunya.²³⁸ Consegüentment el còmput de les milles va creixent des del *Summum Pyrinaeum* vers el sud.²³⁹ L'últim mil·liari en què es constata aquest còmput és el que s'ha trobat no fa gaire a Castelló (núm. 22). Continuava encara més al sud el mateix còmput? Ens inclinem a pensar que devia ser així. Però no ho podem assegurar, ja que els que s'han trobat més al sud (núm. 23-27), a causa del seu estat fragmentari, no presenten la distància.

És normal que els mil·liaris, monuments monolítics de grans dimensions i exposats durant tants segles vora la via més important del país, tinguin història. És comprensible que cap no s'haja conservat sencer en el lloc en què fou erigit originalment. Només uns pocs es conserven *in situ*, tot i que poc o molt malmesos (núms. 2, 15, 19). En general, tots s'han deteriorat: uns han estat arrencats; altres, escapçats o tallats més o menys arran de la base; altres han estat fins i tot destrossats. En qualsevol dels casos, però, els mil·liaris o els seus fragments han aparegut tirats o reaprofitats a la mateixa vora de l'antiga Via Augusta (núms. 1, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18, 20, 21, 25, 27) o a escassos metres (núms. 7, 8, 22, 23). Tan sols un, que era una placa o bloc de marbre blanc, sembla que fou desplaçat des del seu lloc original (el fòrum?) per a ser col·locat en una de les portes de la ciutat musulmana de València (núm. 24). Els altres han aparegut al costat de la Via Augusta, tret del núm. 28, que s'ha trobat a la via secundària de *Saguntum* a *Caesaraugusta*.

Perduda i oblidada la seua funció original, van servir per a altres finalitats. Uns van ser cristianitzats mitjançant una creu (núms. 1, 2, 3, 15, 19); sobre altres es van gravar inscripcions modernes (núms. 2, 12) i fins i tot una altra de romana (núm. 3); d'altres, en fi, foren reaprofitats de diverses maneres: com a abeurador (núm. 8), corró (núm. 28), pedra esmoladora (núm. 5), pedra decorativa (núm. 24), material de construcció (núms. 9, 10, 13, 14).

Pel que fa al lloc de conservació, l'experiència ens diu que els únics llocs adients són els museus. I, de fet, alguns d'aquests alberguen diversos mil·liaris (núms. 6, 8, 21, 22, 27). Col·locar-los en un lloc de trànsit, encara que siga enfront d'un edifici públic (com els núms. 3, 18, 28), pot resultar perillós. Més arriscat encara és conservar-los en llocs més o menys privats, puix que tots acaben desapareixent (núms. 1, 7, 23, 26).

Amb el present inventari no fem més que dur a terme el que havíem repetit en els nostres anteriors volums. Hem intentat que aquest fos exhaustiu. Per tant, no hem estalviat esforços a l'hora de consultar la bibliografia tant impresa com manuscrita. Per altra banda, hem revisat autòpticament tots els mil·liaris que encara es conserven. Atès que molts han aparegut en un tram de pocs kilòmetres, manquen

²³⁸ Cf. PALLÍ 1985: 117s. ²³⁹ El *caput viae*, doncs, d'aquest tram de la Via Augusta era el límit entre Hispània i la

Gàl·lia, el qual es trobava al Coll del Portús, on eren els Trofeus de Pompeu; cf. PALLÍ 1985: 48, 167s.

de text a causa del seu estat fragmentari i havien estat insuficientment descrits pels testimonis, hi hem trobat no poques confusions.²⁴⁰ No solament les hem assenyalat, sinó que també hem indicat la nostra proposta de solució. Finalment, hem fet restitucions de textos fragmentaris i hem corregit algunes de les lectures que se n'havien fet.

¶²⁴⁰ ULLOA 1999: 211 ja observa aquest estat de coses: «Pero, como se ha dicho antes, el número total de miliarios reconocidos en la Vía Augusta a su paso por la provincia de Castellón plantea ciertas discrepancias. Denominaciones diferentes para un mismo monumento

o emplazamientos equívocos han contribuido a crear un panorama en cierto modo confuso sobre el número, localización e identificación de miliarios. En otras ocasiones, hay interpretaciones divergentes sobre los restos de mojones más o menos dudosos».

*E*ls mil·liaris
del
País Valencià
—
CATÀLEG

Traiguera

1. Columna cilíndrica de calcària grisa molt consistent. Estava partida en dos fragments que no casaven bé entre ells; a més, estava trencada dalt i baix i molt mutilada tot al voltant. Tenia «secció d'elipse deformada, amb els eixos de 65 i 42 centímetres. Empotrada i estesa en el camí la major part de la inscripció està esborrada», Senent. És coneguda com *el mil·liari del Collet Roig*.²⁴¹

«En el camí que de Trayguera porta a Tortosa per *Els Hostalets* [...] Fou trobat el miliari a 2 de març de 1919, en la partida anomenada *Collet Roig*, a 4 quilòmetres de Trayguera i 7 del riu Cènia [...] Mercés a la bona voluntat de les autoritats de Trayguera ha sigut portat el mil·liari, per a la seua millor conservació, al pati escolar», Senent. «Allí romangué durant quasi cinquanta anys, fins que en el moment que van edificar-se les noves escoles sembla que fou trencat i se n'aprofitaren els bocins com a material constructiu», Arasa 1992c: 234. Desaparegué, doncs, vers el 1970.

Desaparegut.

Senent 1923 : 723-725; AE 1924: 8; Fletcher-Alcácer 1956: 54; Tarradell 1973: 91-92, núm. 1; Ripollès 1976: núm. 110; Ferreres-Llatjé 1986: 9; Rosas 1987: 155; Arasa 1988a: 18; *idem* 1990: 22, núm. 1.1; *idem* 1992c: 233-237, núm. 1; Lostal 1992: 97-98, núm. 94. Cf. Morote 1979: 148, núm. 4.1; Rosselló 1992: 623; Rosas 1995: 241-242; CIL II² p. 142; Ulloa 1999: 211.

Dimensions: (90) x 63 de diàmetre.

Lletres: 11-8.

¶²⁴¹ ESCOLANO 1611-12: 628, contràriament al que creien ARASA 1992c: 233-234 i ROSSELLÓ 1992: 623, no es refereix a aquest mil·liari, sinó al núm. 2, com ha demostrat ESTEVE 1994: 5-6 i ha estat acceptat

pel mateix ARASA 1996: 565-566; cf. també ULLOA 1999: 211. Tampoc Jaume Prades no es refereix a aquest mil·liari, com creuen FERRERES-LLATJÉ 1986: 9 i nota 19, sinò també al núm. 2.

Ím[p(erator) Ca]e[sar]
 [divi] Ner[v]a[e]
 [fil(ius)] Ner[va]
 [Traianus]
 5 [Aug(ustus)] Ğ[rm(anicus) p(ontifex) m(aximus)]
 [trib(unicia) pot(estate) - - -]
 - - - - -

L'emperador cèsar, fill del divinitzat Nerva, Nerva Trajà,
 August Germànic, pontífex màxim, en la seua potestat tribunícia ...

1-3 Im[p(eratori) Caes(ari)] / [divi Severi Pii] ᶠf(ilio)ᶠ / [divi M(arci) Antonini] nep(oti) (Lostal);
 4 [Traianus Aug(ustus), (Dessau en Senent), [divi Antonini Pii pro]nep(oti) (Lostal); 5 CL[- - -]
 (Dessau en Senent), [divi Hadriani abnep(oti) - - -] (Lostal).

En les r. 1-3 reproduïm el text que va proposar H. Dessau, basant-se en dues fotografies que li havia enviat Senent. Quant a les r. 4-5, l'epigrafista alemany, segons Senent, proposava [Traianus Aug(ustus) / CL[- - -], i feia el següent comentari: «La última ratlla degué contenir una cifra: CL (150) o més elevada, indicadora de la distància de Tarraco en milles romanes. També és de suposar que a més de lo dit degué contenir el miliari qualque títol de l'emperador i la paraula *restituit*, com en altres miliaris de Trajà, que es coneixen a la península i que es poden veure al *Corpus Inscriptionum Latinarum* II 4667, 4672, 4684, 4685, 4933, 4934, 6206».

Observem d'entrada que qualsevol restitució d'aquest mil·liari tan deteriorat i conegut només gràcies a unes fotografies resulta insegura. De fet, Lostal, basant-se en les imatges, atribueix el mil·liari a Caracal·la (213-217), adduint que la paleografia que evidencien les fotografies és descurada i, per tant, tardana. Al nostre parer, en canvi, l'escriptura que hi deixen entreveure no té res de descurada. Per altra banda, Lostal no explica la lectura que proposa per al final de la r. 2 ᶠf(ilio)ᶠ. En la foto es veu bastant bé una E. Dessau considera, al nostre parer correctament, que la dita lletra pertany a la r. 1 i restitueix [Ca]e[sar]. La restitució de les r. 2-3 sembla correcta. Per tant, el mil·liari s'ha d'atribuir a Trajà, no a Caracal·la, com proposa Lostal.

Fins aquí la restitució de Dessau resulta perfectament acceptable. En canvi, dissentim de la seua proposta respecte de les r. 4-5. La interpretació que fa de les dues lletres de la r. 5 en el sentit que serien la xifra indicadora de les milles sembla del tot improbable. La r. 5 no podia ser l'última del text, puix que, si ho fóra, la titulatura imperial restaria incompleta. Per tant, les dues lletres devien ser encara part dels sobrenoms de Trajà. Això vol dir que baix mancarien com a mínim quatre ratlles. El més probable, doncs, és llegir en la r. 5 Ğ*e* i restituir Ğ[rm(anicus)]. Tenint en compte l'*ordinatio*, a l'inici de la r. 5 devia figurar-hi, igualment abreujat, el títol *Aug(ustus)*, i al final *p(ontifex) m(aximus)*. Si la restitució proposada és correcta, la r. 5 tindria nou lletres, igual que la r. 1, una menys que la r. 2 i una més que les r. 3 i 4.

En aquesta última només figuraria el *cognomen Traianus*. En les ratlles següents es faria referència als títols de l'emperador, potser també a l'obra realitzada, a la distància en milles i al nom de la via.

Els mil·liaris de Trajà, a Hispània, són molt nombrosos.²⁴² A causa de l'estat fragmentari del mil·liari, no se'n pot precisar l'any de l'erecció.

Es pot datar en els anys 98-117.²⁴³

2. Columna de pedra calcària de color gris, trencada dalt. Presenta a la part superior un forat on aniria la creu que esmenta Escolano. Es coneguda amb el nom de *mil·liari de la Creueta*.²⁴⁴ Posteriorment, el fust fou allisat en dues cares contraposades, i reaprofitat per a gravar-hi dues inscripcions modernes.²⁴⁵

«Tambien en Trayguera, al extremo de nuestro Reyno, en una encruzijada, donde se parte el camino de Ulldecona y Tortosa, queda otra en pie, que los Christianos le han echado una cruz encima», Escolano.²⁴⁶ «A la vora de la carretera, anant de Sant Rafel a Traiguera, que en aquell indret ve a coincidir amb la Via Romana, deixant el mil·liari al marge esquerre», Esteve. «La pedra duu una inscripció moderna que fa referència a la bifurcació de la via en direcció nord, a la Galera, per un camí i a Ulldecona per l'altre», Rosas. És a dir, es troba entre el camí d'Alcanar i la carretera CV 11, a uns 2 km al nord de Traiguera.

Es conserva *in situ*.

Dimensions: (105) x 55 de diàmetre

Escolano 1611-1612: 2, 628; Esteve 1994: 56; Rosas 1995: 242; Arasa 1996: 565-566; Ulloa 1999: 211.

¶²⁴² Cf. CIL II p. 1100; ARASA 1992c: 256-257.

¶²⁴³ Sobre Trajà, cf. PIR² V 574; RE Suppl. X, 1035ss núm. 1a; KIENAST 1996: 122-124. ¶²⁴⁴ A més d'aquest, altres tres del nostre inventari presenten una creu o han servit de peu per a sostenir-la (núms. 3, 15, 19). El mateix es constata en altres àrees de l'Imperi romà; cf. CHEVALLIER 1972: 45 «Certains [mil·liaris] ont été christianisés, sommés d'un croix».

¶²⁴⁵ Inscripció de la cara oriental: *Camino / de car(r)o de / Barcelona / y de her(r)adu/ra para / Ulldecona*. Inscripció de la cara occidental: *Camino / de her(r)adu/ra para / la Galera / y Tortosa / año 1810*.

¶²⁴⁶ És possible que, com afirmen FERRERES i LLATJÉ 1986: 9 i nota 19, el canonge J. Prades faça ja referència a aquest mil·liari en 1596; cf. també ARASA 1996: 565.

Sense text original

La Jana

3. Columna cilíndrica de pedra calcària de color gris. Tota la superfície és tan rugosa i es troba tan deteriorada que la lectura resulta molt insegura. Tenint en compte el tipus de suport i que aquest aparegué vora la Via Augusta, resulta força probable que es tracte d'un mil·liari, del text del qual encara es veuen algunes lletres. Posteriorment, però, aquest fou reaprofitat per a una inscripció probablement de caràcter sepulcral.²⁴⁷ Els editors anteriors han considerat la columna com un mil·liari dedicat a un dels emperadors que portaren el títol honorífic de *Gothicus*. Aquí presentem només les lletres que, al nostre parer, devien formar part del mil·liari, mentre que el text de la inscripció sepulcral figura en el corpus d'inscripcions amb el núm. 91. A l'esquerra de la inscripció hom ha gravat una creu i el nom *Iesus* abreujat de la següent forma: a l'esquerra i a la dreta de l'asta horitzontal figuren respectivament les lletres I i S, mentre que la H apareix sota l'asta vertical.²⁴⁸

«Fins a l'any 1979 es trobava a la vora esquerra de la carretera de Sant Mateu a la Jana, en la partida de la Bassa Llaurans, a 1'5 km del poble, tot just en el punt on

¶²⁴⁷ Potser el mil·liari estava dedicat a un dels emperadors que va rebre el càstig de la *damnatio*

memoriae. ¶²⁴⁸ Sobre la creu, vegeu la nota al núm. 2.

el camí vell de Sant Mateu –la Via Augusta– s’ajunta amb la carretera per a seguir un mateix traçat fins a la Jana. En aquest any fou traslladat al poble, on es conserva clavat a terra en el carrer Sant Francesc, al costat de l’església», Arasa 1988: 15. «A 1,5 km de la Jana i a 400 metres del jaciment de les Carrasques», Rosas. El mil·liari, doncs, aparegué a l’oest de la Via Augusta i a 1,5 km al sud de la Jana.

Es conserva al c. dels Frares, núm. 2 (al costat de l’església).

Dimensions: ca. 185x70-80 de diàmetre; el diàmetre va disminuint des de dalt fins a la base.²⁴⁹

Lletres: 5-8.

Arasa 1988: 15-18; HEp 1990: 27; Arasa 1992c: 237-239, núm. 2; Rosselló 1992: 623; Rosas 1995: 242; CIL II³ 14, p. 142; Ulloa 1999: 211.

Restes del text del mil·liari

 [- - -]ÇO[- - -]
 [- - -]E[- - -]
 [- - -]Q[- - -]

¶²⁴⁹ És possible que, per convertir el mil·liari en inscripció sepulcral, l’escapçaren i li tallaren la base. En tot cas, té l’extrem superior apuntat i sembla

que la base, d’uns 70 cm, no és cúbica. Aquesta forma peculiar del suport, podria atribuir-se al seu reaprofitament.

Les lletres CO van sobre la r. 1 de la inscripció sepulcral; la E, entre les r. 1 i 2 i la O entre les r. 2 i 3 de la mateixa inscripció. Atés que la segona inscripció data de mitjan s. III, el mil·liari original devia ser del s. II o del principi del s. III.

Les Coves de Vinromà

4. Es desconeix el suport; però del que diu Cavanilles es dedueix que era una columna.

«Mejor suerte le cupo a la que aun existe á la izquierda del camino real, muy cerca del sitio en donde se cruzan la senda que baja de la Sierra de Engarcerán y el camino de San Mateo», Cavanilles. El punt al qual es refereix Cavanilles només el podem precisar si sabem en quina direcció viatjava el botànic valencià. Doncs bé, segons Mateu, en la quarta excursió que féu l'any 1792, es va dirigir des de la serra d'En Galceran vers les Coves i Sant Mateu.²⁵⁰ Així que no es pot buscar el punt indicat per Cavanilles al terme de Vilanova d'Alcolea, com fan Arasa i Rosselló, ni al terme d'En Domènec, com proposa Lostal.²⁵¹ El punt en qüestió es devia trobar on el viarany que baixa de la serra d'En Galceran desemboca en el Camí Reial, vora de l'antiga Via Augusta.²⁵² Ara bé, aquest indret es troba a poc més d'1 km al sudo-est de les Coves i pertany al seu terme.²⁵³ Per tant, el mil·liari era a l'oest de la Via Augusta. Malauradament, Cavanilles no el descriu, tot i que, segons observa, devia trobar-se en millor estat que el núm. 5, del qual copia les restes epigràfiques. Segurament no conservava restes de la inscripció, puix que Cavanilles no en fa esment. Així, es comprén millor que cap autor l'esmentara anteriorment.

Desaparegut.

Dimensions: desconegudes.

Cavanilles 1795: I, 69; Balbàs 1892: 39; Morote 1979: 149, núm. 4.3; Arasa 1990-91: 452; *idem* 1992c: 241, núm. 4; Lostal 1992: 207, núm. 215; Esteve 1992: 599-600; Rosselló 1992: 623; CIL II² p. 142; Ulloa 1999: 211-212; Arasa 2001: 5, 9 nota 38.

Sense text

¶²⁵⁰ Cf. JOAN F. MATEU BELLÉS en la introducció a l'edició de l'obra de Cavanilles patrocinada per Bancaixa, *Llibre Primer* 1995: 30-33. ¶²⁵¹ Segons ARASA 1990-91: 452, es tractaria probablement de «l'encreuament de l'antic Camí Real amb el Camí de les Bassetes». El mateix creu ROSSELLÓ 1992: 623: «Podria haver estat a la partida dels Albellons de Vilanova d'Alcolea, prop

del Camí de les Bassetes». ¶²⁵² ESTEVE 1992: 599-600 ja proposa aquest punt, tot i que no basa la seua proposta en la direcció que portava l'itinerari de Cavanilles, com fem nosaltres. ¶²⁵³ BALBÀS 1892: 39 es refereix probablement a aquest mil·liari quan diu: «también a la salida de las Cuevas de Vinromà [...] se encuentran vestigios de otra».

5. Columna cilíndrica de gres rogenc. Estava trencada dalt. Era coneguda com *la Pedra Llarga* i es trobava prop del pont del mateix nom, a 2 km al sud de les Coves.²⁵⁴

En carta del 15 de novembre del 1753 el metge Josep Crespo informava Sales: «Delante de las Cuevas, a cosa de un quarto en un campo avia una coluna, al parecer más alta que un hombre y redonda, muy gruesa, quadrada en su pie, y está caida, y los labradores para amolar las podadoras se han llevado a pedazos la parte superior, en que se conoce faltan letras, yo he sacado las que quedan». «En frente de las Cuevas habia una piedra miliar con estas letras: VC / MLXX que destruyéron los labradores para hacer piedras de amolar», Cavanilles. En nota a peu de pàgina hi afegeix: «Algo alterada se veia la segunda letra de la ultima línea y parecia L. Si tal fue en realidad, la inscripcion marcaria 70 millas ó 17 leguas desde Valencia hasta las Cuevas».

Créiem en un principi (Corell 1989b: 271-273) que Cavanilles es referia a un mil·liari diferent del que havia descobert Crespo. Ara, però, estem convençuts que no és així.²⁵⁵ El fet que presenten textos diferents s'ha d'atribuir al deteriorament que havia sofert el mil·liari durant els quasi 40 anys que s'escolen entre Crespo i Cavanilles. Però n'hi ha més encara. Huguet 1916: 117 nota 1 diu: «Resulta también de nuestras indagaciones, que a poco más de dos kilómetros de las Cuevas de Vinromá hay, junto al camino del Estado, la que los naturales llaman “pedra llarga”, de la cual dice la tradición que fué puesta en el lugar donde hoy se halla cuando construyeron el Arco de Cabanes. Un puente levantado cerca de dicha piedra es nombrado “el pont de la pedra llarga”; y la partida de terreno inmediata a la piedra también recibe el nombre de esta. En la actualidad no existe de la piedra sino la parte baja, por desgastes y mutilaciones que ha sufrido, pero no recuerdan los que la vieron en mejor estado que tuviera inscripción alguna. Por eso pensamos si esta piedra será cosa distinta del miliario con siglas y números romanos que vió y cita Cavanilles». Doncs bé, a penes es pot dubtar que Huguet, contràriament al que suposa, es refereix al mateix mil·liari que Cavanilles.²⁵⁶ En l'actualitat ha desaparegut completament.

Desaparegut.

Dimensions: «mas alta que un hombre», Crespo; és a dir, *ca.* 165 d'alçària.

¶²⁵⁴ MADDOZ 1846: V, 16, atribueix el mil·liari a Cabanes. Aquest error, que passà a CIL II i altres autors, ha estat corregit per FLETCHER-ALCÁCER 1956: 54. ¶²⁵⁵ Ribelles ja sospitava que es tractava del mateix mil·liari; cf. també ARASA 1988: 18; *idem* 1992c: 239. En canvi, Alföldy (CIL II² p. 142), encara distingeix entre el mil·liari de Crespo i el de Cavanilles. Sembla força probable que VC en la r. 1 del text de Cavanilles corresponga a les lletres

segona i tercera d'*Augusta* del text de Crespo; d'altra banda, MLXX en la r. 2 de Cavanilles no pot ser altra cosa que part de la r. 3 del text de Crespo: CCLXXVII. Les diferències de lectura s'han d'atribuir al deteriorament que havia sofert el mil·liari amb el temps. ¶²⁵⁶ ARASA 1988: 18 ja diu: «Possiblement del mateix mil·liari, o millor dit, del que quedava d'ell, parla encara R. Huguet en 1916».

Crespo en Sales ms. 1753: s.f. ; Sales en Ribelles ms. c in. s. XIX: 123; Cavanilles 1795: I 68-69; Ribelles ms. a in. s. XIX: 82 i 83; Cortés 1836, III, 68-69; Madoz 1846:V, 16; CIL II 4951, anotat 4651 per una errada d'imprensa; Huguet en Sarthou ca. 1913: 185; *idem* 1916: 117 nota 1; HAE 969; Fletcher-Alcácer 1956: 54; Tarradell 1973: 92 núm. 2; Ripollès 1976: núm. 58; Morote 1979: 148, núm. 4.2; Arasa 1988: 18-19; *idem* 1990: 22, núm. 1.2; Corell 1989b: 271-273; Arasa 1992c: 239-241, núm. 3; Lostal 1992: 195-196, núm. 189 cf. 275-276, núm. 279; HEp 1993: 154; CIL II² p. 142. Cf. Llorente 1877: 276 nota 1; Rosselló 1992: 623; Ulloa 1999: 211.

Text segons Crespo

TRIBVNĪ C.
PŌTESTAE XXXIII
VIA AVGVSTA
CCLXXVIII

Text de Cavanilles

VC
MLXX

Lectura

[- - -] tribunic(ia)
potestate XXXIII
Via Augusta
CCLXXVIII

A l'emperador cèsar ..., en la seua trenta-quatre potestat tribunicia. Via Augusta, 278 (milles)

3-4VC / MLXX (Cavanilles). Aquest text ha passat als editors en general, ja que desconeixien el ms. de Sales, que presenta un text més extens.

Tenint en compte la *tribunicia potestas XXXIII*, el mil·liari només pot haver estat erigit per August, Tiberi, M. Aureli o Constantí el Gran. Ara bé, atès que els dos primers compten amb un nombre considerable de mil·liaris a la Via Augusta, mentre que no se'n coneix cap de M. Aureli i els de Constantí són força escassos, sembla probable l'atribució del mil·liari a August o Tiberi. El primer va exercir la *tribunicia potestas XXXIII* en els anys 11-12, mentre que el segon ho féu en els anys 32-33.

Atès que en aquest mil·liari figura la milla 278 i en el de Vilanova (núm. 6) la 283, la distància entre ambdós punts deuria ser de 5 milles, és a dir 7,400 km. En canvi, la distància entre el pont de la Pedra Llarga i l'Hostalot és lleugerament inferior, ja que a penes arriba a 6 km. Però les inexactituds quant a les distàncies són molt freqüents en l'antiguitat. Les 278 milles es computen a partir del *Summum Pyrenaeum*, com exposem en el núm. 6.

Es pot datar en els anys 11-12 o 32-33.

La Vilanova d'Alcolea

6. Columna cilíndrica de gres rogenc; la base és cúbica. El seu estat de conservació és excel·lent si el comparem amb la resta dels mil·liaris del País Valencià. Amb tot i això, cal dir també que, en el moment de l'extracció, la pala mecànica li causà petits desperfectes, fins i tot en el camp epigràfic mateix.

La va traure casualment l'excavadora quan feia treballs de terrabuit per a l'ampliació de la carretera de Castelló a Sant Mateu. Aparegué al principi de març del 1992, en el punt en què la carretera que surt de Vilanova desemboca a la de Sant Mateu (C 238), en el paratge denominat l'Hostalot. «El dia 3 de març de 1992, fent obres per eixamplar la carretera, en arribar a la Carrasqueta, l'excavadora descobrí enfonsat en l'aiguamoll del marge dret un llarg pedrot», Esteve.²⁵⁷ «El mil·liari aparegué al costat oest del pont, a uns 3-4 m del seu estrep meridional, travessat, amb la base a l'oest, entre nombroses pedres», Arasa 1990-91. Es conservava a la cooperativa de la Vilanova d'Alcolea, des d'on ha estat traslladada a l'Ajuntament.

Es conserva a l'Ajuntament.

Dimensions: 271 x 54-67 de diàmetre.

Lletres: 7.

Corell-Grau-Gómez 1992: 208-210; Arasa 1990-91 (1993 és la data de publicació); *idem* 1994; HEp 1995: 305. Cf. Esteve 1992: 607; Martínez Ahrens 1992; CIL II² p. 142; Ulloa-Grangel 1996: 349-351; Ulloa 1999: 212; Morote-Aparicio 2000: 45-46.

IM
MA LI(I)NIV
AVG PARTMA' RITM
GERMANICOM XPO
MAX TRIB POTE TXVII
IMP III COS IIII P PROCOS
VIA AVGVSTA
CCLXXXIII

¶²⁵⁷ Suposàvem en un principi (CORELL-GRAU-GÓMEZ 1992: 208) que es tractava del mateix mil·liari al qual es refereix Cavanilles (núm. 15). Aquesta hipòtesi, però, sembla que no té base. En

efecte, com bé observa ARASA 1994: 255 nota 1, ni les circumstàncies de la troballa ni l'estat de conservació del suport permeten aquesta identificació.

Im[p(eratori) Caes(ari)]
M(arco) A[ure]lio An[t(onino) P(io) F(elici)]
Aug(usto) Part(hico) max(imo) [B]rit(anico) m[ax(imo)]
Germanico m[a]x(imo) po[nt(ifici)]
 5 *max(imo) trib(unicia) pote[s]t(ate) XVII*
imp(eratori) III co(n)s(uli) IIII p(atri) [p(atr)iae] proco(n)s(uli)
Via Augusta
CCLXXXIII

A l'emperador cèsar Marc Aureli Antoní, Pius, Felç, August,
 Pàrtic màxim, Britànic màxim, Germànic màxim, pontífex màxim,
 en la seua disetena potestat tribunícia, aclamat emperador per terçera vegada,
 cònsol per quarta vegada, pare de la pàtria, procònsol. Via Augusta, 283 (milles).

1 [Imp(eratori) Caes(ari)]; 3 [Br]it(anico) (Corell-Grau-Gómez); 1-3 Imp(eratori) [Cae]sar[ri] /
 [M(arco) Au]r(elio) An[t(onino) P(io) F(elici) Aug(usto) ?] / Part(hico) Max(imo) Brit(tanico)
 M[ax(imo)] (Arasa); 4 p[ont(ifici)] (Corell-Grau-Gómez), Pont(ifici) (Arasa); 5 pote[s](tate); 6
 imp(eratori) III co(n)s(uli) IIII proco(n)s(uli) (Arasa); 8 [(m)ilia] p(assum)] (Arasa).

L'abreviatura *M(ilia) P(assuum)*, absent del conjunt dels nostres mil·liaris, és
 generalment omesa.²⁵⁸ Per tant, no s'ha de restituir en el present cas.

El mil·liari fou dedicat a Caracal·la (211-217) durant la seua *tribunícia potestas*
XVII, que correspon a l'any 214. Aquest emperador desenvolupà una gran activitat
 no sols en la Via Augusta, sinó també en tota la xarxa viària d'Hispania, segons es
 desprén dels seus nombrosos mil·liaris que s'hi han trobat.²⁵⁹ Tot i que el seu nom
 apareix esborrat en unes poques inscripcions, Caracal·la no fou oficialment objecte
 de la *damnatio memoriae*.²⁶⁰

La importància d'aquest mil·liari rau en què ha servit per a confirmar la
 identificació del jaciment de l'Hostalot amb *Ildum*. Sobre la localització d'aquesta
mansio, esmentada sovint pels itineraris,²⁶¹ existien diverses hipòtesis.²⁶² Senent ja
 proposava la identificació de l'Hostalot amb *Ildum*.²⁶³ Doncs bé, les restes
 arqueològiques que s'hi han trobat i sobretot el mil·liari han permès de confirmar
 aquesta hipòtesi.²⁶⁴ Efectivament, la distància de 283 milles que indica el mil·liari
 coincideix pràcticament amb la que donen l'Itinerari d'Antoní i els vasos de Vicarello

¶²⁵⁸ Cf. SILLIÈRES 1990: 55. ¶²⁵⁹ Cf. CIL II p.
 1104-1105; ARASA 1990-91: 450ss; *idem* 1994:
 258ss. ¶²⁶⁰ No té, doncs, base la suposició
 d'ARASA 1994: 258, «La segunda línea, donde
 figura el nombre del emperador, resulta
 particularmente ilegible, tal vez porque fue
 objeto de la *damnatio memoriae* a que fue

sometido el nombre de Caracalla después de su
 muerte». ¶²⁶¹ Vasos de Vicarello I, II, III, IV (CIL
 XI 3281-3284); IT. ANT. 399,6; AN. RAV. 304,4;
 342, 11; GUIDO 82 (515, 1). ¶²⁶² Cf. ARASA-
 ROSSELLÓ 1995: 55; ARANEGUI (coord.) 1996:
 82, 85. ¶²⁶³ SENENT 1923: 724. ¶²⁶⁴ Cf. ARASA
 1989; *idem* 1994; ULLOA-GRANGEL 1996.

entre el *Summum Pyrinaeum* i *Ildum*.²⁶⁵ Observem també que el mil·liari de l'Hostalot constitueix una prova evident que les milles es computaven a partir del *Summum Pyrinaeum*.

El mil·liari data de l'any 214.²⁶⁶

Bell-lloch

7. Columna de gres rogenic. És coneguda com *el mil·liari de Benixió*.

«En un tossal de la partida de Benixió, situada a curta distància a l'est de la Via Augusta [...] El fragment es va trobar en una finca de J. Andreu», Arasa. «Es conserva a casa de J. García, de Bell-lloc», Arasa.

Desaparegut.

Dimensions: (40) x (20) de diàmetre.

Arasa 1992c: 242, núm. 5; Rosselló 1992: 623; Ulloa 1999: 212.

Sense text

La Vall d'Alba

8. Columna de gres rogenic. Es conserva «la base i l'arrancament de la columna, tallada longitudinalment per la meitat i buidada», Arasa. És coneguda com *el mil·liari del Mas de l'Arc*.

«Es conserva al pou del Mas de l'Arc, situat a la vora sud del camí de Cabanes a la Vall d'Alba, reaprofitat com a pica [...] Aquest mil·liari està situat a 180 metres de l'Arc de Cabanes [...]. Deu procedir de les proximitats de la vil·la que hi havia a la vora de l'arc i possiblement degué ser escapçat –com altres dels conservats– i després reutilitzat», Arasa. «En la actualidad se encuentra depositado en dependencias municipales de la Vall d'Alba», Ulloa.

Es conserva al Museu Etnològic de la població.

Dimensions: (118) x 60 de diàmetre.

Arasa 1996: 566-567; Ulloa 1999: 212.

¶²⁶⁵ Sumant les distàncies que *It. Ant.* 397,7 - 399,6 indica entre *Summum Pyrinaeum* i *Ildum* s'obté un total de 282 milles; la mateixa distància indica el vas de Vicarello I (CIL XI 3281); en canvi, els vasos II, III, IV (CIL XI, 3282-3284) donen les

distàncies de 279, 281 i 277 milles, respectivament. Les petites diferències que s'hi observen són les habituals en aquests documents i no tenen cap importància. ¶²⁶⁶ Sobre Caracal·la, cf. PIR² S 321; RE II, 2434ss núm. 46; KIENAST 1996: 162-165.

Sense text

9. Columna cilíndrica de gres rogenc. Està trencada quasi arran de la base, la qual es troba soterrada; la part que sobreïx està molt deteriorada. És coneguda com *el mil·liari del Mas de les Obreres*.²⁶⁷

«Està a 1210 m abans d'arribar a l'arc entre la casa de Florenci i el Mas de les Obreres, on ara hi ha una granja», Esteve. «En les proximitats del mas de les Obreres, a la vora dreta de la via, a uns 1200 m de l'arc de Cabanes, hi ha encastada a la paret del marge del camí la part inferior d'una columna mil·liaria», Arasa. Es troba, doncs, a uns 1200 m al nord de l'arc de Cabanes i a l'oest de la senda dels Romans.

Desaparegut.

Dimensions: (25) x 40 de diàmetre.

Esteve 1986: 248-249; Arasa 1992c: 242, núm. 6; Rosselló 1992: 623; Ulloa 1999: 212.

Sense text

¶²⁶⁷ ESTEVE 1986: 248 creu equivocadament que aquest mil·liari és el mateix que esmenta Beuter, és a dir, el núm. 20. Basa la seua suposició en el fet que l'autor es refereix al mil·liari de Galeri immediatament a continuació d'esmentar l'arc de Cabanes. Però cal tenir en compte que Beuter localitza el dit mil·liari entre Borriol i la Pobla Tornesa, és a dir, bastant més al sud. A més, el mil·liari

en qüestió era de jaspi, és a dir, probablement de pudinga, i es trobava tombat en terra, mentre que el de la Vall d'Alba és de gres rogenc i està plantat *in situ*. És igualment infundada la hipòtesi d'ARASA 1992c: 247, segons la qual, «Quan A. Valcárcel visità la comarca l'any 1790 degué veure el mil·liari que es conserva a prop de l'arc [núm. 9], pensant que es tractava de l'esmentat pel nostre cronista».

10. Columna cilíndrica de gres rogenic. Estava trencada baix. És coneguda com *el mil·liari del camí de l'Estret*.²⁶⁸

«A la cruïlla del camí de l'Estret hi ha emparedada a l'esquerra una grossa pedra de rodeno, que no es pot dir que siga d'un mil·liari, però la que li va damunt amb una galta picada i arrodonida, de segur que ho és», Esteve. La columna, doncs, es trobava solta a l'est de la senda dels Romans, en l'encreuament d'aquesta amb el camí de l'Estret. No l'hem trobada.

Desaparegut.

Dimensions: desconegudes.

Esteve 1986: 251 i lám. IIa; Arasa 1992c: 242 nota 185; Ulloa 1999: 212.

Sense text

La Pobla Tornesa

11. Columna cilíndrica de gres rogenic. Està tallada prop de la base, que és cúbica. És coneguda com *el mil·liari del mas de Sopes*.

«Es troba situat a la vora esquerra de la senda dels Romans, uns 750 m al nord del riu de la Pobla (lám. XI). Fou donat a conèixer per Morote el 1979, que va realitzar un sondeig a la via al costat del mil·liari i en descobrí la base», Arasa. «Hem localitzat més enllà [del núm. 12] un fragment calcari cilíndric tombat, que hauria estat desplaçat uns 200 m. de la via (fig. 1, 7 bis)», Rosselló.²⁶⁹ El mil·liari, doncs, devia trobar-se molt a prop del núm. 12, amb el qual no s'ha de confondre. Arasa no el recull. Actualment es troba on el va veure Rosselló, és a dir, solt a uns 200 m a l'oest de la senda dels Romans i a 4,1 km de la Pobla Tornesa.

¶²⁶⁸ Arasa, basant-se en la foto presentada per Esteve en la lám. IIa, diu: «no em sembla que pertanyi a

cap mil·liari». ¶²⁶⁹ El fragment no és de calcària sinó de gres rogenic.

Es conserva al mateix lloc

Dimensions: (60) x 55-60 de diàmetre.

Morote 1979: 149, núm. 4.5; Rosselló 1992: 623 i fig. 1.7 bis; Arasa-Rosselló 1995: 107; Ulloa 1999: 212 i làm.V.2.

Sense text

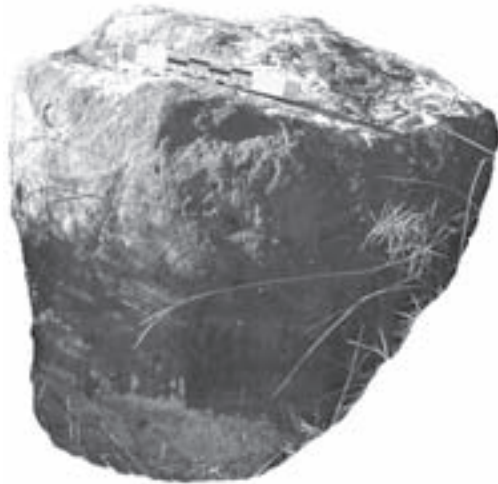
12. Columna cilíndrica de gres rogenc. Està trencada quasi a nivell de la base, la qual és de forma cúbica. És coneguda com *el mil·liari dels Bufadors*.

La va descobrir Morote en un sondeig que realitzà l'any 1979 a la senda dels Romans. En canvi, ell ignora que era inèdit. No s'ha de confondre amb el núm. 11. Es troba *in situ* a uns 3,9 km al nord de la Pobla Tornesa i a uns 750 m més enllà del riu de la Pobla, a l'est de la senda dels Romans. «A la testa porta gravats dos vuits i tres curtes ratlles senyalant la fita núm. 88 del darrer amollonament que manà fer el Baró de les seues propietats a la Pobla, allà pels voltants del 1900», Esteve. Com que no va trobar el fragment al lloc esperat, Rosselló suposà que havia desaparegut. Al mateix temps, però, es refereix a una possible base de mil·liari que va veure a prop. Doncs bé, l'esmentada «possible base» no es altra que el mil·liari dels Bufadors.

Es conserva *in situ*.

Dimensions: (35) x 60 de diàmetre.

Morote 1979: 149, núm. 4.6; Esteve 1986: 251; Arasa 1992c: 242-243, núm. 7; Lostal 1992: 207, núm. 216; Rosselló 1992: 623; Ulloa 1999: 212.

Sense text

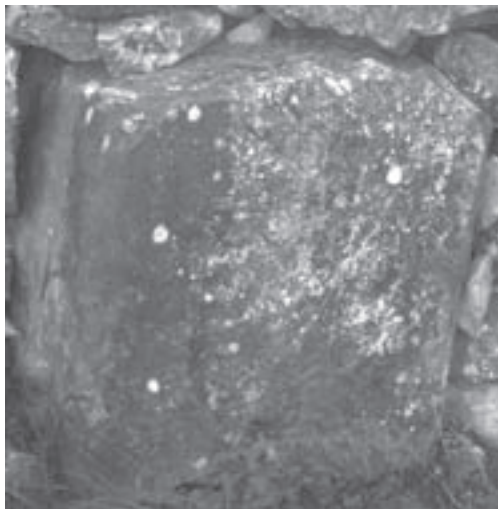
13. Base d'una columna de gres rogenc.²⁷⁰

Es troba reaprofitada en un ribàs, a 6 m al nord del núm. 15. Arasa dóna a aquest i al següent una sola entrada.

Es conserva al mateix lloc.

Dimensions: (58) x 60 de diàmetre.

Esteve 1986: 252; Arasa 1992c: 243, núm. 9; Rosselló 1992: 623; Ulloa 1999: 213.

Sense text

¶²⁷⁰ Segons ESTEVE 1986: 252-253, els núms. 13 i 14 haurien estat col·locats l'un a la dreta i l'altre a l'esquerra del núm. 15 i haurien servit com a simples pujadors. La hipòtesi, però, sembla infundada. Segons ARASA-ROSSELLÓ 1995: 61, «La milla romana tenia vuit subdivisions en estadis grecs de 185-185'5 m. Aquestes eren senyalades en ocasions amb petites lloses anomenades *tabellarii*, mencionades en algunes

inscripcions, com ara una de *P. Popilius Laenas* erigida l'any 132 aC a *Forum Popilii*. Plutarc, en la seua obra sobre la vida de *C. Sempronius Gracchus*, va adoptar l'explicació popular que feia d'aquestes pedres un escaló per a pujar els cavallers a llurs muntures: aquesta interpretació s'ha aplicat en ocasions als mil·liaris escapçats, que han passat a considerar-se així simples "pujadors"». Cf. també CHEVALLIER 1972: 37s.

14. Base d'una columna de gres rogenç.²⁷¹

Es troba reaprofitada en un ribàs, entre el núm. 13 i el núm. 15, més a prop d'aquest que d'aquell. Arasa presenta aquesta i l'anterior en una sola entrada.

Es conserva al mateix lloc.

Dimensions: (90) x 60 de diàmetre.

Esteve 1986: 252; Arasa 1992c: 243, núm. 9; Rosselló 1992: 623; Ulloa 1999: 213.

Sense text

15. Columna cilíndrica de gres rogenç. S'ha gravat una creu en la part posterior del fust.²⁷² És coneguda com *el piló dels Aiguamolls*.

«Una [columna] enhiesta cabe la venta que llaman Emperadora», Escolano. L'autor es refereix amb tota probabilitat al piló dels Aiguamolls, ja que la masia del mateix nom es troba a menys de 700 m d'aquest. «Parece que por esta [la Poble Tornesa] pasaba el camino romano de Valencia á Barcelona: lo cierto es que no léjos de la Poble, y casi á la extremidad de los cerros en que se terminan los montes hácia el Norte, se conserva aun plantada perpendicularmente una de las piedras que los Romanos ponian para señalar las millas. Es de piedra de amolar roxiza y dura, de una sola pieza, sin inscripción ni letras, y su figura cilindrica por espacio de seis pies, hasta que junto al suelo que la sostiene empieza a ser quadrada», Cavanilles. El mil·liari es troba a la partida de la Roca, a 2,3 km al nord de la Poble Tornesa, plantat en un ribàs a l'oest de la senda dels Romans.

Es conserva *in situ*.

¶²⁷¹ Esteve creu que es tracta d'un simple pujador; vegeu la nota a l'anterior.

¶²⁷² Sobre la creu, vegeu la nota al núm. 2.

Dimensions: 230 x 85 de diàmetre.

Escolano 1610-11: 2, 628; Cavanilles 1795: I, 55; Balbàs 1892: 39; Huguet 1916: 116; Morote 1979: 149, núm. 4.3; Esteve 1986: 252; Arasa 1992c: 243, núm. 8; Lostal 1992: 207-208, núm. 217; Rosselló 1992: 623; Ulloa 1999: 212; Arasa 2001: 5 nota 23.

Sense text

Segons Arasa i Rosselló, el mil·liari conserva restes epigràfiques irrecognoscibles. Al nostre parer, es tracta de senyals accidentals. Sembla que l'erosió no ha deixat rastres de la inscripció, o potser es tracta d'un mil·liari anepigràfic.

16. Probablement era una columna cilíndrica i de gres rogenc.

«En el año 1868 formóse un expediente en averiguación de quien fué el autor de la sustracción de una piedra miliaria que había cerca de Puebla Tornesa, en el camino que desde este lugar conduce a Villafamés.²⁷³ Tal miliario era seguramente uno de los referidos por Cabanilles».

«Las diligencias entonces practicadas en busca del miliario no dieron ningún resultado y de él no ha vuelto a saberse nada desde los primeros días de Diciembre de 1867, en que fue seguramente arrancado del sitio en que se hallaba.²⁷⁴ Dicho

¶²⁷³ Ramon Huguet era secretari de la Comissió de Monuments i devia estar ben informat. ¶²⁷⁴ La nota 73 diu: «Los datos aquí transmitidos están

tomados directamente del expediente que entonces se formó, el cual se guarda en el Archivo de la Comisión de Monumentos de la Provincia».

miliario, al parecer, carecía de inscripción y es de observar que no estaba en el camino que conduce a Cabanes (pretendida *Ildum*) partiendo de Puebla Tornesa, sino en el que desde este último punto se dirige a Villafamés, los cuales son muy distintos», Huguet en Sarthou. El que vol dir l'autor és que el mil·liari al·ludit no era a l'actual carretera comarcal 238, sinó al camí conegut com la senda dels Romans.²⁷⁵ Cal considerar el mil·liari esmentat com un molló més dels que flanquejaven la Via Augusta al nord de la Poble Tornesa.

Desaparegut.

Dimensions: desconegudes.

Huguet en Sarthou *ca.* 1913: 187; Esteve 1986: 257-258; Arasa 1992c: 245, núm. 12.

Sense text

17. Columna cilíndrica de gres rogenc, trencada dalt. Només conserva part de la base i l'arrencament de la columna. La base, de forma cúbica, té 60 cm d'amplària. La fractura longitudinal impedeix saber-ne el diàmetre. És coneguda com *el mil·liari de la Font Seca*.²⁷⁶

Aparegué en les mateixes circumstàncies que el núm. 18. Fou enterrat davant la Casa de Cultura, al costat del núm. 18.

Desaparegut.

Dimensions: (90) x ?.

Esteve 1986: 258-260; Arasa i Vicent 1986: 251-252; Arasa 1987d; *idem* 1990: 22; *idem* 1992c: 243-245, núm. 10; Rosselló 1992: 623; Lostal 1992: 276, núm. 280-281; CIL II² 14, p. 142; Ulloa 1999: 213.

Sense text

¶²⁷⁵ ESTEVE 1992: 257-258 i ARASA 1992c: 245 creuen que aquest mil·liari és el mateix que el núm. 19. La identificació és errònia, com aclarim

en la nota al núm. 19. ¶²⁷⁶ ESTEVE 1986: 258-259 considera el fragment com un simple pujador. Sobre aquesta qüestió, cf. la nota al núm. 13.

18. Columna cilíndrica de gres rogenç. Està trencada dalt i en la part posterior; la base és cúbica.

«En desembre de 1985, traient terra de la parcel·la que hi ha entre el Camí Vell de Vilafamés i la carretera nova, enfront mateix del conegut miliari [núm. 19], es descobrí una estreta faixa de la Via Romana, mantenint intacte l'empedrat, i a la vora una altra columna miliària que el tractor partí en quatre trossos. Recomponent-la ens dóna un cos cilíndric de 0'54 m. de gruix i 0'9 de llarg, a part el gros toscó que té 0'65 m. de costat», Esteve. «L'any 1985, en unes obres il·legals d'extracció de terres d'una parcel·la a l'eixida de la Pobla Tornesa, entre la carretera de Vilafamés i la Senda dels Romans, en la partida de la Font Seca, aparegueren dos mil·liaris que foren trencats per la màquina. El lloc exacte de la troballa és situat a la vora dreta de la via, el mur de contenció de la qual fou descobert per les obres, 25 m al NW d'un altre mil·liari [núm. 19], que és conserva a l'altra banda del camí», Arasa 1992c: 243-244. El lloc, doncs, de la troballa es troba a l'oest de la senda dels Romans, anomenada també en aquest tram *Camí Vell de Vilafamés*. El lloc dista 625 m de la Pobla Tornesa i uns 25 m del mil·liari núm. 19.²⁷⁷

Es conserva plantada davant la Casa de Cultura.

Dimensions: (175) x 62 de diàmetre

Lletres: 8,5.

Esteve 1986: 258-260; Arasa-Vicent 1986: 251-252; Arasa 1987d; *idem* 1990: 22, núm. 1.3; HEp 1990: 273; Arasa 1992c: 243-245, núm. 11; Lostal 1992: 276, núm. 280-281. Cf. Rosselló 1992: 623; CIL II² p. 142; Ulloa 1999: 213.

Via A[ug(usta) - -]

¶²⁷⁷ Creu ESTEVE 1986: 257-258 que aquest mil·liari és el mateix que, segons HUGUET en SARTHOU *ca.*

1913: 187, havia estat sostret l'any 1867 (núm. 16). La suposició, al nostre parer, és infundada.

L'escriptura és profunda i acurada.

Per la paleografia, es pot atribuir al s. I dC.

19. Columna cilíndrica de gres rogenc, trencada dalt. Hom ha gravat una creu en la cara superior.²⁷⁸ És conegut com *el mil·liari del Camí Vell de Vilafamés*.

«Muy recientemente, en una excursión realizada los últimos días de Octubre de 1912 [errada per 1916], pudimos comprobar personalmente la existencia de otro miliario romano, incompleto y sin inscripción legible, enclavado junto a la *senda dels romans* [...] Este miliario a que nos referimos, que consta de una base cuadrada y del arranque de una columna desmoronada, se halla a unos dos kilómetros de Puebla Tornesa y parece que del mismo no se haya hecho aún ninguna mención», Huguet en Sarthou. «En el promedio de este primer trozo de calzada, y situado a su orilla derecha, queda en pie parte de un miliario, de cuya inscripción frustrada parece que se adivinen algunos rasgos. Es el miliario de piedra rojiza, silíceo y deleznable, y ha tenido que sufrir no solo las inclemencias de los elementos, sino las injurias de los hombres, que han dejado mutilada su parte superior», Huguet. El mil·liari es troba a uns 600 m (no a 2 km, com diu Huguet) al nord de la Poble Tornesa, plantat *in situ*, a l'est de la senda dels Romans. La denominació «mil·liari del camí Vell de Vilafamés», és deguda al fet que la Senda dels Romans adopta aquest nom al tram septentrional de la Poble Tornesa. També sobre aquest mil·liari s'ha creat bastant confusió.²⁷⁹

Es conserva *in situ*.

Dimensions: (130) x 65 de diàmetre.

Huguet en Sarthou *ca.* 1913: 207, nota 105; Huguet 1916: 116; Fletcher-Alcácer 1956: 54; Morote 1979: 149, núm. 4.6; Esteve 1986: 257-258; Arasa 1992c: 245, núm. 12; Lostal 1992: 208, núm. 218; Rosselló 1992: 623; CIL II² p. 142; Ulloa 1999: 212.

¶²⁷⁸ Sobre la creu, vegeu la nota al núm. 2. ¶²⁷⁹ El mil·liari no aparegué al jaciment ibèric de la Balaguera, com diu LOSTAL 1992: 208; ni ha desaparegut, com hom afirma en CIL II² 14, p. 142. Per la seua banda, ARASA 1992c: 245, núm. 12 suposa que aquest i el núm. 16 són el mateix. Aquesta hipòtesi no té base. Efectivament, segons

HUGUET 1916: 116, el núm. 19 el va descobrir ell mateix plantat *in situ*. En canvi, respecte del núm. 16, diu en SARTHOU *ca.* 1913: 187 que s'havia obert un expedient per tal d'esbrinar qui l'havia sostret l'any 1867 i que mai més se'n va saber res. A més, quan descobreix el núm. 19 no fa referència al núm. 16.

Sense text

Borriol

20. «Una coluna de jaspe», Beuter.²⁸⁰ Estava trencada dalt i baix.

«Y en la vall que està entre Borriol y la Pobleta està una columna gran derrocada en lo camí», Beuter 1538. «Queda la columna derribada en el camino y quebrada, y por el tiempo las letras están quebradas y en parte roydas», Beuter 1563.

Respecte d'aquest mil·liari, convé observar diversos errors. En primer lloc, es tracta d'un mil·liari, no d'una inscripció commemorativa de l'erecció de l'arc de Cabanes, com creien tots els autors anteriors a Hübner.²⁸¹ En segon lloc, Beuter diu que el mil·liari aparegué «entre Borriol i la Pobleta [= la Pobla Tornesa]», però no en precisa el lloc exacte. En canvi, Lumières, que no el va veure (l'únic testimoni ocular n'és Beuter), el situa «en las inmediaciones del arco». Hübner, seguint Lumières, diu: «prope arcum Romanum». Els autors posteriors, consegüentment, l'anomenen *el mil·liari de Cabanes* (Tarradell, Lostal). Aquest error ha estat corregit per Arasa

¶²⁸⁰ Segons BEUTER 1538: f. 48, l'ara que es conserva a Morella (núm. 80) era també de jaspi. Com que aquesta inscripció és d'una roca sedimentària detrítica, anomenada *pudinga*, pensem que el mil·liari de Borriol seria del mateix material. ¶²⁸¹ En CIL II p. 528 observa: «errant

enim, qui quem *Beutenus* ibi fuisse tradit Galerii Valerii Maximiani titulum ad arcum Romanum referunt ibi adhuc servatum (cf. Lumières inscr. Val p 28 tab 4,47; Laborde 1 p 91 tab 110) et Cn. Pompeio aliisve claris ducibus perperam a vulgo adscribi solitum».

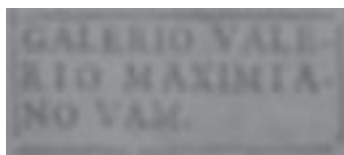
1990. En tercer lloc, de la notícia que dóna Beuter es pot deduir que el mil·liari aparegué segurament al terme de Borriol, el qual arriba fins ben a prop de la Pobra Tornesa. Considerem, però, que no hi ha base suficient per a suposar que es trobà en les Costes de la Pobra.²⁸² En quart lloc, no hi ha tampoc base suficient per a identificar aquest mil·liari amb cap altre, com volen alguns autors.²⁸³

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Beuter 1563: I f. 35 v; Escolano 1610-11: 2, 623-624; Panel ms. ca. 1750: 20; Lumières (ms. ca. 1800: p. 81-82 (ed. 1852: 28, núm. 48); Masdeu 1820: 115, núm. 1594; Miralles 1868: 35; CIL II 4950; Andreu 1970: 8; Fletcher-Alcàcer 1956: 53; ILER 1999; Tarradell 1973: 92 núm. 3; Ripollès 1976: núm. 50; Morote 1979: 149, núm. 4.4; Esteve 1986: 248; Arasa 1990: 23, núm. 14; *idem* 1992c: 245-249, núm. 13, Lostal 1992: 155-156, núm. 151. Cf. Beuter 1538: 39; Roselló 1992: 623; CIL II² 14, p. 142; Ulloa 1999: 213.

Text segons Beuter 1563

Galerio Vale-

rio Maximia-

no *nobi*[lissi]- (?)

[*mo Caesar*(ari) - - -]

A ... Galeri Valeri

Maximià,

nobilíssim cèsar ...

3VAM (Beuter), els editors posteriors, tret d'Arasa, ometen les tres lletres puntejades. Les restes de lletres que va veure Beuter podrien correspondre a NOBI, ja que VAM resulta inviable.

L'adjectiu *nobilissimus* comença a aplicar-se a partir del 198 a aquells que els emperadors associaven al seu poder amb el títol subordinat de *Caesar*, inferior al d'*Augustus*. Doncs bé, Galeri, elegit per Dioclecià, portà el títol de *nobilissimus Caesar*

¶²⁸² Segons ROSSELLÓ 1992: 623, Beuter hauria vist el mil·liari a «les Costes, devers el km 17 de l'actual carretera»; el mateix opina ARASA 1992c: 246; *idem* 2001: 10. ¶²⁸³ ESTEVE 1986: 248 suposa que el mil·liari de Galeri es pot identificar amb el del mas de les Obreres, és a dir, el nostre núm. 9; la

hipòtesi és seguida per ARASA 1992d: 247. ROSSELLÓ 1992: 623, per la seua banda, suposa que es podria identificar amb «Una base de gres de devers 70 cm de diàmetre, que roman al límit de termes entre la Pobra i Borriol, vora el mateix terrabuit de la carretera».

des de maig del 293 fins a maig del 305. El mil·liari de Borriol, si la nostra restitució és correcta, pertany a Galeri en la seua etapa de *Caesar*. La hipòtesi sembla ser corroborada per l'observació de Lostal 1992: 151 segons la qual tots els mil·liaris de Galeri que s'han trobat a la província Tarraconense pertanyen a la seua època de cèsar.

Si la suposició és correcta, el mil·liari es podria datar en 293–305.²⁸⁴

21. Columna cilíndrica de gres rogenc. Està partida en tres fragments. La superfície és molt rugosa. La part superior, que va ser reaprofitada com a corró, encara la va veure Fita; posteriorment ha desaparegut.

«Está hechada en el suelo delante la Hermita de S.Vicente de Borriol, a once leguas de Valencia, que yo descubrí y copié en 25 de setiembre de 1753», Sales.²⁸⁵ «Estos tres pedazos de piedra están en la Hermita de San Vicente de esta Villa [...] Halláronse en el camino que va a la Puebla donde estaban de mucho tiempo ha caídos y arrojados a un lado del camino de la cuesta que se encuentra cosa de una legua. De allí con ocasión de fabricar la Hermita de San Vicente que está en el propio camino los mandó traer el Ayuntamiento de Borriol para colocarles en ella, y no llegó a efectuarse, pero quedaron desde entonces en la Plazuela de la Hermita los tres que hoy día se mantienen, esto es, la primera y segunda. La tercera la sacaron de allí los vecinos para igualar las parvas, y en el año 80 aún existía en una no muy apartada de allí taladrada por medio y con un cilindro de madera por donde lo manejan. Son de piedra rubia arenisca que los naturales llaman Burgareña²⁸⁶ de figura cilíndrica. Los tres pedazos componen un miliario romano. La segunda piedra conserva la inscripción siguiente. Las líneas doblan por la figura cilíndrica de la piedra. El primero que dio noticia de este monumento fue el Sr. Dn. Agustín Sales», Lumières. De les notícies que donen Sales i Lumières podem deduir que el mil·liari aparegué a uns 7 km al nord de Borriol. Ara bé, aquesta és la distància que hi ha de Borriol al Coll o les Costes de la Pobla Tornesa, on es va trobar segons Lumières («a un lado del camino de la Cuesta»).

Quant al fragment a) (=3 de Lumières), considera Arasa, al nostre parer sense base suficient, que no devia formar part del mil·liari.²⁸⁷ El fragment b) (=2 de

¶²⁸⁴ Sobre Galeri, cf. CIL II p. 1109; RE XIV 2, 2516ss núm. 2; SCHILLINGER-HÄFELE 1986: 90–91; KIENAST 1996: 283–286. ¶²⁸⁵ Quan ESCOLANO 1611–1612: 2, 628 diu: «Y otra [columna] derribada, sobre la Puebla de Burriol», ja es refereix, probablement, a aquest mil·liari. En efecte, l'autor distingeix clarament entre aquest mil·liari i el núm. 20, també de Borriol. ¶²⁸⁶ La designació *burgareña*, que Lumières aplica al gres rogenc, ens resulta desconeguda. Fóra possible *bernuqueña* o *barruquenya*, que significaria 'pedra amb

la superfície rugosa', derivat de *bernuca*, i aquest del llatí *verruca*; cf. COROMINES 1994 I, 773–774 s.v. *bernuca*. Recordem també el castellà *berroqueña* o *piedra berroqueña*, derivat de *bernuco*, i aquest del llatí *verruca*. El mateix Lumières empra de vegades la denominació de «piedra berroqueña», per exemple, referint-se a una inscripció de Cabanes (IRSAT 532). ¶²⁸⁷ ARASA 1992c: 249 nota 202. De fet, alguns mil·liaris superaven els 3 m d'alçària; cf. CHEVALLIER 1972: 36; DI STEFANO 1987: 95.

Lumières) és el que conté la inscripció. Ja els primers testimonis el van veure malmés en la r. 10, de manera que no podien llegir bé la xifra de les milles. En l'actualitat presenta, a més, una fractura que afecta el començament de les r. 1-3, que sí que van veure completes Sales i Lumières. El fragment c) (= 1 de Lumières) correspon a la base i part del fust.

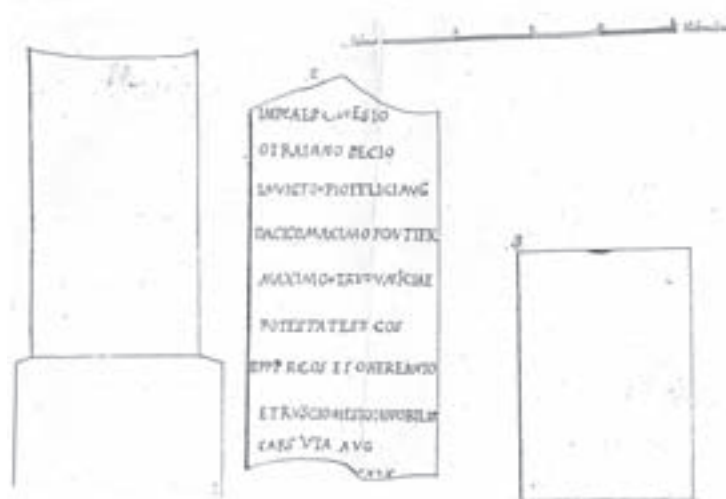
De l'ermita de Sant Vicent passà al MBA de Castelló. Pel 1980 fou instal·lada en el jardí del c. Colom de Borriol. Finalment, ha estat traslladada al Museu Municipal de la població.

Els fragments b) i c) es conserven al Museu Municipal de Borriol; el fragment a) ha desaparegut.

Dimensions: fragment a): «tres palmos y medio», és a dir, ca. 77; fragment b): 112 x 53 de diàmetre; fragment c) 117 x 56 de diàmetre; és a dir, en total tindria ca. 306 x 53-56'5 de diàmetre.

Lletres: 8-7, les O: 6.

Sales ms. 1766; *idem* en Fita 1883: 54-56; Antoni Ruiz en Fita 1888: 283-285; Lumières ms. ca. 1800: 5-5v, núm. 33 (ed. 1852: p. 27, núms. 44, 45, 46, làm. 4); Laborde 1806-1820: 122, làm. CXLIII núm. 20; F. Vallès en Arasa 2001, amb dibuix; Ceán 1832: 56-57; Miralles 1868: 34; Fita 1888: 283-285; CIL II 4949; Balbàs 1892: 37-39; Chabret ms. ca. 1900: 34-35; Huguet en Sarthou ca. 1913: 186-187; Fletcher-Alcácer 1956: 53; Tarradell 1973: 92 núm. 4; AE 1961: 336; Ripollès 1976: núm. 46; Morote 1979: 149, núm. 4.8; Arasa 1990: 23, núm. 1.5; *idem* 1992c: 249-251, núm. 14; Lostal 1992: 118-120, núm. 115; Arasa 2001b: 715. Cf. Marín 1755; HAE 968; Rosselló 1992: 623-624; Esteve 1992: 612; CIL II² p. 142; Ulloa 1999: 213.

Dibuix de Lumières

- Imp(eratori) Caes(ari) • G(aio) • Mesio (!)*
Q(uinto) • Traiano • Decio
Invicto • Pio • Felici • Aug(usto)
Dacico • Maximo • pontific(i)
 5 *maximo • tribuníciae (!)*
potestates (!) • Π • co(n)s(uli)
Π • p(atr)i • p(atr)iae • pr<o>co(n)s(uli) • et • Q(uinto) • Herennio
Etruscio Mesio (!) {n}nobilis(simo)
Caes(ari) • Via • Aug(usta)
 10 *ÇÇXCIIIX*

A l'emperador cèsar Gai Messi Quint Trajà Deci, Invicte, Pius, Felç, August, Dàcic, pontífex màxim, en la seua segona potestat tribunícia, cònsol per segona vegada, pare de la pàtria, procònsol, i a Quint Herenni Etrusc Messi nobilíssim cèsar. Via Augusta, 297 (milles).

4 pontific[i]; 5 tr[ib]uniciae (Laborde, CIL II); 6 potestate (Lumières), potestatis (Laborde, CIL II, Tarradell); 7 IT PP (Laborde), procos (Lumières, CIL II); 8 [n]o[b]ilis (CIL II, Tarradell); 10 [- -]CXIX (Lumières, Balbàs, Chabret, Esteve), [- - -]++CIXX (Laborde, CIL II, Tarradell), [m(ilia) p(asuum) C..CIIX ó CC.CLIX (Lostal); [m. p.] CXCIIX i.e., CLXXXXVIII (CIL II²), [m.p.] CIIX (Arasa). No hem indicat totes les variants que hem trobat en els editors.

Interpuncions triangulars. I *longa* (r. 5). L'escriptura és profunda. En la r. 2 la O és més petita i va volada

El text conté diverses incorreccions i errors: G per C (r. 1), *Etruscio Mesio* per *Etrusco Messio* (r. 1, 8), *trubuniciae* per *tribuniciae* (r. 5), *potestates* per *potestatis* (r. 6), *prcos* per *procos* (r. 7), *nnobilis* per *nobilis* (r. 8). En la r. 10, la xifra CCXCIIX no és incorrecta, si bé esperàriem CCXCVII.²⁸⁸

El mil·liari està dedicat a Deci (249-251) i al seu fill Herenni Etrusc i presenta elements suficients per a la seua datació exacta. Efectivament, Deci exercí la segona potestat tribunicia des de maig-juny del 250 fins al setembre del mateix any. Encara el mateix any va concloure el segon consolat i el seu fill Herenni Etrusc accedí al tron amb el títol de *Caesar*. Ambdós van morir el 251 i foren objecte de la *damnatio memoriae*, però aquesta no es va efectuar en el mil·liari de Borriol.²⁸⁹ El títol honorífic *Dacicus Maximus* només apareix en aquest mil·liari i en uns altres dos també de la *Tarraconensis* (CIL II 4957, 4958). Els mil·liaris de Deci són particularment abundants a Hispània.²⁹⁰

La lectura de la r. 10 ha resultat insegura des del primer moment en què es va conèixer el mil·liari. Sembla que en l'actualitat no es conserva pitjor que al principi. Nosaltres, després d'examinar molt atentament el mil·liari, pensem que la lectura proposada és bastant probable. Aquesta sembla que és corroborada per la distància entre el punt en què aparegué aquest mil·liari i el lloc de troballa del de Vilanova. La dita distància seria de 14 milles, ja que el mil·liari núm. 6 indica la milla CCLXXXIII i el núm. 21 la CCXCIIX. Ara bé, entre l'Hostalot i les Costes de la Pobra Tornesa hi ha aproximadament una distància de 20 km, és a dir, 13,5 milles.

Data del 250.²⁹¹

¶²⁸⁸ A *Saguntum* i el seu territori són freqüents numerals semblants (IRSAT 254, 260, 460, 485); pel que fa a la resta d'Hispània, cf. CIL II p. 1179.

¶²⁸⁹ Resulta probable la hipòtesi d'ARASA 1992c: 251, segons la qual: «El fet que el mil·liari de Borriol presente el text en tan bon estat de conservació pot tenir la seua explicació perquè el nom de l'emperador Deci fou esborrat de les inscripcions després del seu assassinat. En lloc d'efectuar la *damnatio memoriae*, el

mil·liari degué ésser arrancat del seu lloc i apartat del camí. Com que Deci regnà dos anys, el mil·liari no degué estar situat molt de temps en el seu lloc, de manera que el que pretenia ésser la seua destrucció fou possiblement la causa de la seua afortunada salvació». ¶²⁹⁰ Cf. CIL II, p. 1106-1107; ARASA 1992c: 257 i nota 236. ¶²⁹¹ Sobre Deci, cf. PIR² M 520; RE XVI 1, 1244ss núm. 9; SCHILINGER-HÄFELE 1986: 76; KIENAST 1996: 204-207.

Castelló de la Plana

22. Columna cilíndrica de gres rogenc. Està partida en tres fragments que no encaixen entre ells; el fragment a) correspon a una part del fust i conserva només una lletra; el b), el més gran, és part de la base i del fust; el c) pertany a la base, que és cúbica i conserva una amplària màxima de 45 cm.

«En la partida del Bovalar, en el marge oriental del Camí de la Cova del Colom, a uns 700 metres al sud de la rotonda en la que conflueixen les carreteres CV-10 y CV-151 y aproximadamente a 1600 metres al norte del cauce del río Seco. Estaba incrustado en una pequeña pared de piedra seca, en posición horizontal y por tanto desplazado de su ubicación original», Ulloa. El lloc indicat pertany al terme municipal de Castelló.²⁹² El mil·liari passà a les dependències del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació Provincial de Castelló.

Es conserva al MBA de Castelló.

Dimensions: fragment a): 55 x (45) de diàmetre; fragment b): 93 x (55) de diàmetre; fragment c): 57 x (44) de diàmetre.

Lletres: 6-8.

Ulloa 1999: 209-211. Cf. Arasa 2001: 14.

¶²⁹² Segons l'autora, tot i que el mil·liari no es trobava *in situ*, sembla probable que fos erigit en

un lloc pròxim al de la troballa i, consegüentment, pot ajudar a fixar el traçat de la *Via Augusta*.

a) [Imp(eratori)] C[aes(ari)] (?)

b) -----

[- - -]V[- - -

Via Aug(usta)

CCC[V ?]

A l'emperador Cèsar ...

Via Augusta, 305 (?) (milles).

L'escriptura, un tant descurada, suggereix una cronologia avançada. Per altra banda, el nom *Via Augusta*, a Hispània, només figura en mil·liaris d'August, Claudi, Neró, Caracal·la i Deci. Tenint en compte aquesta constatació i, per altra banda, que la paleografia és bastant tardana, resulta probable que es tracte d'un mil·liari de Deci.

En l'última ratlla, hom podria restituir *CCC[V]*. En efecte, en el mil·liari núm. 21, segons la nostra lectura, s'indica la milla CCXCIIIX. Doncs bé, la distància entre el punt en què aparegué aquest mil·liari i el lloc de troballa del de Castelló és d'uns 11 km, que equivalen a 7,2 milles. La distància en milles, com hem vist en el núm. 6, es computa a partir del *Summum Pyrenaeum*.

Potser data, com l'anterior, de l'any 250.

Xilxes

23. Columna cilíndrica de pedra calcària. Estava trencada baix i a l'esquerra. La superfície era rugosa i presentava vestigis de pintura roja.²⁹³

La primera notícia la dona Torres l'any 1956: «Sobre un promontorio situado a un kilómetro al norte de la villa y casi a flor de tierra se hallan restos de cerámica, ánforas y barro [...]. El reconocimiento de una inscripción hasta hoy no descrita de una piedra cilíndrica pide se hagan algunas catas para desenterrar vestigios que pueden hallarse. Dicha piedra [...] se halló en un campo de Anita Bodí, de donde fue desenterrada hace veinticinco años y sin darle la importancia debida, olvidada en el extremo del huerto». Així que el mil·liari no aparegué el 1966, com creu Tarradell, sinó vers el 1930. El lloc de la troballa és a la partida de l'Alter, que es troba a 1 km al nord-est de Xilxes. Al mateix lloc han aparegut moltes restes romanes, entre les quals cal destacar el Mercuri de bronze que es conserva al Museu de Borriana. El mil·liari fou dipositat abans de l'any 1965 a l'Ajuntament de Xilxes, on el va veure Tarradell, el qual manifesta: «seguidamente dimos cuenta a don Eduardo Codina, encargado del Museo de Castellón, para que fuera recogido y pasara a

¶ ²⁹³ Segons TARRADELL 1973: 91, «toda la inscripción debió de estar pintada de rojo». De vegades hom pintava els solcs de les lletres per tal que aquestes ressaltaren més i es llegiren millor. Es

feia generalment amb pintura roja, tot i que també s'empraven el daurat i el blau. Tanmateix, són molt escasses les inscripcions que conserven restes de pintura; cf. DI STEFANO 1987: 13.11.

dicho centro, como administrativamente corresponde, sin que sepamos, en el momento de redactar estas líneas [1973], si efectivamente pasó al mencionado Museo o sigue depositado en el Ayuntamiento de Chilches». ²⁹⁴ Nosaltres, a través de testimonis fidedignes, hem pogut esbrinar que el mil·liari va passar l'any 1966 des de l'Ajuntament al Col·legi de Salesians de Borriana. El conservava a la seua habitació Tomàs Utrilla, que aleshores s'interessava per l'arqueologia. A la seua mort, un superior de l'orde féu desaparèixer el mil·liari juntament amb totes les restes arqueològiques que havia reunit aquell.

Desapareguda.

Dimensions: (60) x 50 de diàmetre.

Lletres: r. 1: 9; r. 2-6: 6

Almar-López-Espinosa 1965: 11-12; Tarradell 1973: 89-91 i 92 núm. 5; Ripollès 1976: núm. 56; Morote 1979: 150, núm. 4.9; ELST I, p. 287s.; Arasa 1990: 23-24, núm. 1.6; *idem* 1992c: 251-52, núm. 15; Lostal 1992: 123-124, núm. 120. Cf. Torres 1956; Rosselló 1992: 624; Arasa-Rosselló 1995: 108-109; Ulloa 1999: 213.

¶ ²⁹⁴ En la nota 3 a peu de pàgina hom diu: «En la actualidad se desconoce el paradero del miliario».

[Imp(eratori)] Caes(ari)
 [C(aio) Vib]io Treboniano
 [Gallo] Invicto P(io) F(elici) Aug(usto)
 [pon]t(ifici) max(imo)
 5 [tri]b(unicia) potest(ate) II p(atri) p(atriciae)
 [co(n)s(uli) II p]roç[o(n)s(uli) - - -]
 - - - - -

A l'emperador cèsar Gai Vibi Trebonià Gal,
 Invicte, Pius, Felç, August, pontífex màxim,
 en la seua segona tribunícia potestat, pare de la pàtria,
 cònsol per segona vegada, procònsol ...

2 [C(aio)Vibi]o (tots); 5 [trib(unicia)] (tots, tret de Lostal); 6 [- - -]PO[- - -] (Tarradell, Ripollès),
 co(n)[s(uli) ? - - -] (ELST), [co(n)s(uli) II p]roco(n)s(uli) [et imp(eratori)] (Lostal), [co(n)s(uli) II
 p]ro[co(n)s(uli) ? - - -] (Arasa).

No es veuen signes d'interpunció. L'escriptura era profunda. L'*ordinatio* seguia un eix de simetria.

Es tracta de l'emperador Trebonià Gal (251-253). Va exercir la segona *tribunicia potestas* des de l'u de gener fins al 31 de desembre del 252. Aquest mateix any va rebre el segon consolat.

El mil·liari pertany a la Via Augusta. Tot i que els mil·liaris de Trebonià, a Hispània, són escassos, desenvolupà una gran activitat a la xarxa viària de tot l'Imperi.²⁹⁵ És possible que, tal com suposa Lostal 1992: 124, el mil·liari estiguera dedicat a Trebonià Gal i al seu fill Volusià.

Data de l'any 252.

València

24. «Tabla marmórea (*laterculum*), que llama itinerario», Fita.²⁹⁶

¶²⁹⁵ Sobre Trebonià Gal, cf. PIR²V 403; RE VIII A2, 1984ss núm. 58; G. SOTGIN, ANRW II.2, 798ss; KIENAST 1996: 209-210. ¶²⁹⁶ La descripció del suport resulta poc explícita. Els autors el cataloguen generalment com un itinerari. També podria ser classificat entre els «indicateurs routiers», de què parla CHEVALLIER 1972: 52-54. Això no obstant, nosaltres, seguint CIL II 6239, l'hem inclòs entre els mil·liaris.

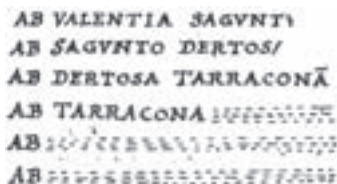
En fer-ho així hem tingut en compte també el que diu DI STEFANO 1987: 9, 18): «Chiamamo *miliario* [...] ogni supporto contraddistinto da un testo che mostri a chi transita per una via la misura in miglia del camino percorso (o da percorrere)». Diu a continuació que es troben, tot i que rarament, mil·liaris gravats en blocs o plaques. Sembla que el nostre devia ser un bloc o una placa.

«Se encontró por junio de 1727 en una puerta de Valencia antigua, donde ahora la iglesia nueva de la Congregación del Oratorio, que guiava al Egército por Sagunto, a la Ilercaonia, i más allá. Antes que mandara quitar las letras un anciano imperitísimo, las copió el erudito padre Felipe Seguer, quien andando los tiempos me permitió copia», Sales. Es refereix l'autor a la porta de la Xerea, que es trobava en l'actual església de Sant Tomàs, construïda en 1725-1736. En l'esmentada porta van aparèixer encara una inscripció votiva (IRVT 6) i una imperial (IRVT 14). Sembla que tant aquestes com el mil·liari hi servien simplement com a material de construcció. És probable que les tres procediren del *forum* de la ciutat. La notícia que refereix Sales («Antes que mandara quitar las letras un anciano imperitísimo») sembla suggerir que el nostre mil·liari fou reaprofitat en algun lloc visible i segurament destacat del nou temple.

Desapareguda.

Dimensions: desconegudes.

Sales ms. 1766 s.f.; *idem* 1766 (=Fita 1883: 54); Orellana ms. ca. 1800 (ed. 1923-24: I, 454); Ribelles, ms. a in. s. XIX: 528-529; CIL II 6239; Sanchis 1913: 73; *idem* 1920: 480; Marchetti, DE III: 266-267; Martínez Aloy ca. 1920: 131 nota 157, 140 nota 170, 338; Kubitschek, en RE IX 2315s; Tarradell 1973: 93; Roldán 1975: 161-162; ILER 1780; IRV 74; Pallí 1985: 66-67; Rosselló 1992: 621; CIL II² 14,38; Arasa-Rosselló 1995: 50-51; IRVT 112. Cf. Maians 1732: III, 27.

Dibuix de Sales

Possible restitució

Ab Valentia Saguntū [m m(ilia) p(assuum) XVI]

ab Sagunto Dertosa [m m(ilia) p(assuum) XCII]

ab Dertosa Tarracona [m m(ilia) p(assuum) LXII]

ab Tarracona [Barcinonam m(ilia) p(assuum) LXVII]

5 *ab* [Barcinona Gerundam m(ilia) p(assuum) LXVII]

ab [Gerunda Summum Pyrenaeum m(ilia) p(assuum) XLIII]

De València a Sagunt, 16 milles; de Sagunt a Tortosa, 92 milles;
de Tortosa a Tarragona, 62 milles; de Tarragona a Barcelona, 67 milles;
de Barcelona a Girona, 67 milles; de Girona al pas dels Pirineus, 43 milles.

6 ab [Gerunda Narbonam] (Pallí).

Sales afirma que ja havia publicat el mil·liari en la seua *Historia de la aparición de San Pablo Apóstol*, Albocàsser, 1752.²⁹⁷ És a dir que l'autor s'ocupa repetides vegades del mil·liari. Tanmateix, hem de tenir en compte que l'únic testimoni és F. Seguer, teòleg de la Congregació de l'Oratori, però inexpert en epigrafia. Per tant, la seua lectura podria ser inexacta. Aquesta presenta la inscripció trencada baix, però completa a la dreta, la qual cosa sembla improbable. En efecte, a la dreta devien figurar les distàncies en milles a les ciutats esmentades. Un indicatiu que el mil·liari devia estar fragmentat també a la dreta és el fet que les ciutats hi figuren amb el nom incomplet. Hom ha suposat tàcitament que els noms estaven abreujats. Però la suposició no sembla gaire probable. És per això que hem gosat proposar una restitució. Per a les distàncies, ens hem basat en els itineraris antics, sobretot en el d'Antoní.

El mil·liari es refereix a ciutats del tram septentrional de la Via Augusta. És possible que indicara les distàncies des de *Valentia* fins al *Summum Pyrenaeum*.²⁹⁸ La distància total entre aquests dos punts és, segons la restitució proposada, de 347 milles.²⁹⁹ Les 347 milles equivalen a 507 km, que és aproximadament la distància que hi ha entre València i el Portús, on era l'estació del *Summum Pyrenaeum*. En tot cas, està clar que, en aquest peculiar mil·liari (potser de caràcter privat), s'indicaven les distàncies des del sud vers el nord, és a dir, en el sentit contrari al dels mil·liaris que s'han trobat en la Via Augusta.

Si la lectura *Tarracona* (r. 3) és correcta, es podria datar a partir del final del s. II dC.³⁰⁰

25. Columna cilíndrica de material desconegut.

«El día 10 de abril de 1766 se descubrió una inscripción a un lado del Camino Real que guía de Valencia por la puerta de S. Vicente Mártir a San Felipe [...] Los rústicos peones lapicidas, al sacarla, rompieron con el pedestral parte de la inscripción», Sales ms. 1766. «En Valencia a poco trecho de San Vicente de la Roqueta, componiendo el camino de Játiva se halló la inscripción siguiente año 1766», Anònim ms. ca 1770, s. f.³⁰¹ Pocs dies després, «se descubrió cerca del sitio de la Coluna (todo en Heredad, i Vínculo del célebre Jurisconsulto Don Salvador Martin Lop i Borrull [...]) lo que yo me prometí», Sales ms. 1766. L'autor es refereix a diverses restes romanes trobades a la finca de Llop i Borrull.³⁰² No sabem on es trobava exactament l'esmentada finca. Però és clar que el mil·liari va aparèixer entre la porta de Sant Vicent Màrtir i Sant Vicent de la Roqueta, és a dir, entre l'església de Sant Agustí i

¶²⁹⁷ No hem trobat aquesta obra enlloc. ¶²⁹⁸ A causa de la fractura, desconeixem quin era el *terminus* de l'itinerari; al nostre parer, devia ser el *Summum Pyrinaeum*, no *Narbona* (Pallí), o *Roma* (Kubitschek).

¶²⁹⁹ Segons els vasos de Vicarello, la distància entre *Valentia* i el *Summum Pyrenaeum* és: vas I: 348; vas II: 341; vas III: 362; vas IV: 369. ¶³⁰⁰ Sobre els noms

de *Tarraco*, cf. ALFÓLDY, en RE XV 578. ¶³⁰¹ És possible que l'Anònim ms. ca 1770 veiera també el mil·liari. ¶³⁰² ARASA 1992c: 252 nota 209, tenint en compte aquestes restes, creu que «el mil·liari degué aparèixer en el context arqueològic pertanyent a una vil·la romana»; cf. també ROSSELLÓ 1992: 628, 633; ARASA-ROSSELLÓ 1995: 110 i 111.

el conjunt monumental de Sant Vicent de la Roqueta, en l'actual plaça d'Espanya. Pel que afirma l'Anònim, («a poco trecho de San Vicente de la Roqueta»), degué trobar-se a prop d'aquest. Per tant, no és correcta la localització que li atribueixen Arasa-Rosselló 1995: 110, 11 (croquis) en la cruïlla del carrer de Sant Vicent amb el pont de l'avinguda Peris i Valero.

El lloc de la troballa correspon a la Via Augusta que eixia de *Valentia* per la *porta Sucronensis* (IRVT 42) i es dirigia cap al Xúquer (*Sucro*). El mil·liari i les altres restes foren entregats a Vicent Sassús, ardiaca de Xàtiva i dignitat de la catedral de València.

Desaparegut.

Dimensions: desconegudes.

Sales ms. 1766 s.f.; *idem* 1766 (=Fita 1883: 52-54); *idem* en Ribelles ms. a in. s. XIX: 520; Anònim ms. ca. 1770: s.f.; CIL II 6238, cf. 4948 i p. 501, 1045; Martínez Aloy ca. 1915: 338-339 nota 584; Sanchis Sivera ca. 1915: 479; ILER 1982; Tarradell 1973: 92-93 núm. 6; Morote 1979: 149-150, núm. 4.10; Arasa 1990: 24, núm. 1.7; *idem* 1992c: 252-254, núm. 16; Lostal 1992: 83-84, núm. 81. Cf. Rosselló 1992: 624; Arasa-Rosselló 1995: 110 i 111 (croquis).

Dibuix de Sales

Imp(erator) • Caesar
Divi • Traiani
Parthici fil(ius)
Divi • Nervae •
5 *Nepo(s) • Traianus*
Hadrianus • Aug(ustus) •
po[nt]i[ff]e(x) • maxim(us)
tr[ibun]ic(ia) • potestate
[- - - - -]
10 [- - - - -]
[- - - - -]

L'emperador Cèsar, fill del divinitzat Trajà Pàrtic,
nét del divinitzat Nerva, Trajà Adrià August,
pontífex màxim, en la seua potestat tribunícia ...

2 Di(vi) • Ul(pii) (Sales, Anònim, Sanchis Sivera, Arasa). La lectura de Sales, sens dubte errònia, ja va ser corregida per Hübner (CIL II 6238). Sales canvià DIVI en DI.VL, és a dir, *Di(vi) á Ul(pii)*, filiació no documentada en cap inscripció d'Adrià.

Hübner, en CIL II 4948, es refereix al present mil·liari indicant que en desconeix el text, donat que no havia pogut trobar l'opuscle de Sales. Quan aquest fou publicat per Fita l'any 1883, va recollir el text en CIL II 6238, però sense fer referència a CIL II 4948, probablement per inadvertència.

El mil·liari és d'Adrià, però no en podem precisar l'any de l'erecció, atés l'estat fragmentari del suport. Segons el dibuix de Sales, devien mancar unes tres ratlles. Els mil·liaris d'Adrià, a Hispània, són molt nombrosos.³⁰³

Es pot datar en els anys 117-138.³⁰⁴

Oriola

26. Era segurament una columna.

«Esto mesmo [el pas de la *Via Augusta*] parece que lo pregonan las piedras, y padrones que de tiempo de los Romanos, se hallan plantadas, de la altura de un hombre, en aquel camino que va de la dicha puerta Bagastra al campo de San Ginés, y de allí a Cartagena,[...] Destas se truxo una en nuestros días al Obispo de Origuela Don Iusepe Estevan», Escolano. L'esmentada porta d'Oriola correspon a l'actual de Sant Agustí. El lloc de la troballa, doncs, s'ha de situar entre Oriola i la *mansio Thiar*. Sobre aquesta, vegeu el comentari al núm. 27.

Desapareguda.

Dimensions: «de la altura de un hombre», és a dir, *ca.* 165 cm.

Escolano 1610-11: 2, 13-14; Ribelles ms. a in. s. XIX: 194; Belda 1975: 35; Morote 1979: 150, núm. 4.11; Sillières 1984: 271 i nota 13; Arasa 1990: 24, núm. 1.8; Sillières 1990: 68-69, núm. 1; Arasa 1992c: 254-255, núm. 17; Lostal 1992: 114-115, núm. 111. Cf. Rosselló 1992: 624; Arasa-Rosselló 1995: 63, 117.

[*Imp(erator) Caes(ar) C(aius) Iulius*

- - - - -

L'emperador Cèsar Gai Juli ...

S'ha de descartar la hipòtesi d'Escolano segons la qual el mil·liari podria ser de *C. Iulius Caesar*, puix que no se'n coneix cap a la Península Ibèrica. L'atribució del mil·liari per part de Sillières a Maximí el Traci (235-238), acceptada pels autors en general, resulta gairebé segura. En efecte, la part conservada, *C. Iulius*, pràcticament només es pot referir a aquest emperador, tot i que hom podria pensar també en el seu fill, *C. Iulius Verus Maximus* (236-238). Però no es coneix cap mil·liari d'aquest a Hispània, mentre que hi abunden els d'aquell.³⁰⁵

Es pot datar entre el 235 i el 238.³⁰⁶

¶³⁰³ Cf. CIL II p. 1101; ARASA 1992c: 253, 257 i nota 232. ¶³⁰⁴ Sobre Adrià, cf. CIL II p. 1101; PIR² A 184; RE II 1, 493ss núm. 64; KIENAST 1996: 128-131. ¶³⁰⁵ Cf. CIL II p. 1105-1106; SILLIÈRES

1990: núm. 40, 67, 84, 97; ARASA 1992c: 254-255, 257 nota 5. ¶³⁰⁶ Sobre Maximí el Traci, cf. PIR² I 619; RE X 1, 852ss núm. 526; KIENAST 1996: 183-185.

27. Columna cilíndrica de gres, de color groguenc. Està trencada baix i a l'esquerra i esborrada en la part superior. Sembla, doncs, probable que haja estat objecte de la *damnatio memoriae*.

«Procede de la zona del Convento de San Ginés; situado en el km. 27 de la carretera de San Miguel de Salinas, según D. Gratiniano Baches en 1929 se conservaba un tramo de calzada, que él identificaba como la Vía Augusta», Mayer-García. El lloc indicat es troba en la cruïlla de la carretera A-350 amb el riu Nacimiento, a uns 8 km al sud de San Miguel de Salinas i pertany al terme municipal d'Oriola.

Es conserva a la Casa de Cultura del Pilar de la Foradada.

Dimensions: (58) x 47 de diàmetre.

Lletres: r. 1: 4,5; r. 2: 5, la C: 7,5, la T: 6; r. 3: 6-6,5, la O: 3,5; r. 4: 6-7,5, la O: 4.

Mayer-García 1988: 105-106; Abascal 1990b: 268 nota 23 ; Sillières 1990: 69, núm. 2; Abad-Abascal 1991, 158-159, núm. 117; HEp 1990: 17; Arasa 1992c: 255-256, núm. 18; Lostal 1992: 196, núm. 190; HEp 1994: 62.

)
 VICTO
 MAXIMO
 PONTIF

 [- - - Pi]o

[Fel(ici) In]victo [Aug(usto)]

[pont(ifici)] maximo [tri]-

[bunic]ie pot(estatis) II

A l'emperador cèsar ...

Pius, Felç, Invicte,

August, pontífex màxim,

en la seua segona potestat tribunícia ...

2-3 [Fel(ici) In]victo / [Aug(usto) Pont(ifici)] maximo (Mayer-García, HEp 1990, Lostal, Arasa);
 4 [tr]ib(uniciae) pot[e]statis [II?] (Mayer-García, HEp 1990, Sillières), [- - -] nepoti{s} (Abascal, Abad-Abascal, HEp 1994), [tr]ib(uniciae) pot[e]statis (Lostal) [tr]ib(uniciae) pot[e]statis [- - -] (Arasa); [tribunic]ie potes[tatis - - -] (Sillières).

No s'observen signes d'interpunció. L'escriptura és profunda, però poc acurada.

Al principi deuen mancar unes tres ratlles, en què figurarien la titulatura i el nom de l'emperador, el qual acaba en la primera ratlla conservada. També al final falten uns tres renglons. Les possibilitats de restitució són múltiples.³⁰⁷

Per a la datació, cal tenir en compte que el títol *invictus* comença a aparèixer a partir del 192, l'últim any del regnat de Còmmode i és emprat fins a Constantí el Gran (306–337).³⁰⁸ Per altra banda, el nom de l'emperador figurava en datiu. Ara bé, el pas del nominatiu al datiu en els mil·liaris es produeix entre el 240 i el 260.³⁰⁹ Per tant, el mil·liari es pot datar a partir d'aquesta data fins a Constantí el Gran. Els primers editors creuen que l'atribució a Tàcit (275–276) té més probabilitats, ja que els seus mil·liaris presenten textos més semblants al present; però no descarten altres possibilitats. Si el mil·liari, com sembla probable, fou objecte de la *damnatio*, aleshores no es tractaria de Tàcit, sinó de qualsevol altre dels molts emperadors que van sofrir aquest càstig entre mitjan s. III i principi del IV.

El mil·liari pertany a la Via Augusta i ha aparegut prop de la *mansio Thiar*, de la qual fa esment l'Itinerari d'Antoní (*It. Ant.* 401, 4).³¹⁰ Fins no fa gaire, en les proximitats encara es conservaven «restos fehacientes de calzada».³¹¹

Es pot datar a partir de la segona meitat del s. III dC.

Sogorb

28. Columna cilíndrica de pedra calcària de color gris clar. Està trencada dalt i la part conservada es troba força erosionada. A més, ha estat considerablement rebaixat en un dels costats. La base és cúbica.

«En el mes de junio de 1999, con ocasión de unas obras de ampliación y asfaltado efectuadas en el camino del Chopo–Tebaida, a la salida de Segorbe, en dirección a Navajas, fue hallado casualmente un considerable fragmento de miliario romano. Dicho miliario se encontraba reutilizado en una horma del campo, de modo que no era visible anteriormente. Cabe destacar el hecho de que este miliario se encontraba junto a la carretera nacional de Sagunto a Burgos, cuyo trazado se ha

¶³⁰⁷ «En el calco y en las fotografías que realizamos en 1987 se observa en l. 4 con absoluta claridad la palabra *nepotis*, debiendo descartarse la mención de una potestad tribunicia. La construcción en dativo sugiere que la S final de la última línea sea un error del lapicida», ABAD-ABASCAL 1991: 159. Al nostre parer, cal descartar la lectura *nepoti{s}*, ja que les referències a la filiació i altres graus de descendència

(*filii*, *nepos*, *pronepos*, etc.) precedeixen els títols honorífics. ¶³⁰⁸ Cf. CHASTAGNOL 1988: 30. ¶³⁰⁹ Cf. BONINU-STYLOW 1982: 32. ¶³¹⁰ Hom situa generalment l'estació de *Thiar* prop de l'antic convent de Sant Ginés, a l'actual Dehesa de Campoamor, del municipi de Torrevella; cf. SILLIÈRES, 1990: 264, 371; ROSSELLÓ 1992: 628, 633; ARASA-ROSELLÓ 1995: 117; GARCÍA SAMPER 1995: 406. ¶³¹¹ BELDA 1975: 35.

considerado desde hace tiempo como coincidente, a grandes rasgos, con el de la vía romana de *Saguntum* (Sagunto) a *Caesaraugusta* (Zaragoza)», Jàrrega 2000b, 33.

Es conserva plantada al costat del Museu Arqueològic de la població.

Dimensions: (146) x 77 de diàmetre.

Martín 1999; Torrejón 1999; Jàrrega 1999; *idem* 2000b.

Sense text.

Sembla que es tracta d'un mil·liari originalment anepigràfic.³¹²

De tota manera, cal remarcar la seua importància per tal com fins ara és l'únic mil·liari conegut de les vies secundàries del País Valencià. En altres casos, els suports trobats a vies secundàries de les nostres terres o són dubtosos o es tracta de simples referències.³¹³

¶³¹² Hom creu que alguns dels mil·liaris actualment anepígrafs podrien haver presentat una inscripció pintada sobre la pedra que hauria desaparegut amb

el temps. Sobre els anepígrafs, cf. CHEVALLIER 1972: 38; LÓPEZ BARJA 1994: 178. ¶³¹³ Vegeu Referències (núms. 4, 5 i 10) i Dubtosos (núms. 1, 2, 3).

REFERÈNCIES SOBRE MIL·LIARIS

1. **BORRIOL.** «Al extremo del muro de la cerca parece haber otra [piedra miliaria], por ser de la misma arenisca [gres rogenç] e igual forma», Antoni Ruiz en Fita 1888: 284. El lloc al qual es refereix l'informat de Fita és l'ermita de Borriol, on va veure també el mil·liari núm. 21.

2. **BORRIOL.** Referint-se al mil·liari núm. 20 que havia vist Beuter «entre Borriol i la Pobleta», Rosselló 1992: 623 comenta: «Una base de gres de devers 70 cm de diàmetre, que roman al límit de termes entre la Pobla i Borriol, vora el mateix terrabuit de la carretera, en podria ser un indici». La identificació del fragment amb l'esmentat mil·liari, al nostre parer, no resulta gaire probable.

3. **CABANES.** «Fragmentum ut videtur alterius milliarii», CIL II p. 528. Hübner es refereix a CIL II 4048. No es tracta del fragment d'un mil·liari o d'un *cippus terminalis*, com afirma, sinó d'una inscripció sepulcral (IRSAT 532).

4. **DAIMÚS.** En les heretats de Cardues i Canyada, pròximes a Daimús, immediates a un camí vell i a prop de la platja, es va trobar l'any 1943, entre d'altres restes, «una piedra cilíndrica, supuesto miliario», Aparicio-Gurrea-Climent 1983. Sembla que les dites heretats corresponen a l'hort del Comte. Cf. també Bru 1963: 170; Arasa 1992c: 263 nota 271; IRILADT p. 339, núm. 3.

5. **NOVELDA.** «En el camino que bordea “El Castellar”, y sirviendo de muro a un terraplenado, se obtuvo una piedra miliar», Navarro 1978: 35 i 39; cf. Arasa 1992c: 263 nota 273.

6. **ORIOLA.** Escolano 1610-11: 2, 13, en referir-se a un dels mil·liaris d'Oriola (núm. 27), fa esment també d'altres al mateix paratge: «Esto mesmo [el pas de la Via Augusta] parece que lo pregonan las piedras, y padrones que de tiempo de los Romanos, se hallan plantadas, de la altura de un hombre, en aquel camino que va de la dicha puerta Bagastra al campo de San Ginés, y de allí a Cartagena».

7. **LA POBLA TORNESA.** «Junto a esta piedra miliaria [núm. 15] apareció el año 1885, después de una inundación, un recinto circular cerrado por seis columnas de piedra igual a la del miliario, extrayéndose además de dicho sitio cinco o seis carretadas de tejas romanas. Este hallazgo lo ha tenido oculto el dueño del campo, y por casualidad hemos tenido noticia de él después de impreso ya este trabajo, y en el mismo momento de hacer la tirada de este pliego», Balbàs 1892: 39 nota 1. Segons Arasa 1987d: 66-67 (cf. 1992c: 262), «Aquesta troballa degué tenir lloc a la zona dels

Aiguamolls, on hi ha vestigis d'una vil·la romana completament arrasada. Encara que la notícia és un poc ambigua, resulta evident que es tracta de peces molt semblants als mil·liaris, i tallades en el mateix tipus de pedra que aquests. Podria tractar-se, doncs, d'una mena de “dipòsit” de mil·liaris, potser encara sense gravar. Com que es tracta del jaciment romà més pròxim a la pedrera a l'aire lliure abans citada [La Marmudella], no sembla inversemblant l'existència d'una relació física entre ambdós llocs, que aquest “dipòsit” vindria a confirmar». En canvi, Esteve 1986: 252–256, creu que devia tractar-se d'un edicle circular, que hauria deixat al descobert l'any 1885 un fort aiguat i comenta: «Sortí molt sencer, dretes les sis columnes damunt el basament de carreus, segons em contaven, allà pels anys vint, alguns que anaren a veure'l».

No es pot negar el gran interès de la notícia. Convé, però, observar que ni Balbàs ni Esteve van ser testimonis presencials del descobriment que va tenir lloc a prop del mil·liari dels Aiguamolls (núm. 15). Ells van rebre la informació d'altres persones, no precisament expertes en arqueologia. Això fa que la notícia resulte vaga i difícil d'interpretar. És clar que un edicle en una zona deprimida i fàcilment inundable no sembla gaire probable. Per altra banda, tampoc no sembla convincent la hipòtesi d'un “dipòsit” de mil·liaris. Efectivament, si eren mil·liaris, no es comprén perquè es conservaven fora de la pedrera, que es trobava tan a prop, ni perquè aparegueren sobre un enllosat de carreus. Nosaltres ens inclinem a pensar en la possibilitat que es tractara d'un *niu* de mil·liaris, o potser de mil·liaris desplaçats des de la pròxima pedrera de la Marmudella o de la mateixa Via Augusta per tal de reaprofitar-los en l'estructura circular a què es refereix la notícia.

8. LA POBLA TORNESA. Esteve 1986: 263 esmenta dos mil·liaris que trobà l'any 1924 a la serra de la Marmudella, i que anomena «els mil·liaris de la Cova de Redons», atès que eren molt a prop de la dita cova. «Ja de retorn, poc més avall, trobava al pas entre la malesa una bella columna mil·liària. Sorprés i tremolós apartava la pinotxa que mig la tapava, descobrint prou lletres d'una inscripció, que continuava per baix i no es podia transcriure. Per tant, el mil·liari ja estava llest per dur-lo al seu lloc de la calçada quan el varen abandonar [...] Ben a prop hi havia una segona columna de més volum, perquè no l'acabaren de repicar, però ben definida». A continuació explica com van destrossar el primer mil·liari per reaprofitar-lo en la carretera de Saragossa a Castelló, mentre que el segon, després d'esmicolar-lo, el reutilitzaren en el camp de futbol del poble. Cf. també Arasa 1987*d*: 66 i nota 12; *idem* 1992*c*: 262.

9. LA POBLA TORNESA. «Ací, dalt del Coll [de la Pobla], per la distància que estem de les columnes mil·liàries de l'entrada de La Pobla, es pot creure que n'hi hauria una altra».

«I en efecte, al bancal de l'esquerra del camí es veu marginada una llesca de rodono, amb una galta arrodonida, probable fragment del suposat miliari». Esteve 1986: 261.

10. SAGUNT. «El camino romano que desde *Valentia* pasaba por *Saguntum* tenía en la heroica ciudad un miliario que señalaba los M.P.XVI que separaban a entrambas poblaciones», Chabret ms. ca. 1900: 27. «A Sagunt hi ha un mil·liari insegur», Arasa-Rosselló 1995: 63, 64, 68. Aquesta notícia, errònia, es refereix al mil·liari que es trobà a València l'any 1727 (núm. 24).

11. SAGUNT. Espinosa 1986: 96 núm. 76, seguit per Lostal 1992: 140-141 núm. 136, considera com a mil·liari de Carí el que realment és una inscripció honorífica (CIL II² 14,318 = IRSAT 32).

12. LA VILA JOIOSA. «També sabem de possibles restes de mil·liaris [...] a la Vila Joiosa i a Oriola», Bru 1963: 170; cf. Arasa 1992c: 263 nota 272.

MIL·LIARIS DUBTOSOS

1. ALCALÀ DE XIVERT. Es tracta d'«una columna» que va veure Antoni Cortés, l'únic testimoni, en un lloc no precisat d'Alcalà de Xivert. Tenia «unos 5 palmos de alto y uno y medio de diámetro con una M de más de un palmo de alto». Les dimensions (ca. 110 x 32 cm, i la lletra més de 22 cm) no corresponen a les que solen presentar els mil·liaris. Per tant, seguint Arasa, pensem que podria tractar-se més aviat d'una inscripció sepulcral. Cf. Cortés ms. 1743; Mayer 1984: 40 i nota 20; Arasa 1992c: 223 i nota 170.

2. BENAGUASIL. Columna de calcària de color gris clar. Està trencada dalt i allisada baix.

Es va trobar l'any 1998 en un camp de la partida de l'Olivereta. En la mateixa partida havien aparegut una inscripció sepulcral (IRET 73) i restes d'una *villa*. La notícia sobre aquesta troballa l'hem d'agrair al nostre amic Joan Domínguez, de Benaguasil.

Es conserva al Museu Etnològic de la població.

Dimensions: (67) x 47

Bondia 1998.

3. BÉTERA. Columna de gres, seccionada en tres parts, que han estat unides amb formigó. En la cara superior presenta tres forats de 4 cm de diàmetre i uns 60 cm. de profunditat. En el tambor superior hi ha una creu en baix relleu (25'5 x 22'5). En la franja d'unió del tambor superior amb el medial han estat incrustades quatre caràtules de ceràmica que donen a la columna l'aparença d'una font.

Aparegué reaprofitada en el castell medieval de Bétera. Ha estat traslladada a la plaça del Mercat. És possible que la columna hagués estat seccionada per tal de facilitar-ne el transport;³¹⁴ el mateix objectiu semblen tenir els forats que s'han practicat en la cara superior. Originàriament pogué ser un mil·liari o fita divisòria dels territoris d'*Edeta* i *Saguntum*.

Es conserva plantada en la plaça del Mercat.

Dimensions: 189 x 61 de diàmetre.

Ledo (1993: 55-66); IRET XII.

¶³¹⁴ LEDO 1993: 57 nota 3 al·ludeix a un mil·liari de Claudi «reutilizado como columna, apreciándose en él diversas secciones».

Índexs epigràfics

A. L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA
I ELS SEUS TERRITORIS

I. NOMINA

- Aelia L. f. Supe<r>sta (!), 74
L. Aelius Asiaticus, 74
Aemilia M. f. Nig[rina], 42
Aemilia Tertulla, 57
M. Aemilius M. f. [- - -], 42
L. Aemilius L. f. Gal. Aemilianus, 12
L. Aemilius Aemilianus, 5
[- Ae]mil(ius) Oc(- - -), 3
M. Aemilius M. f. G(al.) Potitus, 43
C. Aemilius C. f. Gal. Restitutus, 78
M. Aemilius Gal. Seranus, 4
L. Aemilius Silanus, 5
M. Aemilius M. f. Gal. Valerianus, 4
L. An[- - -] PRE[- - -], 24
Anniu[s - - -], 13
L. Antonius L. f. Blastinus, 64
Ant(onia) Pl[acida ?], 69
L. Ant(onius) Placidus, 62
L. An[tonius - - - (?)] Se[- - -], 68
Atilia Eup(- - -), 41
L. Atilius Phileros, 14
Auf(idius) Saturninus, 15
G. Aurelius Reburinus (!), 44
Cn. Baebius Cn. f. Gal. Geminus, 81
M. Baebius Severinus, 10
Cn. Baebius [T]aurus, 81
Caecil(ia) C. f. Procula, 78
C. Caecilius Pa[ternus], 72
Calpurnia Lupercilla, 89
L. Cal(purnius) Lascivus, 88
Cassia Agile, 44
C. Cilicius [Ius]tus, 91
[Clau]dia [- - -]atilla , 60
M. Clodiu[s] M. f. Gal. Fabian[us], 16
Cornelia El'p'is, 42
Corn[elia] M. f. Marcella, 62
Cornelia Placida, 63
Cornelia L. f. Proba, 64
Cornelia Silvana, 31
M. Cornelius Amandus, 31
Cornelius Carpus, 45
M. Cornelius Equalis (!), 45
Domitia M. f. Peregrina, 17
D(omitia) Tertula, 18
P. Domitius Sabinus, 46
L. Domi[tius] Cresce[ns], 73
G. Domitius G. f. Gal. Proculus, 74
G. Domitius Gal. Proculus, 74
M. D(omitius) Proculus, 75
M. D(omitius) Seranus, 75
M. D(omitius) Pr[oculus], 76
M. D(omitius) Se[ranus], 76
Fabia Attica, 46
Fabia M. f. Severa, 20
Fab(ii), 58
C. Fabius C. f. Celsus Gal. (!), 19
[M. Fabius] M. f. Severus, 20
Herennia L. f. Villana, 21
L. Her(ennius) O[pt(atu)s], 92
Iul(ia) Aemilia, 6
Iulia [P]ate[rna ?], 72
C. [I]ulius Gal. [F]ronto, 82
L. Iunius C. f. Prhonimus (!), 22
L(icinius) Agricola, 47
L(icinius) Exoriens, 47
L(icinia) Liciniana, 88
Luc(c)eius, 9
L. Luc[r]etiu[s] C. f. Pa[t]er[n]u[s], 23
Marcia M. f. Celera, 42
Marcia L. f. Marcella, 48
Maria Procop(e), 69
[M]aria Ur[ba]na, 65
[M]arius Eusc[he]mus, 65
M. Marius Lascivos, 70

Messenia Euphra(n)te, 6a
 Otac(ilia) Chrysopolis, 49
 Otacil(ia) Serana (!), 49
 Otacil(ius) Seranus, 49
 G. Otilius Ceri(a)lis, 91
 Papiria C. f. Festa, 81
 Petr[onia ?] Cra[silla ?], 66
 Por(cia) Charite, 33
 Por(cia) T[- - -], 13
 L. Porcius [L.] f. Taurus, 50
 P(orcius) (?) Martialis, 69
 L. Porcius P. f. Probus, 50
 Porcius Rufinus, 27
 M. Porcius [M. f.] Gal. Rufin[us], 51
 Porcius Rufus, 27
 [M. Porcius] M. f. [G]al. [Ruf]us, 25
 M. Porciu[s M. f. Gal.] Rufus, 51
 [- Po]rcius [- - -]nus, 52
 M. Porcius Escerior, 71
 M. Porcius Nigrinus, 71
 Postumia Cupita, 26
 Quintia Proba, 27
 Quinti[a] M. f. Proba, 25
 Quintia Surula, 59
 Quin[tia] Urb[- - - ?], 28
 [Quin]tia M. f. Pr[oba], 51
 [L. Qui]ntius Lu[pus], 60
 L. Q(uintius) Lup[us], 60
 Re(- - -) Lol(- - -), 85
 Sempronia L. f. Antulla, 20
 Sergia Repentina, 57
 M. Sulpicius Ca[lpu]r[ni]anus, 89
 [-M. Sulpici]us Cris[pu]s, 89
 Terentia [Te]mporina, 32
 T(erentius ?) Aprili(s), 29
 L. Terentius Iuvenis, 53
 [- Terentius - - -], 53
 Val(eria) Charis, 30
 Val(eria) Charite, 30
 Valeria M. f. Crassilla, 50
 Valeria Nysa, 74
 V(aleria ?) Primia (!), 29
 Val(eria) Turpia, 31
 M. Valerius Martialis, 32
 G. V(alerius) G. f. Gal. Rufinus, 33
 M. Valerius M. f. Marcellus, 1
 Varvia Varvi f. Rustica, 2
 Varvius, 8
 Vettia Peregrina, 35
 G. Viccius Bargates, 67
 C. Viccius Urbanus, 63
 [- - -]bia [- - -]t[- - -], 37
 [- - -]s P. f. [- - -]panus, 83
 Aemilia, 6

II. COGNOMINA

Incloem també els noms únics i els gentilicis amb funció de *cognomina*. Amb les lletres (h.) i (m.) indiquem si és home o dona. Hom indica l'estatus social de llibert (lib.) i esclau (ser.).

Aemilianus, 13
 Aemilianus, 5
 Agile, 44
 Agricola, 47
 Amandus, 31
 Attica, 46
 Antulla, 20
 Aprili(s), 29
 Armonia, 45 (ser.)
 Asiaticus, 74 (lib.)
 Asteduma, 11 (ser.)
 Aster, 34 (ser.)

Aucissa, 68*a*
 Aureus, 50
 Bargates, 67
 Blastinus, 64
 Ca[lpu]r[ni]anus, 89
 Carpus, 45
 Celera, 42
 Celsus, 19
 Ceri(a)lis, 91
 Charis, 30
 Charite, 30, 33
 [Ch?]arite, 95
 Cra[silla ?], 66
 Crassilla, 50
 Cresce[ns], 73
 Cris[pu]s, 89
 Cupita, 26
 Chrysopolis, 49
 Durnacos, 56
 El'p^lis, 42
 Equalis (!), 45
 Escerior, 71
 Euphra(n)te, 6*a*
 Eup(- - -), 41
 Eusc[he]mus, 65
 Exoriens, 47
 Fabian[us], 16
 Faventinus (?), 77
 Festa, 81
 [F]ronto, 82
 Geminus, 81
 Graecina, 54 (ser.)
 [Ius]tus, 91
 Iuvenis, 53
 Lascivos, 70
 Lascivus, 88
 Lau[- - -], 7 (m.)
 Liciniana, 88
 Lucusta, 54 (ser.)
 Lupercilla, 89
 Lup[us], 60
 Lu[pus], 60
 Marcella, 48, 62
 Marcellus, 1
 Mariti[mus, -a], 35
 Martialis, 69 (lib.)
 Martialis, 32
 Ner[eis ?], 90
 Nigr(- - -), 87
 Nig[rina], 42
 Nigrinus, 71
 Nysa, 74
 Oc(- - -), 3 (h.)
 O[pt(atus)], 92
 Pate[rna ?], 72
 Pa[t]er[n]u[s], 23
 Pa[ternus], 72
 Peregrina, 17
 Peregrina, 35
 Phileros, 14
 Prhonimus (!), 22
 Placida, 63, 69
 Placidus, 62
 Potitus, 43
 PRE[- - -], 24
 Primia (!), 29
 Proba, 25, 27, 64
 Pr[oba], 51
 Probus, 50
 Procop(e), 69
 Proclus, 76
 Procula, 78
 Proculus, 74 (bis), 75
 Pr[oculus], 76
 [Q]uietus, 36
 Lol(- - -), 85
 Reburinus (!), 44
 Repentina, 57
 Restitutus, 78
 Rufinus, 27, 33
 Rufin[us], 51
 Rufus, 27, 51

[Ruf]us, 25	Tercinus, 79
Rustica, 2	Tertulla, 18, 57
Sabinus, 46	Turpia, 31
Saturninus, 15	Urb[- - -], 28
Se[- - -], 68	Ur[ba]na, 65
Serana, 49 (lib.)	Urbanus, 63
Seranus, 4, 49, 75, 76	Valerianus, 4
Severa, 20	[Vic]toria, 8
Se[v]e[ra ?], 67	Villana, 21
Severinus, 10	
Severus, 20	[- - -]anus, 58
Sicilia, 55 (ser.)	[- - -a]nus, 52
Silanus, 5	[.ate]rna, 36
Silvana, 31	[- - -]atilla, 60
Supe<r>sta (!), 74	[- - -]ciana, 8
Surula, 59	[- - -]elianus, 36
Syneth[e], 52	[- - -]lus, 90
T[- - -], 13 (m.)	[- - -]nnadisc[.]r (?), 95
[T]aurus, 81	[- - -]panus, 83
[Te]mporina, 32	[- - -]rasus, 8

III. IMPERATORES

Hadrianus (117-138)

Imp(erator) • Caes(ar) Traianus Hadrianus Aug(ustus), 76a

Caracalla (198-217)

M. A[u]relius Antonin[us] Aug(ustus) Pius, 80

IV. RES MILITARES

miles, 71

leg(io) XXI Rapax, 71

V. DII DEAEQUE ET RES SACRAE

Iuppiter Conservator, 80
Manes, dii, 6a, 8, 18, 30, 33, 37, 49, 62,
75, 76, 88

VI. TRIBUS

Gal(eria), 4, 12, 16, 19, 25, 33, 43, 51, 74, 81, 82, 78
Tribus cum domo post cognomen posita, 19

VII. GEOGRAPHICA

Damanitana, 30
Edeta, 19
[Oto]be[s]ana, 7
r(es) p(ublica) Edebensium, 76a
res [pu]blica Leser[en]sis, 80

VIII. RES MUNICIPALIS

r(es) p(ublica) Edebensium, 76a
res [pu]blica Leser[en]sis, 80

IX. CARMINA

tu qui praeteriens, 70

X. LITTERAE SINGULARES NOTABILIORES
ET ALIAE RES EPIGRAPHICAE

A.L.A.P. aram libens animo posuit, 41
D.M. dii Manes, 8, 18, 30, 33, 37, 49, 62, 88
D.M.S. dis Manibus sacrum, 75, 76
F. fecit, 16

F	filius, <i>passim</i>
H.M.H.N.S.	hoc monumentum heredem non sequetur, 78
H.S.	hic sita, 49
H.S.E.	hic situs/-a est, 6, 11, 13 (?), 15, 17 (?), 19, 20, 21, 22, 23, 31 (bis), 32 (bis), 35, 40, 43, 48, 50 (bis)53, 58 (bis), 59, 60 (ter), 63 (bis), 64 (bis), 66 (?), 70, 71, 74, 75, 76
H.S.est	hic situs est, 40, 84
H.S.S.	hic siti sunt, 20, 36, 67, 69
HS	(sestertium) 27
H.T.P.	hunc titulum posuit, 33
N	nummum, 27
O.	O(fficina), 10
P	pius, 71
P.	pietas, 71
P.	pondo, 76a
P	probavit, 27
P.	posuit, 71
R.P.	res publica, 76a
T.F	titulum (?) fecit, 1
V.F	vivi fecerunt, 74
V.V. F	vivus fecit, 16

Numeri

18: XIIX, 82

LITTERARUM FORMAE

Λ *pro A*, 17, 41

⌞ *pro TIL*, 41

I longa, 12, *passim*

litterae minores:

I, 27

O, 12

♠ 25, 29, 30, 35, *passim*

> 74

syllabae punctis distinctae

A•prili(s), 29

A•tili/us, 14

Claudi•a, 60

pi•issimus, 78

v(i)•v(us), 16

PUNCTA ET SYLLABARUM DISTINCTIO

syllabae male distinctae

B/argates, 67

Pereg/rina, 35

Pl/acida, 63

Signa interpungendi

- 12, 14, 15, 16, *passim*

se/rva, 55	IT, 65
si/stis, 70	MA, 25, 30, 35, 48 (bis)
votu/m, 41	MI, 74
<i>syllabae punctis male distinctae</i>	MP, 27
A•u•f(idius), 15	NE, 63, 64, 90
Sa•tur•nin/us, 15	NI, 6a
<i>lapsus scripturae</i>	NV, 23,
Prhonimus <i>pro</i> Phronimus, 22	PT, 92
	RE, 23
	RI, 81
	TE, 6a, 23, 53 (bis)
	TI, 64, 74
	TIL, 41
	VA, 27
	VAL, 31
	VM 10, 27
NEXUS	
AE, 18, 81	
AL, 16	
AN, 15, 17, 21, 23, 26, 28, 29 (bis), 31 (bis) 32 (bis), 35, 44 (bis), 48, 50 (ter), 51 (ter), 61, 63 (ter), 66, 67, 75, 76a	
ANT, 62, 69	
BI, 81	
ET, 27, 69	
HE, 92	
HR, 6a	
	INCLUSIONES
	CV, 74
	LV, 74

XI. GRAMMATICA QUaedam

a <i>ommissa</i> : Ceri(a)lis, 69	h <i>adiecta in principio vocabuli</i> : have, 76
ae et e	h <i>omissa</i> : Elpis, 42; Armonia, 45
<i>casus permutati</i>	h <i>transposita</i>
<i>accusativus pro ablativo</i> : ex votum, 41	<i>in vocabulis Graecanicis</i>
<i>consonantes simplices pro geminatis</i>	<i>post r</i> : Prhonimus, 22
c: Luceius, 9	n <i>omissa</i> : Euphrate, 6a
r: Reburinus, 44	o <i>pro u</i> : Lascivos, 70
e <i>omissa</i> : Procop(e), 69	t <i>pro d</i> : quit, 70
e <i>pro a</i> : Tercinus, 79	xs <i>pro x</i> : uxsor, 31
e <i>pro ae</i> : Equalis, 45; Serane, 49	

XII. NOTABILIA VARIA

Acclamations et alloquia alia

have Procle, 76
tu qui praeteriens, lege et invenies,
70

aedificia et donaria

aram libens animo posuit, 41
aram posuit et dedicavit, 71
arcum fecit et statuas superimpos(uit),
27
iter privatum, 10
statuas posuit, 46

anni, menses, dies

a, 45
an, 1, 3, 4 (bis), 6, 6a, 7, 12, 13 (bis),
14, 15, 17, 18, 19, 20 (ter), 21, 22,
23, 26 (bis), 28, 29 (bis), 31 (ter),
32, 34, 35, 36 (ter), 42 (ter), 44
(bis), 45, 48, 50 (ter), 51 (ter), 52,
54 (bis), 55, 57, 58, 59, 60, 63 (bis),
64 (bis), 66, 67, 71, 72, 74, 76, 89
ann, 49, 5 (bis)
annor, 62

dedicationes

ob incolumitatem M. A[u]rel(i)
Antonin[i] Aug(usti) Pii posuit et
dedicavit, 80
posuit, 46
libens animo posuit ex votum, 41

impensae

HS N XL (milibus), 27

laudationes luctusque formulae

filia pientissima, 49
fil(ia) [piissima], 8
filius dulcissimus, 89

filius piissimus, 75, 78
filius [piissimus], 76
f(ilius) piissimus, 12
fil(ius) piissimus, 72
mari[tus i]ncom[par]abilis, 65
mater optim(a), 62
p(ius) pater, 71
parentes optimi, 81
patrona optima, 30
[pat?]er pien[tissi]mus, 90
[- - -] optime [d]e se meritis, 16

mortes singulares:

[in flume]n prol(apsus) [es]t et
deces(sit), 3

nominum ratio

cognomen non perscriptum
tres litterae, 41
praenomen omissum, 13
nomen non perscriptum
una littera, 18, 19, 29, 60, 69, 75,
76
duae litterae, 3, 85
tres litterae, 6, 13, 15, 25, 29, 30,
31, 35, 58, 69, 85, 88, 92,
sex litterae, 49
nomen pro cognomine usurpatum, 6, 29
patris nomen post nomen filiae indicatum,
2
tribus una littera indicata, 43
tribus post cognomen indicata, 19

parentelae et necessitudines

filius, -a, 7, 8, 12, 42, 49, 72, 75, 76,
78, 89
filia naturalis, 49
frater, 42, 47
maritus, 25, 65

- mater, 35, 42, 57, 58, 62
 parentes, 81
 pater, 71, 75, 76
 patrona, 30
 uxor, 26, 31, 83
 [pat?]er, 90
- pondo*
 p(ondo) X, 76a
- sepulcra eorumque iura*
 arcum fecit et statuas superimpos(uit),
 27
 deces(sit), 3
 diis manibus sacrum *perscriptum*, 6a
 h(oc) m(onumentum) h(eredem)
 n(on) s(equetur), 78
 h(unc) t(itulum) [p(osuit?)], 33
 [hic situ]s est *perscriptum*, 60
 t(itulum) f(ecit), 1
- vocabula dedicationis in titulis sepulcralibus
 adhibita*
 fecit, -erunt, 1, 30, 65, 74, 75, 76, 78,
 89, 90
- h(unc) t(itulum) [p(osuit?)], 33
illi et sibi, 8, 75, 76, 89
illi posuit, 25
illis et sibi, 16
 pro p(ietate) p(osuit), 71
 se viva fecit, 78, 90
 se vivi fecerunt, 89
 sibi et *illi*, 26
 sibi et *illis* arcum fecit et statuas
 superimpos(uit) , et p(robavit)
 (?), 27
 t(itulum) f(ecit), 1
 t(itulum) [fecerunt], 7
 t(itulum) p(osuerunt) l(ibentes), 69
 v^riv^la fecit, 42
 v(ivi) f(ecerunt), 74
 v(i)v(us) f(ecit), 16
- servi, verna, liberti*
 liberta, 30, 58
 serva, 54, 55
 ser(vus, -a), 34

B. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ

I. Imperatores

- Traianus* (98-117): 1
Hadrianus (117-138): 25
Caracalla (211-217): 6
Maximinus Thrax (235-238): 26
Decius (249-251) i *Herennius Etruscus*:
 21, 22 (?)
Trebonianus Gallus (251-253): 23
Galerius (293-311): 20

Incerti: 3, 5, 18, 22, 27

II. Notitiae viariae

- Via Augusta*: 5, 6, 18, 21, 22
 MP
 CCLXXVIII: 5
 CCLXXXIII: 6
 CCXCIII: 21
 CCC[V?]: 22

ALTRES ÍNDEXS

1. INDEXACIÓ DE LES INSCRIPCIONS

A. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris

a. Materials

argil·la 9, 79, 92, 93, 94, 95

bronze 68a, 76a

calcària 2, 3, 4, 5, 6, 6a, 7, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91

gres 11

marbre blanc 78

oricalc 56

os 77

pudinga 74, 80, 81

sílex 85

desconegut 1, 8, 20, 23, 24, 28, 30, 35, 57, 61, 86

b. Tipologia

A. Inscripcions

ares 41, 50, 59, 70, 80, 81 (?), 88, 89

blocs 2, 4, 5, 6, 6a, 7, 12, 13, 15, 16, 17, 25, 27, 28, 30, 32, 36, 39, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 51, 53, 55, 58, 60, 62, 65, 68, 69, 72, 74, 75, 76, 83, 84

columna 91

esteles 11, 14, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 29, 31, 33, 34, 37, 38, 40, 45, 48, 54, 63, 64, 67, 71, 82, 90

placa 78

rupestre 10

VARIA

atuells de terrissa 9, 79, 92, 93, 94, 95

fibula 56, 68a

pondus 76a

tèsseres 77, 85, 86, 87

desconeguda 1, 3, 8, 20, 23, 35, 52, 57, 61, 66, 73

c. Classes

rupestre 10

sepulcrales 1, 2, 3, 4, 5, 6, 6a, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 90, 91

votives 41, 80

instrumenta domestica 9, 56, 68a, 76a, 77, 79, 85, 86, 87, 92, 93, 94, 95

desconeguda 61

d. Datació

I dC 1, 2, 4, 5, 6, 11, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 31, 32, 34, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 54, 55, 56, 59, 63, 64, 67, 68a, 70, 71, 82, 83, 93, 94, 95, 92

final de l'I - principi del II dC 7, 25, 27, 29, 35, 38, 40, 47, 51, 53, 57, 58, 60, 68, 74

I-II dC 3, 10, 66, 73, 77, 79, 85

II dC 6a, 8, 12, 13, 16, 18, 24, 26, 30, 33, 36, 37, 49, 50, 52, 62, 65, 69, 72, 75, 76, 76a, 78, 81, 84, 88, 89, 90

III dC 80, 91

desconeguda 9, 61, 86, 87

B. Els mil·liaris del País Valencià

a. Tipologia

Columna 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 (?), 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28

Placa o bloc 24

b. Materials

gres rogenc 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 27 (grogüenc)

calcària 1, 2, 3, 23, 28

marbre 24

pudinga 20

desconegut 4, 25, 26

2. LLOCS DE TROBALLA

A. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris

Albocàsser

Mas de Boix 78

Alcalà de Xivert

Partida d'Almedíxer 89, 90

Partida del Corral Blanc 88

Alcubles

Partida de los Arenales 1

Algímia d'Almonesir

Partida de La Calzada 10

Partida de Sta. Maria Virgen de la Solana 11

L'Anglesola

Santuari de Nuestra Señora del Cid
72, 73, 74, 75, 76, 76a (?), 77

Assuévar

Partida de Agua Zorrilla 2

Begís

«Camino de las Cuevas» 66

Castell 67, 68

Partida de la Purna 62 (frg. a), 65

Partida de la Punta del Turco 68a

Serreria 62 (frg. c), 63, 64

Terme 62 (frg. b)

Caudiel

Dins la població 57, 58, 59, 60, 61

Forcall

Moleta dels Frares 81, 82, 83, 84,
85, 86, 87

La Jana

Partida de les Carrasques 91, 92,
93, 94, 95

Montant

Partida de Villarroya 70

Morella

Partida de la Vespa 80

Pina

«Llano de la Masada de los
Canónigos» 69

Sogorb

Castell 9

Convento de los Jerónimos 7

«En la escalera del ayuntamiento» 8

Partida de El Campo 3, 4, 5, 6

Indeterminat 6a

Vilafranca del Maestrat

Indeterminat 79

Vilanova de la Reina

Abadia 71

Viver

C/ del Muro núm. 36, 52

C/ Duque de Calabria, núm. 1, 46

Casa Abadia 43, 44, 45

Església 48, 51,

Partida de Morredondo 41

Partida de Peñarroya 56

Partida de Ula 49

Plaza Vieja, 42

Porta del Batlle 47, 50, 53
Terme 54, 55

Xèrica

C/ Cambra 29
C/ Historiador Vayo 15, 17, 19, 22,
27, 31, 32, 34, 37
C/ Rey Don Jaime 12
C/ San Roque 13
Partida de la Cruceta 23

Partida de la Torre 21
Partida de Navarza 16
Partida de Paredes 20
Partida de Quaranta 30, 33, 40
Partida del Cascajar 25
Partida del Partidor 18
Pça de Germán Monleón 26, 35
Pça. del Maestro Puchades 24
Torre de los Ordaces 14
Indeterminat 28, 36, 38, 39,

B. Els mil·liaris del País València

Bell-lloch

Mil·liari de Benixió 7

Borriol

Costes de la Pobla ? 20
Ermita de St.Vicent 21

Castelló

Camí de la Cova del Colom 22

Les Coves de Vinromà

Camí Reial 4
Indeterminat 5

La Jana

Partida de Bassa Llaurans 3

Oriola

Campo de San Ginés 26
Convento de San Ginés 27

La Pobla Tòrnese

Senda dels Romans 11, 12, 13, 14,
15, 16, 17, 18, 19

Sogorb

Camino del Chopo-Tebaida 28

Traiguera

Partida de la Creueta 2
Partida del Collet Roig 1

València

C/ Sant Vicent 25
Porta de la Xerea 24

Vall d'Alba

Camí de l'Estret 10
Mas de l'Arc 8
Mas de les Obreres 9

La Vilanova d'Alcolea

L'Hostalot 6

Xilxes

Partida de l'Alter 23

3. LLOCS DE CONSERVACIÓ

A. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris

Algímia d'Almonesir

C/ Larga núm. 56, 11

Ctra. Algímia-Alcúdia de Veo 10

Altura

Masia de Rivas 5

Anglesola

Santuari Nuestra Señora del Cid 72,
74, 75, 76

Assuévar

Església 2

Begís

MAM 62 (frg. a, c), 63, 64, 65, 67, 68

Borriana

MAM 93, 94, 95

Castelló

MBA 69

Caudiel

Església 59, 60, 61

Ciudad Real

Museo Provincial 76a

Les Coves de Vinromà

Mas d'Albert 78

Forcall

MAM 81, 82, 83

La Jana

C/ dels Frares, núm. 2, 91

Montant

Ajuntament 70

Morella

Casa Piquer 80

Sogorb

MAM 4, 6a, 7, 56

Viver

Ajuntament 41

C/ Duque de Calabria, núm. 1, 46

Avda. Diputación, núm. 3, 42

C/ del Muro, núm. 36, 52

Ermita de San Francisco de Paula,
49

Església 48, 50, 51

Xèrica

MAM 14, 15, 16, 18, 19, 21, 25, 26,
27, 29, 31, 32, 36, 39, 40

Pça. Maestro Puchades, núm. 6, 12

Desaparegudes

1, 3, 6, 8, 9, 13, 17, 20, 22, 23, 24, 28,
30, 33, 34, 35, 37, 38, 43, 44, 45, 47, 53,
54, 55, 57, 61, 66, 68a, 71, 73, 77, 79, 84,
85, 86, 87, 88, 89, 90, 92

B. Els mil·liaris del País València

Borriol

Museu Municipal 21

Castelló

MBA 22

La Jana

C/ dels Frares núm. 2, 3

La Pobla Tornesa

Casa de Cultura 18

In situ 11, 12, 13, 14, 15, 19

El Pilar de la Foradada

Casa de Cultura 27

Sogorb

Museo Arqueológico 28

Traiguera

In situ 2

Vall d'Alba

Ajuntament 8

La Vilanova d'Alcolea

Ajuntament 6

Desapareguts

1, 4, 5, 7, 9, 10, 16, 17, 20, 23, 24, 25,
26

FONTS LITERÀRIES

AN. RAV. 304, 4	218	PLIN. <i>nat.</i> 3,20	31
342, 11	218	<i>nat.</i> 3,20-21	31
APP. hisp. 10	32	<i>nat.</i> 27, 69	42
CAES. <i>civ.</i> 1, 60,2	134	PTOL. 2, 4, 3	32
<i>civ.</i> 1, 61, 5	33	2, 4, 10	32
<i>civ.</i> 1, 68, 1	33	2, 6, 15	32, 139
<i>civ.</i> 1, 70, 4	33	2, 6, 16	134
EST. 13,15	186	2, 6, 59	137
GUIDO 82 (515, 1)	218	2, 6, 61	139
ISID. <i>orig.</i> 15, 2, 11-12	134	2, 6, 62	32, 139
IT. ANT. 444, 7 – 445, 1-5	137	2, 6, 63	154, 155, 156, 161
399, 6	218	2, 6, 64	134, 137, 139, 148
397, 7 – 399, 6	219	SUET. <i>gram.</i> 2	42
LIV 28, 39, 11	32	VASOS DE VICARELLO I, 348	240
21, 6, 1	32	II, 341	240
21, 12, 5	32	III, 362	240
24, 42, 11	32	IV, 369	240
MARTYROLOG. <i>Hier.</i> 15 kal. Iul	121		
PLB. 3, 15, 8	32		

TAULES DE CONCORDANCES

A. L'Alt Palància, *Edeba*, *Lesera* i els seus territoris

AE		
	14.....IV★	50.....35
	15.....42	51.....36
1977: 462.....89	16.....43	52.....37
1977: 463.....81	17.....44	53.....24
1979: 371.....81	18.....45	54.....39
1979: 372.....82	19.....46	55.....11
1984: 599.....25	20.....47	56.....10
1984: 600.....50	21.....48	57.....5
1984: 600.....51	22.....49	58.....4
1984: 602.....60	23.....50	59.....6
1984: 603.....49	24.....51	60.....7
1984: 604.....65	25.....53	61.....8
1984: 606.....10	26.....54	62.....3
1986: 445.....65	27.....55	63.....2
1986: 448.....5	28.....12	p. 42 n. 9.....9
1986: 450.....83	29.....14	p. 135, núm. 13.1.....III★
1986: 451.....4	30.....18	p. 135s, núm. 13.2.....I★
1987: 701f.....11	31.....19	
1987: 703a.....62	32.....21	CIL II
1987: 718.....70	33.....27	
	34.....25	380 (cf. 4191).....I★
	35.....30	3175.....72
	36.....33	3176.....73
	37.....31	3177 i 3188.....76
	38.....15	3558 (=3997, cf. p. 971)..27
	39.....29	3986.....20
	40.....34	3987.....6
	41.....17	3988.....71
	42.....22	3989.....19
	43.....23	3990.....30
	44.....20	3991.....29
	45.....32	3992 (cf. p. 971).....12
	46.....16	3993 (cf. p. 971).....15
	47.....26	3994 (cf. p. 971).....17
	48.....13	3995 (cf. p. 971).....22
	49.....28	3996 (cf. p. 971).....26
Arasa 1992b		
1.....71		
2.....69		
3.....63		
4.....64		
5.....62		
6.....65		
7.....67		
8.....66		
9.....II★		
10.....57		
11.....59		
12.....60		
13.....58		

124.....	55	128.....	45	132.....	48
125.....	51	129.....	54	133.....	49
126.....	47	130.....	44	134.....	50
127.....	43	131.....	46		

IRAPELT*	CIL II	Ripollès 1976	Arasa 1992	CIL II ²
1				
2.....	4030.....	35.....	63.....	14,715
3	62.....	14,280a
4.....	58.....	14,276
5.....	57.....	14,277
6.....	3987.....	108.....	59.....	14,279
6a				
7	60.....	14,278a
8	106.....	61.....	14,280
9.....	p. 42 n. 89	
10.....	56.....	14,275
11	55.....	14,274
12.....	3992 (cf. p. 971)	74.....	28.....	14,233
13.....	4004.....	70.....	48.....	14,238
14.....	80.....	29.....	14,240
15.....	3993 (cf. p. 971)	83.....	38.....	14,241
16	6065.....	87.....	46.....	14,234
17	3994 (cf. p. 971)	76.....	41.....	14,242
18.....	81.....	30.....	14,243
19.....	3989.....	85.....	31.....	14,231
20.....	3986.....	17.....	44.....	14,278
21.....	6066.....	62.....	32.....	14,244
22	3995 (cf. p. 971)	75.....	42.....	14,245
23.....	73.....	43.....	14,246
24	67.....	53.....	14,255
25.....	79 i 78.....	34.....	14,236
26	3996 (cf. p. 971)	86.....	47.....	14,248
27	3558			
	(=3997, cf. p. 971)	82.....	33.....	14,237
28.....	3998.....	72.....	49.....	14,249
29	3991.....	64.....	39.....	14,250
30.....	3990.....	63.....	35.....	14,232
31.....	4001, cf. p. 971	88.....	37.....	14,252
32	400.....	61.....	45.....	14,251
33	3999.....	84.....	36.....	14,235
34.....	4003.....	68.....	40.....	14,239
35	65.....	50.....	14,247

*El número en negreta indica que la lectura del present corpus divergeix de la presentada en les publicacions de referència.

IRAPELT*	CIL II	Ripollès 1976	Arasa 1992	CIL II²
36	66.....	51.....	14,254
37.....	4002.....	69.....	52.....	14,253
38				
39	77.....	54.....	14,256
40				
41				
42	4005.....	122.....	15.....	14,259
43.....	4006.....	127.....	16.....	14,257
44.....	4007.....	130.....	17.....	14,260
45.....	4008.....	128.....	18.....	14,261
46.....	4009.....	131.....	19.....	14,262
47.....	4015.....	126.....	20.....	14,263
48.....	6069.....	132.....	21.....	14,265
49.....	133.....	22.....	14,266
50.....	4010.....	134.....	23.....	14,267
51.....	4011.....	125.....	24.....	214,58
52				
53.....	4012.....	123.....	25.....	14,269
54	4013.....	129.....	26.....	14,264
55.....	4014.....	124.....	27.....	14,268
56.....	14,290a
57.....	4016.....	54.....	10.....	14,270
58	52.....	13.....	14,271
59.....	53.....	11.....	14,273
60.....	55.....	12.....	14,272
61				
62.....	4019.....	37.....	5.....	14,281
63.....	4017.....	36.....	3.....	14,282
64.....	4018.....	38.....	4.....	14,283
65.....	6.....	14,284
66.....	41.....	8.....	14,285
67	39.....	7.....	14,286
68				
68a				
69	2.....	14,288
70.....	89.....	14,290
71.....	3988.....	115.....	1.....	14,289
72	3175.....	14,776
73.....	3176.....	14,777
74.....	14,775

IRAPELT*	CIL II	Ripollès 1976	Arasa 1992	CIL II²
75.....	6068.....	14,778
76.....	3177 i 3188	14,779
76a				
77.....	14,780
78.....	1.....	14,764
79.....	6256,45.....			
80	4052.....	90.....	14,770
81.....	4053.....	60.....	14,771
82.....	59.....	14,772
83.....	14,774
84.....	14,773
85.....	6246.....			
86				
87				
88.....	4049.....	2.....	14,765
89	4050.....	3.....	14,767
90	4051.....	4.....	14,766
91	p. 142
92				
93				
94				
95				
I*	380* (cf. 4191)	109..... p. 135s, núm. 13.2	
II*	40.....	9.....	287
III*	43.....	p. 135 núm. 13.1	5*
IV*	51.....	14.....	14,4*

Inscripcions inèdites o no recollides en les col·leccions anteriors:

1, 6a, 38, 40, 41, 52, 61, 68, 68a, 76a, 86, 87, 92, 93, 94, 95

B. Els mil·liaris del País València

MPV	CIL II	Arasa 1992c	Lostal	Altres referències
1.....	1.....	94.....
2.....	p. 233.....	Escolano 1610-11: 2, 628
3.....	2.....
4.....	4.....	215.....
5.....	4951.....	3.....	189.....
6.....	Corell-Grau-Gómez 1992
7.....	5.....
8.....	Arasa 1996: 566ss
9.....	6.....
10.....	p. 242 n. 185
11.....	Morote 1979: 149 núm. 4.5
12.....	7.....	216.....
13.....	9.....
14.....	9.....
15.....	8.....	217.....
16.....	12.....
17.....	10.....	280-281
18.....	11.....	280-281
19.....	12.....	218.....
20.....	4950.....	13.....	151.....
21.....	4949.....	14.....	115.....
22.....	Ulloa 1999: 209-211
23.....	15.....	120.....
24.....	6239.....
25.....	6238 cf. 4948	16.....	81.....
26.....	17.....	111.....
27.....	18.....	190.....
28.....	Martín 1999

PROCEDÈNCIA DE LES FOTOGRAFIES

A. L'Alt Palància, *Edeba*, *Lesera* i els seus territoris

CIL II² 77

Josep Corell & Xavier Gómez 2, 4, 7, 10, 12, 14, 18, 19, 21, 25, 27, 29, 31, 39, 40,
41, 42, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 80, 81, 93, 94, 95

M. Arigo 87

Museo Arqueológico Provincial de Ciudad Real 76a

Salvador Llopis 11, 15, 16, 32, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 72, 74, 75, 76, 78, 82, 83, 91,
II, III

Vicente Palomar 6a, 56

Wilhem Kuhoff 5, 26, 36, 49

B. Els mil·liaris del País València

Ferran Arasa 17

Francesc Esteve 10

J. J. Senent 1

Josep Corell & Xavier Gómez 3, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 21, 22, dubtoses 2 i 3

Maria Garcia Samper 27

Norbert Mesado 23

Pilar Ulloa 9

Salvador Llopis 2, 6

Vicente Palomar 28

BIBLIOGRAFIA

- AADD (1991): *Saguntum i el mar*, València.
- ABAD, L. (1984): «Arcos romanos en el País Valenciano: los testimonios epigráficos», *Lucentum* 3, pp. 193-200.
- (1985): *Arqueología romana del País Valenciano: Panorama y perspectivas*, Alacant, pp. 337-382.
- (1992): «Las culturas ibéricas del área suroriental de la Península Ibérica», *Complutum* 2-3, pp. 151-166.
- (1993): «Monumentos funerarios romanos del País Valenciano: una recapitulación», en *Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano. Mayo 1992. Actas*, València, pp. 19-25.
- ABAD, L. I J. M. ABASCAL (1991): *Textos para la historia de Alicante. Edad Antigua*, Alacant.
- ABASCAL, J. M. (1990): «Inscripciones inéditas y revisadas de la Hispania Citerior», *AEA* 63, pp. 264-275.
- (1994): *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Múrcia.
- AGUILAR Y F. de A. SERRAT (1890): *Noticias de Segorbe y su obispado*, Sogorb.
- AGUSTÍN, A. (ms. s. xvii): *Adversaria*, BUB, ms. 858, Barcelona.
- ALBERTINI, E. (1911-12): «Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis», *AIEC* 4, pp. 323-474.
- ALBERTOS FIRMAT, M. L. (1965): «Nuevos antropónimos hispanos», *Emerita* 33, pp. 109-141.
- (1966): *La onomástica personal primitiva de Hispania Tarraconense y Bética*, Salamanca.
- ALCÁCER, J. (1947): «Exploraciones arqueológicas en Begís (Castellón)», en *Comunicaciones del SIP al 1er Congreso Arqueológico del Levante en 1946*, València, pp. 35-46.
- ALFÖLDY, G. (1977a): *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*, València.
- (1977b): *Los Baebi de Saguntum*, València.
- (1979): «Bildprogramme in den römischen Städten des Conventus Tarraconensis. Das Zeugnis der Statuenpostamente», *Revista de la Universidad Complutense (Homenaje a García Bellido, IV)*, pp. 177-275.
- (1981): «Ein Corpus der römischen Inschriften aus Saguntum und Umgebung», *AEA* 54, pp. 117-140.
- (1983): «Die Ortsnamen in der Historia Augusta», *Antiquitas* 4 (*Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung - Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1979/1981*), pp. 1-42.
- (1984): «Epigraphica Hispanica V. Inschriften aus Jérica und Umgebung», *ZPE* 54, pp. 221-245 i lám. X-XII.
- (1987a): *Römisches Städtewesen auf der neukastilischen Hochebene. Ein Testfall für die Romanisierung*, Heidelberg.

- (1987b): «Epigraphica Hispanica IX. Inschriften aus Ciudad Real», *ZPE* 67, pp. 225-248.
- (1998): «Hispania bajo los Flavios y los Antoninos: Consideraciones históricas sobre una época», *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. Itaca. Annexos 1*, pp. 11-32.
- (1999): «Aspectos de la vida urbana en las ciudades de la meseta sur», en J. González (ed.): *Congreso Internacional «Ciudades privilegiadas en el Occidente romano»*, Sevilla, pp. 467-485.
- (en prensa): «Administración, urbanización, instituciones, vida pública y orden social».
- ALFONSO, J. (2000): «Hallazgo de una nueva inscripción funeraria romana en Jérica (El Alto Palancia)», *QPAC* 21, pp. 483-485.
- ALMAGRO, M. (1983): *Segobriga I. Los textos de la antigüedad sobre Segobriga y las discusiones acerca de la situación geográfica de aquella ciudad*, Madrid.
- ALMAGRO, M. i J. M. ABASCAL (1999): *Segóbriga y su conjunto arqueológico*, Madrid.
- ALMAR, A., J. LÓPEZ, i J. M. ESPINOSA (1965): *Chilches, pueblo de España*, València.
- ALMUNIA, J. L. (1923): «Arqueología Valenciana», *Almanaque Las Provincias*, València, pp. 269-272.
- ALONSO SÁNCHEZ, M. A. (1984): «Una nueva fibula del tipo “Aucissa”, en la Carpetania», *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología* 20, pp. 44-46.
- AMATI, G. (ms. 1818-1834): *Inscriptiones quaedam Hispaniae. Schedae Amatianae*, BVat., ms. Cod. Vat. Lat. 9760 ff. 6r-27r, Roma.
- (ms. 1825): *Stratto di un codice manoscritto spagnolo*, Biblioteca Civica Verona, ms. 913, Verona.
- ANDERSON, J. M. (1993): «Iberian and Basque linguistic similarities», en *Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Colonia 1989)*, Salamanca, pp. 487-498.
- ANDRÉS, J. (2000): «El bronce final-ferro I a la comarca dels Ports», en *Actes de la XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Morella, Castelló de la Plana*.
- ANDREU, G. (1970): *Epigrafía ibérica, romana y árabe de Cabanes (Castellón)*, Sagunt.
- ANÒNIM (ms. s. XVIII): *Inscriptiones de Sagunto oy Murviedro*, BN, ms. 18133, Madrid.
- ANÒNIM (ms. s. XVIII-XIX): *Manuscritos históricos. Inscriptiones. Pueblos*, AMV, ms. 7291-81.
- ANÒNIM (ms. ca. 1770): *[Fitxa solta]*, Biblioteca Maiansiana, Col·legi del Corpus Christi, ms. 504, València.
- ANONYMUS VALENTINUS (ms. s. XVI-XVII): *Inscriptiones de memorias romanas y españolas antiguas y modernas, recogidas de varios autores y en particular de Gerónimo Çurita, aragonés, Florián de Ocampo, Licenciado Martín Velasco Pérez de la Torre de Agreda, Canónigo Oretano, castellano, Luis de Resendi, portugués, P. Albiano de Raxas, valenciano, el bachiller Alonso Franco, Cordovés, Hierónimo Sepúlveda, con algunas*

anotaciones aplicadas a ciudades y familias. Epitafios católicos modernos latinos. Por Don Gaspar Galcerán de Pinós y Castro, conde de Guimerá, vizconde de Evol y Alquer Foradat, Señor de la Villa de Frescano, BN, ms. 3610, sign. ant. L.242, Madrid.

ANTONIO, N. (1788): *Bibliotheca Hispana Nova, sive hispanorum scriptorum qui ab anno MD ad MDCLXXXIV florere notitia*, Madrid.

APARICIO, J., V. GURREA, i S. CLIMENT (1983): *Carta arqueològica de la Safor*, Gandia.

ARANEGUI GASCÓ, C. (coord.) (1986): *Els romans a les terres valencianes*, València.

ARASA, F. (1977a): «Estudio Arqueològico de Vilafranca del Cid (Castellón)», *CPAC* 4, pp. 243-269.

— (1977b): «Nueva inscripción latina en Algimia de Almonacid - Alto Palancia (Castellón): Algunas notas sobre onomástica prerromana», *CPAC* 4, pp. 321-325.

— (1981): «Inscripcions llatines de Segorbe i l'Alcora», *CPAC* 8, pp. 279-286.

— (1982): «La Moleta dels Frares (Forcall, Morella): Un possible municipi romà encara desconegut», *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló* 3, pp. 25-29.

— (1982-1983): «La inscripción rupestre de Algimia de Almonacid», *Butlletí de l'Associació arqueològica de Castelló* 4, p. 27.

— (1983): «El Morrón del Cid (La Iglesiasuela del Cid)», *Teruel* 70, pp. 61-185.

— (1983-84): «Història de l'arqueologia de la comarca d'Els Ports», *Boletín de amigos de Morella y su comarca* 6, pp. 5-28.

— (1984a): «Una nueva inscripción latina de Bejís», *Centro de Estudios del Alto Palancia* 4, pp. 31-36.

— (1984b): «Una inscripción latina inédita del Museo Municipal de Segorbe», *Centro de Estudios del Alto Palancia* 2, pp. 9-11.

— (1986): «La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló): Consideracions entorn de la *respublica Leserensis*», *Saguntum* 20, pp. 165-241.

— (1987a): *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall): Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*, Castelló.

— (1987b): «El monumento romano de la ermita de la Virgen del Cid (La Iglesiasuela del Cid, Teruel)», *Museo de Zaragoza. Boletín* 6, pp. 141-179.

— (1987c): «El Maestrat en època romana», en *I Congrés d'Història del Maestrat. Vinaròs, dies 24, 25 i 26 de maig de 1985*, Vinaròs, pp. 127-137.

— (1987d): «Dos nous mil·liaris de la Via Augusta trobats a la Pobla Tornesa», *Centre d'Estudis de la Plana, Butlletí* 10, pp. 63-69.

— (1988): «El mil·liari de la Jana. Anotacions sobre els mil·liaris del Baix Maestrat», *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 24, pp. 15-20.

— (1989): «L'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea, Castellón). Una posible estació de la Vía Augusta», en *Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa.

— (1990): «Los miliarios de la Vía Augusta en el País Valenciano», *La red viaria en la Hispania Romana, Actas del Simposio*, Saragossa, pp. 21-33.

- (1990-91): «Un nou mil·liari de la via Augusta trobat a la Vilanova d'Alcolea (El Baix Maestrat)», *CPAC* 15, pp. 447-456.
- (1992a): «Una oficina lapidària en la comarca de l'Alt Palància», *SIP* 89, pp. 567-581.
- (1992b): *La romanització del Alto Palancia según la epigrafía*, Sogorb.
- (1992c): «Els mil·liaris del País Valencià», *Fonaments* 8, pp. 232-269.
- (1993): «La ciutat romana de Lesera (Forcall, Ports), un estat de la qüestió», *Estudis Universitaris catalans* 29. *Homenatge a Miquel Tàrradell*, pp. 815-819.
- (1994): «El nuevo miliario de Caracalla encontrado en la Vía Augusta (Vilanova d'Alcolea, Castellón)», *Zephyrus* 46, pp. 255-263.
- (1996): «Dos nous mil·liaris de Traiguera (el Baix Maestrat) i la Vall d'Alba (la Plana Alta)», *QPAC* 17, pp. 565-567.
- (1998): «Ciutats i territoris a la meitat meridional dels convents cesaraugustà i tarraconense», *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. Itaca. Annexos I*, Barcelona, pp. 65-76.
- (2000): «La comarca dels Ports des de la Prehistòria fins a l'Alta Edat Mitjana», en *Actes de la XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Morella*, Castelló de la Plana, pp. 15-37.
- (2001a): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià*, València.
- (2001b): «El mil·liari de Borriol (la Plana Alta, Castelló), en una carta de F. Vallés, Baró de la Pobla Tornesa i la Serra d'En Galzeran, al botànic A. J. Cavanilles», *Studia Philologica Valentina* 5. *Epigrafies, homenatge a Josep Corell*, pp. 1-18.
- (2002): «Las comarcas septentrionales del País Valenciano en los siglos II-I aC», en L. Alapont, A. Ribera i J. L. Jiménez (coords.): *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, pp. 223-232.
- ARASA, F. i V. PALOMAR (1990-91): «Nueva inscripción romana de Segorbe (el Alto Palancia)», *CPAC* 15, pp. 457-462.
- (1996a): «Nuevos hallazgos epigráficos en Viver (El Alto Palancia)», *QPAC* 17, pp. 569-572.
- (1996b): «Nuevos hallazgos epigráficos en Viver», *ICAP* 3, pp. 39-42.
- ARASA, F. i V. ROSSELLÓ (1995): *Les vies romanes del territori valencià*, València.
- ARASA, F. i J. VICENT CAVALLER (1979): «Noves inscripcions llatines de Segorbe, Onda i Forcall», *CPAC* 6, pp. 293-297.
- (1982-83): «Noves inscripcions llatines de Bejís i La Vall d'Uixó», *CPAC* 9, pp. 249-256.
- (1986): «Novetats d'Epigrafia llatina castellanenca», *CPAC* 12, pp. 251-259.
- (1987): «Un nuevo epígrafe latino de Pina de Montalgrao», *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia* 13, pp. 21-24.
- ARMINI, H. (1928): «Symbolae Epigraphicae», *Eranos* 26, pp. 253-260.

- ATRIAN, P., C. ESCRICHE, J. VICENTE, i A. I. HERCÉ, (1980): *Carta arqueológica de España: Teruel*, Terol.
- BALBÁS, J. A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, València (ed. facsímil: Castelló de la Plana, 1982).
- BALIL, A. (1969): «Una fibula del tipo “Aucissa” en el Museo Arqueológico de Murcia», *X Congreso Nacional de Arqueología, Mahón 1967*, Saragossa, pp. 387-388.
- BALLESTER, X. (2001): «El substrato de la Lengua Ibérica en la Península Ibérica», *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València, pp. 459-488.
- BELDA, L. (1975): *El proceso de romanización de la provincia de Murcia*, Múrcia.
- BELTRÁN LLORIS, F. (ed.) (1995): *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente*, Saragossa.
- (1996): «La epigrafía latina de Teruel. A propósito de un nuevo corpus provincial», *AEA* 69, pp. 295-306.
- BELTRÁN, M. (1976): *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Saragossa.
- BELTRÁN, F. i F. ARASA, (1979-1980): «Los *Itinera privata* en la epigrafía latina. Una nueva inscripción en Algimia de Almonacid (Castellón de la Plana)», *Hispania Antiqua* 9-10, pp. 3-29.
- (1980): «Un nuevo caso de *iter privatus* en una inscripción rupestre de Algimia de Almonacid (El Alto Palancia, Castellón)», *CPAC* 7, pp. 127-133.
- BELTRÁN, F. i L. SANCHO, (1979): «Consideraciones acerca de la población antigua de la mitad meridional de los conventos cesaraugustano y tarraconense», *Caesaraugusta* 47-48, pp. 307-322.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A. (1950): *Curso de Numismática*, Cartagena.
- BELTRÁN VILLAGRASA, P. (1953 (=1972)): «Segóbriga», en *Obras Completas I*, València, pp. 835-860.
- BERNAND, É. (1991): «Épitaphe de Talous, morte noyée», *ZPE* 89, pp. 149-150.
- BEUTER, P. A. (1538): *Primera part de la història de València*, València.
- (1563): *Primera parte de la Corónica General de toda España y especialmente del Reino de Valencia*, València.
- BLASCO, J. (1973): *Historia y derecho en la catedral de Segorbe*, València.
- (1997): «Sobre las lápidas funerarias romanas», *ICAP* 4, pp. 131-133.
- BONDIA, M. R. (1998): «Hallan un miliario romano en el término de Benaguasil», *Levante*, 14 de juliol.
- BONET, E. (1963): «Segorbe-Segobriga. Evolución etimológica del nombre», *BSCC* 39, pp. 111-115.
- BONINU, A. i A. U. STYLOW, (1982): «Miliari nuovi e vecchi dalla Sardegna», *Epigraphica* 44, pp. 29-56.
- BONNEVILLE, J. N. (1984): «Le support monumental des inscriptions: terminologie et analyse», *EpHisp.*, pp. 117-151.
- BRU, S. (1963): *Les terres valencianes durant l'època romana*, València.

- BURILLO, F. i M. A. HERRERO, (1983): «Hallazgos numismáticos en la ciudad iberoromana de La Muela de Hinojosa de Jarque (Teruel)», en *La Moneda Aragonesa*, Saragossa, pp. 41-58.
- CANCELA, M. L. (1993): «Elementos decorativos de la arquitectura funeraria de la Tarraconense oriental», en *Actas de la I reunión sobre escultura romana en Hispania, Mérida 1992*, Madrid, pp. 239-261.
- (2002): «Aspectos monumentales del mundo funerario», en P. Vaquerizo (ed.): *Espacio y usos funerarios en el Occidente Romano. Actas del Congreso Internacional celebrado en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Córdoba (5-9 de junio, 2001)*, Córdoba, pp. 163-180.
- CARBONELL, M.J. i J. CORELL, (1989): «Inscripcions romanes del País Valencià en un manuscrit de Lluís Galiana», *BSCC* 67, pp. 471-498.
- CARNOY, A. J. (1906): *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions*, Brussel·les (reimprés per Hildesheim, 1983).
- CARRASCO, G. (1989-90): «Contribución al estudio del poblamiento romano en el ámbito de la sub-Meseta sur: la provincia de Ciudad Real», *Caesaraugusta* 66-67, pp. 167-180.
- (1990): «Introducción al estudio de las vías romanas de la provincia de Ciudad Real: fuentes antiguas itinerarias», en *Simposio sobre la red viaria en la Hispania romana, Zaragoza, 24-26 septiembre de 1987*, Saragossa, pp. 85-93.
- (1997): «Núcleos de población romanos en la provincia de Ciudad Real», *Hispania Antiqua* 21, pp. 301-319.
- CASTAÑEDA, V. (1916-1923): «Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 35-45.
- (1923): «Cartas del P. Luis Galiana a D. G. Mayans i Siscar», *BRAH* 83, pp. 159-233.
- CASTELLANOS, A. (1998): *Hispania. El legado de Roma*, Saragossa.
- CASTILLO, C. (1995): «El progreso de la epigrafía romana en Hispania (1988-1992)», *Emerita* 63, pp. 187-223.
- CASTILLO GENZOR, A. (1963): *Aragón. Historia y blasón representativo de sus pueblos, villas y ciudades*, Saragossa.
- CATTANEO, J.B. (ms. s. XVII): [*Varie Iscrizioni e Monumenti quali si trobano nella Spagna, o in Autori Spagnoli, con Osservazioni sopra di Essi in lingua spagnola*], ms. Estero 111 = a. G. 7.2 (già ms. XII. F. 43; XIV. HH. 20), Mòdena.
- CAVANILLES, A. J. (1795): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de València*, Madrid (ed. facsímil: *Les observacions de Cavanilles, dos-cents anys després*, València, 1995).
- CEÁN BERMÚDEZ, J.A. (1832): *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid.
- CEBRIÁN, R. (1998): «Los desplazamientos de la población en el área valenciana durante el imperio romano», *HAnt* 22, pp. 233-251.

- (2000): *Titulum fecit. La producción epigráfica romana en las tierras valencianas*, Madrid.
- CHABRET, A. (ms. ca. 1900 (ed. 1978)): *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*, Sagunt.
- CHASTAGNOL, A. (1988): «Le formulaire de l'épigraphie latine officielle dans l'antiquité tardive», en *La terza età dell'epigrafia: Colloquio AIEGL -Borghesi 86 (Bologna, ottobre 1986)*, Bolonya, pp. 11-65.
- CHEVALIER, R. (1972): *Les voies romaines*, París.
- CIL II E. HÜBNER (1869-1892): *Corpus Inscriptionum Latinarum*, t. II, vol. 1, Berlín; vol. 2 supl., Berlín.
- CIL II²/14 G. ALFÖLDY, M. CLAUSS, M. MAYER OLIVÉ, adiuvantibus J. CORELL VICENT, F. BELTRÁN LLORIS, G. FABRE, F. MARCO SIMÓN, I. RODÀ DE LLANZA, (1995): *Corpus Inscriptionum Latinarum II: Inscriptiones Hispaniae Latinae, ed. altera, pars XIV, fasciculus I. Pars meridionalis conventus Tarraconensis*, Berolini - Novi Eboraci.
- CILA II J. GONZÁLEZ (1991): *Corpus de Inscripciones Latinas de Andalucía*, Sevilla.
- CISNEROS, M. (1997): «Mármoles de importación y mármoles de sustitución: su utilización en algunas ciudades hispanas», *Veleia* 14, pp. 195-203.
- CLE F. BÜCHELER i E. LOMMATZSCH (1895-1926): *Carmina Latina Epigraphica*, Leipzig-Amsterdam.
- CLEMENTE, J. (ms. 1801): *Descripción de la Iglesuela del Cid hecha en el año 1801 por D. Josef Clemente de Mirambel*, BN, ms. 2703, fols. 130-133.
- COLAFRANCESCO, P., M. MASSARO, i M. RICCI (1986): *Concordanze dei Carmina Latina Epigraphica*, Bari.
- CORCHADO, M. (1969): «Estudio sobre vías romanas entre el Tajo y el Guadalquivir», *AEA* 42, pp. 124-158.
- CORELL, J. (1985a): «Noves inscripcions romanes del País Valencià», *Afers* 2, pp. 203-226.
- (1985b): «Nuevas inscripciones romanas del País Valenciano», *Saguntum* 19, pp. 279-299.
- (1987): «El epitafio poético del niño *M. Marius Lascivos* (Montán, Castellón)», *Arse* 22, pp. 67-75.
- (1988): «L'epigrafia romana al País Valencià (1982-1986)», *Fonaments* 7, pp. 196-218.
- (1989a): «El epitafio poético del niño *M. Marius Lascivos* (Montán, Castellón), en *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 20-24 de Abril de 1987)*, Madrid, vol. III, pp. 73-78.

- (1989b): «Pedestal de Játiva y miliario de las cuevas de Vinromá (Castellón)», en *Epigrafía jurídica romana. Actas del coloquio internacional AIEGL, Pamplona, 9-11 de abril de 1987*, Pamplona, pp. 269-274.
- (1989c): «Notas sobre epigrafía romana del País Valenciano», *APL* 19. *Homenaje a D. Domingo Flétcher*, pp. 271-281.
- (1991): «Inscripciones romanas del País Valenciano», *Saguntum* 24, pp. 193-201.
- (1992): «Inscripciones romanas de Iniesta y Sisante (Cuenca) y la Iglesuela del Cid (Teruel)» *SIP* 89 (*Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*), pp. 583-596.
- CORELL, J. i X. GÓMEZ, (1992): «Inscripciones romanas del País Valenciano», *BSCC* 68, pp. 309-333.
- (en prensa): «Dos inscripciones monumentales del foro de *Valentia*», en *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, Barcelona 3-8/IX/2002*.
- CORELL, J., F. GRAU, i X. GÓMEZ (1992): «Varia epigraphica del País Valenciano», *Fortunatae* 4, pp. 201-211.
- COROMINES, J. (1994-1998): *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona.
- CORTÉS LÓPEZ, M. (1835-36): *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas, a las conocidas en nuestros días*, I-III, Madrid.
- (1854 (1852-53)): «Arqueología», *Boletín de la Sociedad Económica de Amigos del País* 8, pp. 215-220.
- CRESPO ORTIZ, S. (1992): «“Griegos” esclavistas en Hispania, ¿vestigio de un sistema de subdependencia social?», en *In memoriam J. Cabrera Moreno*, Granada, pp. 503-522.
- CURCHIN, L. A. (1985): «*Vici* and *pagi* in Roman Spain», *Révue des Études Anciennes* 87, pp. 327-343.
- (1997): «Celtization and romanization of toponymy in Central Spain», *Emerita* 65.2, pp. 257-279.
- DAGR C. DAREMBERG, E. SAGLIO, i E. POTTIER (1877-1919): *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, París.
- DARDAINE, S. (1993): «Une image des cités de Bétique aux IIe et IIIe siècles après J.C.; l'emploi du terme *respublica* dans les inscriptions de la province», en *Ciudad y comunidad cívica en Hispania. Actes du colloque organisé par la Casa de Velázquez et par le Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 25-27 janvier 1990*, Madrid, pp. 47-58.
- DE E. de RUGGIERO (1886-(1961)): *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, Roma.
- DI STEFANO MANZELLA, I. (1987): *Mestiere di epigrafista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo*, Roma.
- DIAGO, FR. (1613): *Anales del Reyno de Valencia*, València.

- (ms. in. s. XVII): *Antigüedades de Vivel de las Aguas*. (editat per F. Mateu i Llopis (1948): «Antigüedades de Vivel de las Aguas», *BSCC* 24, pp. 53-64).
- DÍAZ Y DÍAZ, M.C. (1962): *Antología del Latín Vulgar*, Madrid.
- DOMÈNECH, J. S. (1987): «Una aproximació a la Problemàtica de la presència Indoeuropea al Maestrat a la llum de Festus Avienus: Els Bebryces», en *I Congrés d'Història del Maestrat. Vinaròs, dies 24, 25 i 26 de maig de 1985*, Vinaròs, pp. 140-151.
- DOMINGO, L.A. (2001): «La ciudad iberorromana de *Laminium*: evolución y municipalización», *Hispania Antiqua* 25, pp. 151-170.
- DUNCAN-JONES, R. (1974): *The economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, Cambridge.
- DYSON, S.L. (1980-81): «The distribution of roman republican family names in the Iberian Peninsula», *Ancient Society* 11-12, pp. 257-299.
- EIXARCH, J. (1977): «Res publica Leserensis (y II): (Forcall, Castellón)», *Bisgargis* 137, pp. 2-5.
- (1980): «El centenario de la Moleta», *Boletín de la Asociación de Amigos de Morella y su comarca* 4, pp. 10-26.
- (1982): *Aportación a la historia de Forcall*, Tortosa.
- (1994): *Forcall: Trabajos históricos 1966-1993*, Tortosa.
- ELST F. BELTRÁN LLORIS (1980): *Epigrafía Latina de Saguntum y su Territorium*, València.
- ENGSTRÖM, E. (1911): *Carmina Latina Epigraphica post editam collectionem buechelerianam in lucem prolata*, Gotoburgi.
- EpHisp *Épigraphie Hispanique. Problèmes de méthode et d'édition*, París, 1984.
- ERT M. NAVARRO CABALLERO (1994): *La epigrafía romana de Teruel*, Terol.
- ESCOLANO, G. (1610-11): *Decadas de la Historia de la Insigne y coronada Ciudad y Reino de Valencia*, València (reimpres a València, 1972).
- ESPINOSA, U. (1986): *Epigrafía romana de la Rioja*, Logroño.
- ESTEVE, F. (1986): «L'amollonament de la via romana al Pla de l'Arc», *EC* 3, pp. 243-274.
- (1992): «La via romana per les Coves de Vinromà i Vilanova d'Alcolea (Castelló)», *SIP* 89 (*Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*), pp. 597-617.
- (1994): «Els mil·liaris de Traiguera», *Museu del Montsià, Informatiu núm. 26*, pp. 5-6.
- FATÀS, G. (1973): *La Sedetania. Las tierras zaragozanas hasta la fundación de Caesaraugusta*, Saragossa.
- (1977): «Nota para la catalogación de la epigrafía romana de Teruel», *Teruel* 57-58, pp. 23-33.
- FERNÁNDEZ, C. i A. CABALLERO (1986): *La historia de la provincia de Ciudad Real*, Ciudad Real.

- FERNÁNDEZ NIETO, F. J. (1968-69): «Beribraces, edetanos e ilercaones (pueblos preromanos en la actual provincia de Castellón)», *Zephyrus* 19-20, pp. 115-142.
- FERRAGUT, C. (en premsa): «Las “Inscripciones del Reyno de Valencia”, de Lumiares: el manuscrito y su edición por A. Delgado en 1852», en *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, Barcelona 3-8/IX/2002*.
- FERRER JULVE, N. (1876a): «Las ruinas del Forcall. Descubrimiento arqueológico del Maestrazgo. I», *Diario Las Provincias*, 9 de noviembre.
- (1876b): «Las ruinas del Forcall. Descubrimiento arqueológico del Maestrazgo. II», *Diario Las Provincias*, 11 de noviembre.
- (ms. 1876c): *Inscripciones y lápidas de Nuestra Señora del Cid*, AMV, ms. sign. 7291-81, València.
- (ms. 1877): *Lápidas de Jérica*, AMV, sign. 7291-81, València.
- (1883): «Jérica. Sus lápidas y sus fuentes», *Revista de Castellón* 56-58, pp. 120-153.
- (1888): «Visita á las ruinas de Bisgargis», *Almanaque Las Provincias*, València, pp. 266-269.
- (1899): *Recuerdos de Jérica. Resumen histórico, epigráfico e hidrográfico de esta villa*, València.
- FERRER MAESTRO, J. J. (1984-85): «Los Porcios, una familia hispano-romana de Jérica», *EC* 2, pp. 351-357.
- (1985): «El “banquero” hispano-romano de una lápida de Onda», *CEP* 2, pp. 59-60.
- (1986): «Los límites del *conventus iuridicus tarraconensis* y el problema de Bisgargis», *EC* 3, pp. 275-286.
- FERRER MAESTRO, J. J. i R. JÀRREGA (1999): «La romanización y los cambios socio-culturales», *La provincia de Castellón*, Castelló de la Plana.
- FERRERES, J. i D. LLATJÉ (1986): *Traiguera. Historia documentada*, Benicarló.
- FHA A. SCHULTEN i L. PERICOT (1922-1940): *Fontes Hispaniae Antiquae*, vol. I-V, Barcelona.
- FILONARDIANUS (ms. s. XVI): *Codex Filonardianus*, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Bibliotheca Regia Berolinensis, ms. Pict. A 61 P, Berlín.
- FITA, F. (1883 (Sales 1766)): «Antigüedades romanas de Valencia», *BRAH* 3, pp. 51-64.
- (1888): «Noticias», *BRAH* 12, pp. 283-285.
- (1908): «Noticias», *BRAH* 53, p. 436.
- (1909): «Nuevas inscripciones de Carmona y Montán», *BRAH* 55, pp. 273-287.
- (1917): «Noticias», *BRAH* 70, pp. 248-250.
- FLETCHER, D. (1974): «Tres lápidas ibéricas de Canet lo Roig (Castellón)», *BSCC* 50, pp. 138-156.
- FLETCHER, D. i J. ALCÁCER (1955-56): «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *BSCC* 31-32, pp. 316-353 i 136-164.

- FLÓREZ, E. (1752): *España Sagrada, theatro geográfico-histórico de la iglesia de España*, Madrid.
- FORCADA, V. (1979): «Un enigma histórico: Intibilis», *Valencia Atracción* 536, pp. 6-7.
- GALIANA, L. (ms. 1758): *Tractatus de inscriptionibus antiquis*, BUUV, ms. 92, València.
- GALLETIER, E. (1922): *Étude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, París.
- GAMER, G. (1989): *Formen römischer Altäre auf der Hispanischen Halbinsel*, Mainz.
- GAMUNDI, S. i C. SANGÜESA (1991): *Morella: guía del antiguo término*, Morella.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1949): *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid.
- GARCÍA, R., R. IZQUIERDO i J. ONRUBIA (1994): «Carta arqueológica de la provincia de Ciudad Real. Avance de resultados de la primera fase», en *Jornadas de arqueología de Ciudad Real en la Universidad Autónoma de Madrid*, Madrid, pp. 19-39.
- GARCÍA SAMPER, M. (1995): «La mansio de Thiar: Una propuesta de identificación», en *Actas del XXII Congreso nacional de Arqueología*, vol. II, Vigo.
- GENERA, M. i J. M. PÉREZ i SUÑÉ (2002): «Una marca de Lucius Herennius Optatus a Barrugat (Tortosa)», *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 9, pp. 87-94.
- GIMENO PASCUAL, H. (1997): *Historia de la investigación epigráfica en España en los ss. XVI y XVII*, Saragossa.
- GOBERNA VALENCIA, M. V. (1981): «La Sociedad Arqueológica Valenciana», *APL* 16, pp. 575-608.
- GÓMEZ CASAÑ, R. (1986): *La «Historia de Xérica» de Francisco del Vayo. Edición y Estudio*, Sogorb.
- GÓMEZ FONT, X. (1992-1993): «Revisió d'una inscripció de Viver (CIL II 4010)», *Arse* 27, pp. 33-41.
- (2001): «De codicibus librisque antiquis ad res epigraphicas inlustrandas», *Studia Philologica Valentina* 5. *Epigrafies, homenatge a Josep Corell*, pp. 215-233.
- GÓMEZ PALLARÉS, J. (1995): «Cultura literaria en el corpus de CLE Hispaniae hasta época Flavia», en Beltrán Lloris (ed.) 1995, pp. 151-162.
- (2002): *Poesia epigráfica llatina als Països Catalans*, Barcelona.
- GÓMEZ SERRANO, N. (1932): «L'any arqueològic valencià», *Almanaque Las Provincias*, p. 113.
- (1947): «Tres lápidas romanas funerarias, en Begís», *Diario Las Provincias*, 28 de juny.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1979): *Carta arqueológica del Alto Maestrazgo*, València.
- GORROCHATEGUI, J. (1984): *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, Bilbao.
- (1993): «La onomástica aquitana y su relación con la ibérica», en *Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Colonia 1989)*, Salamanca, pp. 609-634.
- GRANDGENT, C. H. (1928): *Introducción al latín vulgar. Traducción y anotación por Francesc de B. Moll*, Madrid.

- GRAU, F. (1994): «Pere Joan Nunyes, epigrafista», en *VIII Congreso Español de Estudios Clásicos (23-28 septiembre del 1991)*, Madrid, pp. 451-458.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, R. (2001): *Poesía latina sepulcral de la Hispania Romana: estudio de los tópicos y sus formulaciones*, València.
- HOLDER, A. (1894-1916): *Alt-Celtischer Sprachschatz*, Leipzig.
- HOYO, J. del (2001-02): «Nuevos bronceos epigráficos hallados en Duratón (Segovia)», *Veleia* 18-19, pp. 479-484.
- HÜBNER, E. (1860-61): «Reiseberichten», *Monatsberichte der Königlich Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1860: 231-241, 324-332, 421-450, 594-643; 1861: 16-113, 377-405, 525-549, 721-837, 938-986.
- HUBSCHMID, J. (1950): «Toponimia prerromana», en *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, t. I, Madrid.
- HUGUET, J. (1916): «Vías romanas en la provincia de Castellón», *Almanaque Las Provincias*, València, pp. 113-118.
- ILAP M. J. CARBONELL, H. J. BORJA i J. PÉREZ (1990): *Inscripciones latinas del Alto Palancia*, Sogorb.
- ILCV E. DIEHL (1925-1931): *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Berlín.
- ILER J. VIVES (1971-72): *Inscripciones latinas de la España romana*, Barcelona.
- INIESTA, A. (1983): «Fibulas Aucissas con inscripción en la región de Murcia», en *XVI Congreso Nacional de Arqueología*, Saragossa, pp. 917-923.
- IQUINO, F. (1982): *Historia de Soneja*, València.
- IRC G. FABRE, M. MAYER i I. RODA (1984-1997): *Inscriptions romaines de Catalogne. Vol. 1 Barcelone (sauf Barcino): Vol. 2 Lérida. Vol. 3 Gérone. Vol. 4 Barcino*, París.
- IRET J. CORELL (X. GÓMEZ, col.). (1996): *Inscripcions romanes d'Edeta i el seu territori*, València.
- IRILADT J. CORELL (X. GÓMEZ i C. FERRAGUT, col.) (1999): *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus territoris*, València.
- IRSAT J. CORELL (X. GÓMEZ, col.) (2002): *Inscripcions romanes del País Valencià: I. Saguntum i el seu territori*, València.
- IRST J. CORELL (X. GÓMEZ i F. GRAU, col.) (1994): *Inscripcions romanes de Saetabis i el seu territori*, València.
- IRV G. PEREIRA (1979): *Inscripciones romanas de Valentia*, València.
- IRVT J. CORELL (X. GÓMEZ i C. FERRAGUT, col.) (1997): *Inscripcions romanes de Valentia i el seu territori*, València.
- JACOB, P. (1985): «Notes sur la toponymie grecque de la côte méditerranéenne de l'Espagne antique», *Ktema* 10, pp. 247-271.
- (1989): «Textes concernant Sagonte», en *Homenatge A. Chabret (1888-1988)*, València, pp. 13-28.
- JÀRREGA, R. (1987): «Les troballes del jaciment del Alto a la Vall d'Almonestir (Alt Palància, Castelló): Notes sobre el comerç del vi itàlic a l'interior del País», en

- I Col·loqui d'Arqueologia romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani. Actes*, Badalona, pp. 95-100.
- (1996a): «El yacimiento romano de El Campillo (Altura): Nuevos datos para el estudio de la romanización en la comarca de El Alto Palancia (Castellón)», *QPAC* 17, pp. 367-381.
 - (1996b): «Las vías de comunicación de época romana en el Alto Palancia (I Parte)», *ICAP* 3, pp. 21-38.
 - (1997): «Las vías de comunicación de época romana en el Alto Palancia (II Parte)», *ICAP* 4, pp. 19-32.
 - (2000a): *El Alto Palancia en la época romana*, Castelló de la Plana.
 - (2000b): «La intervenció política de Juli Cèsar a les comarques de l'Ebre», en *Actes de la XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Morella*, Castelló de la Plana, pp. 71-78.
 - (2002): «El poblamiento ibérico y romano en la vega de Segorbe», *ICAP* 15, pp. 33-56.
 - (2002-03): «Inscripción romana de carácter religioso hallada en el término municipal de Viver (Alto Palancia, Castellón)», *Studia Philologica Valentina* 6, pp. 285-293.
- KAJANTO, I. (1965): *The Latin Cognomina*, Helsinki.
- KIENAST, D. (1996): *Römische Kaisertabelle*, Darmstadt.
- KNAPP, R.C. (1992): *Latin Inscriptions from Central Spain*, Berkeley-Los Angeles-Oxford.
- LABORDE, A. de (1806-20 (=1975)): *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*. (Trad. catalana i apèndix d'Oriol Valls i Subirà. Notes de Josep Massot i Muntaner), Montserrat.
- LASTANOSA, J. de (1645): *Museo de las medallas desconocidas de España que publicó D. Vincencio Juan de Lastanosa en Huesca el año MDCXLV*, BN, ms. 6334, fols. 41-42, Madrid, fols. 130-133.
- LATTIMORE, R. (1942): *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana.
- LE ROUX, P. (1982): *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, París.
- LEDO, A. C. (1992): «Las redes viarias romanas en el *Ager Saguntinus* y el *Ager Edetanus*», *El miliario Extravagante* 36, pp. 2-5.
- (1993): «Un supuesto miliario anepigráfico (Bétera, Valencia) y la vía entre Liria y Sagunto», *Saitabi* 43, pp. 55-66.
 - (1995): «Una vía antigua entre Liria (Valencia) y Barracas (Castellón)», en *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*, Vigo, pp. 213-218.
- LLOBREGAT, A. (1983): «Relectura del Ravenate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano», *Lucentum* 2, pp. 225-242.

- LLOPIS LLOPIS, S. (1947): «Museo de Jérica (Castellón)», *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* 8, pp. 195-198.
- LLORENTE, T. (1887): *Valencia*, Barcelona.
- LÓPEZ BARJA, P. (1994): *Epigrafía Latina*, Santiago de Compostela.
- LÓPEZ DE HARO, R. (1913): «Al lector», próleg a *Historia de Valdepeñas*, d'E.Vasco.
- LOSTAL, J. (1980): *Arqueología del Aragón romano*, Saragossa.
- (1992): *Los miliarios de la provincia Tarraconense*, Saragossa.
- LOZANO VELILLA, A. (1998): *Die griechische Personennamen auf der iberischen Halbinsel*, Heidelberg.
- LUMIARES (ANTONI DE VALCÁRCEL Y PÍO DE SABOYA): (ms. ca. 1800): *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia, la mayor parte inéditas, copiadas de sus originales*, RAH, ms. 4772, Madrid.
- (1852 (ms. ca. 1800)): *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia... ilustradas por D. Antonio Delgado*, Madrid.
- MACIÁN, M. (1984): «Bejís y su patrimonio artístico», *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia* 1, pp. 79-84.
- (1986): «Las lápidas romanas de Bejís», *Acueducto. Periódico de la Asociación de Amigos del Museo de Bejís* 1.
- MADOZ, P. (1845-50): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid.
- MAGALLÓN, M. A. (1978): «Los desplazamientos humanos de época romana en el valle medio del Ebro a través de los documentos epigráficos», *Caesaraugusta* 45-46, pp. 149-170.
- MAIANS, G. (1732): *Epistolarum libri sex, Valentiae Edetanorum*.
- (1779): *Tractatus de hispana progenie vocis Ur*, Madrid.
- MANGAS, J. (1971): *Esclavos y libertos en la España romana*, Madrid.
- (1986): «Die Römische Religion in Hispanien während der Prinzipatszeit», *ANRW* 18.1, pp. 276-344.
- (1996): «Derecho latino y municipalización en la Meseta superior», en E. Ortiz de Urbina y J. Santos (eds.): *Teoría y práctica del ordenamiento municipal en Hispania. Actas del Symposium de Vitoria-Gasteiz (22 a 24 de Noviembre de 1993)*, Vitoria-Gasteiz, pp. 224-237.
- MARCILLET-JAUBERT, J. (1968): *Les inscriptions d'Altava*, Ais de Provença.
- MARÍN, J. (ms. 1755): [*Cartes a Gregori Maians*], AMV, ms. 7265-29, plecs 7869-7870.
- MARINER, S. (1952): *Inscripciones hispanas en verso*, Barcelona.
- (1955): «Nuevas inscripciones latinas en España», *AEA* 28, 197-243.
- (1973): *Inscripciones romanas de Barcelona (Lapidarias y Musivas)*, Barcelona.
- MARTÍ CORONADO, J. (2000): «Historia de la villa de Azuébar», *ICAP* 11, pp. 127-129.
- MARTÍ FERRANDO, L. (1972): «Lápidas romanas de Liria», *APL* 13, pp. 161-197.
- (1986): *Historia de la muy ilustre ciudad de Liria*, Llíria.

- MARTIN, H. (1909): *Notes on the Syntax of the Latin Inscriptions found in Spain*, Baltimore.
- MARTÍN, F. (2001): «Hallada en el castillo una nueva inscripción romana», *El Periódico de Castellón*, 15 de març.
- MARTÍN ARTÍGUEZ, R. (1989): «Inscripciones romanas de Segorbe», *Agua Limpia* 73, Sogorb, pp. 68-72.
- (1999): «Descubren un miliario romano en el camino Chopo-Tebaida», *Mediterráneo*, 16 de juny, Castelló de la Plana.
- MARTÍNEZ AHRENS, J. (1992): «Hallado un yacimiento cuya ubicación corresponde a la Ildum romana», *Diario El País - Comunidad Valenciana*, 27 de juny, p. 2.
- MARTÍNEZ ALOY, J. (1910): «Arqueología valenciana, 1909», *Almanaque Las Provincias*, València, pp. 89-91.
- (1912): «Arqueología valenciana», *Almanaque Las Provincias*, València, p. 219.
- (ca. 1920): *Provincia de Valencia*, en *Geografía General del reino de Valencia*, vol. I, Barcelona.
- MASDEU, J. FR. (1783-1805): *Historia crítica de España y de la cultura española*, Madrid.
- MAYER, M. (1991): «La técnica de producción de falsos epigráficos a través de algunos ejemplos de CIL II», en *Excerpta philologica Antonio Holgado Redondo sacra*, Cadis, pp. 491-499.
- (1994): «El latín de Hispania», en *Actas del VIII Congreso español de estudios clásicos (Madrid, 23 al 28 de Septiembre de 1991)*, Madrid, I, pp. 363-381.
- MAYER, M. i M. GARCÍA SAMPER (1988): «Un miliario romano procedente del Pilar de la Horadada», en *Vías Romanas del Sureste, Coloquio Murcia 23-24 de octubre de 1986*, Murcia, pp. 105-106.
- MELCHOR, E. (1999): «Élites municipales y mecenazgo cívico en la Hispania romana», en F. J. Navarro i J. F. Rodríguez Neila (eds.): *Élites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona, pp. 219-258.
- MIRALLES DE IMPERIAL, A. (1868): *Crónica de la provincia de Castellón de la Plana*, Madrid.
- MLH = J. UNTERMANN (1975-1990): *Monumenta Linguarum Hispaniarum*, Wiesbaden.
- MÓCSY, A. (1962): «Ubique res publica», *Acta Antiqua Academiae scientiarum Hungarica*, 10.4, pp. 367-384.
- MONFORT, A. (1965): *Historia de la Real Villa de Vilafranca del Cid*, Vilafranca del Maestrat.
- MONTERDE, F. (1923): «Lápida curiosa existente en Jérica», *Las Provincias*, 25 de gener.
- MORAÑO, I., J. M. GARCÍA FUERTES i R. CEBRIÁN (1990-1991): «Fíbula del tipo "Aucissa" hallada en el término de Viver (El Alto Palancia)», *CPAC* 15, pp. 473-476.
- MOROTE, J. (1979): «El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio», *Saguntum* 14, pp. 139-164.

- MOROTE, J. i J. APARICIO (2000): «Un nuevo miliario en el trazado de la vía Augusta; la revisión del tramo Dertosa-Sucronem-Ilici», *Arse* 34, pp. 45-55.
- MOTTA, F. (1985): «Apadeva», en E. Campanile (ed.): *Studi Indoeuropei*, Pisa, pp. 331-349.
- MÜLLER, H.J. (1883): *Claudi Ptolemaei Geografia*, I, París.
- MUNDINA, B. (1873): *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*, Castelló de la Plana.
- MUÑIZ, J. G. (1980): *El sistema fiscal en España Romana (República y Alto Imperio)*, Huelva.
- MUÑOZ CATALÀ, A. (1972): «Algunas observaciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón», *APL* 13, pp. 149-160.
- MUÑOZ GARCÍA, T. (1995): *Tradición formular y literaria en los epitafios latinos de la Hispania cristiana*, Vitoria.
- MUSEROS, L. (2002): «Inscripciones romanas del País Valenciano: el manuscrito de Lumieres», *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Fontán*, Madrid-Alcañiz, vol. III.1, pp. 429-435.
- NAVARRO CASTELLÓ, R. (1978): *El Vinalopó y su importancia arqueológica*, Novelda.
- NUNYES, J. (ms. 1565): [*Carta a J. Zurita*], BUB, ms. 94, núm. 12 (M. de Azagra, (1775): *Cartas eruditas de algunos literator españoles*, Madrid, pp. 36-40).
- OLCINA, M. (1993): «Aproximació a l'urbanisme i arquitectura de les ciutats romanes valencianes fins l'Alt Imperi», en *Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano, Valencia - Mayo 1992*, València, pp. 27-38.
- OLIVER FOIX, A. (1985): «La epigrafía Ibérica y Romana como elemento sintomático de influencia cultural. Aportaciones al proceso escriturario en la Edad Antigua», *BSCC* 61, pp. 33-48.
- (1994): *El poblado ibérico del Puig de la Misericordia de Vinaròs*, Vinaròs.
- (1996): *Poblamiento y territorio protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat (Castellón)*, Castelló de la Plana.
- OLIVER FOIX, A. i V. PALOMAR (1980): «Inscripciones ibéricas del Alto Palancia», *CPAC* 7, pp. 119-126.
- ORELLANA, M.A. de (ms. ca. 1800 (ed. 1923)): *Valencia antigua y moderna... precedida de la bibliografía del autor por D. Carlos Corbí y de Orellana*, València.
- ORTIZ DE URBINA, E. (1999): «La *res publica* en las comunidades hispanas a partir de la fórmula epigráfica *omnibus honoribus functus*», en J. González (ed.): *Congreso Internacional «Ciudades privilegiadas en el Occidente romano»*, Sevilla, pp. 127-146.
- OXÉ, A. i H. COMFORT (2000): *Corpus Vāsorū Arretinorū. Second edition, completely revised and enlarged by Philip Kenrick*, Bonn.
- PALLÍ, F. (1985): *La Vía Augusta en Cataluña*, Barcelona.
- PALOMAR LAPESA, M. (1957): *La onomástica personal pre-latina de la antigua Lusitania. Estudio lingüístico*, Salamanca.

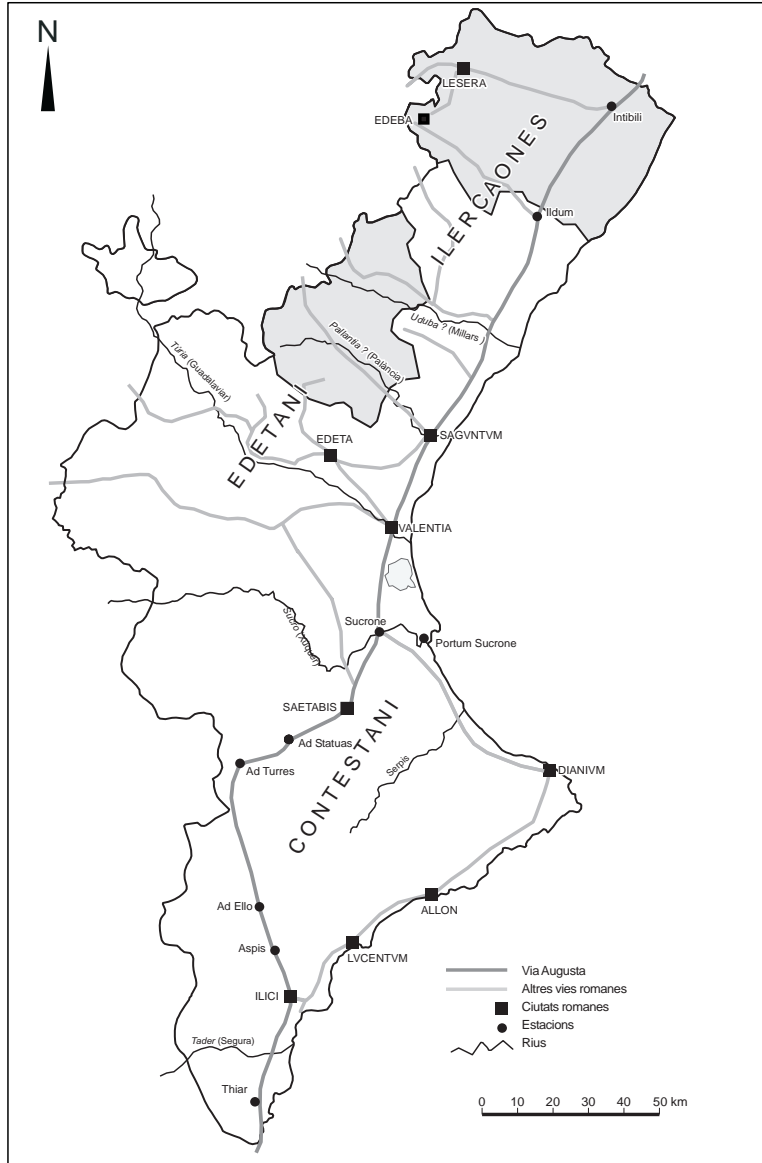
- PALOMAR, V. (1984): «El poblamiento prehistórico del Alto Palancia: estado actual de nuestros conocimientos», *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia* 1, pp. 9-18.
- (1996): «Prehistoria e historia antigua de Bejís», *ICAP* 3, pp. 111-117.
- (1997): «Prehistoria e historia antigua de Viver. Estado actual de nuestros conocimientos», *ICAP* 5, pp. 118-128.
- PANEL, A. X. (ms. ca. 1750): *Colección de inscripciones de España*, BN, ms. 20275, Madrid.
- PAPE, W. i G. E. BENSELER (1959): *Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Nachdruck der dritten Auflage*, Braunschweig.
- PEETERS, (1937): «Le culte de Jupiter en Espagne d'après les inscriptions», *RBPhH* 17, pp. 853-856.
- PELLETIER, A. (1986): «Sagontins et Turdétans à la veille de la deuxième Guerre Punique», *Hommage à Robert Étienne. Extrait de la Revue des Études Anciennes* 88, pp. 307-315.
- PÉREZ VILATELA, L. (1990): «El antiguo nombre del Mijares: estado de la cuestión», *BSCC* 22, pp. 67-75.
- (1994): *Estudios de toponimia antigua castellonense*, València.
- PIR² E. GROAG, A. STEIN i I. PETERSEN (1933-1987): *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III*, vols. I-IV, Berlín.
- PLA BALLESTER, E. (1966): «Actividades del SIP: La Moleta dels Frares», *APL* 11, pp. 282-283.
- (1968): «La Moleta», en *Programa de los festejos... (Forcall, 14, 15, 16, 17 de septiembre de 1968)*, Forcall.
- PONZ, A. (1772-1794): *Viage de España*, Madrid.
- PORCAR, J. (1935): «Construcció romana de la Senda de la Palla», *BSCC* 16, pp. 229-235.
- PUERTA, C., i A. U. STYLOW (1985): «Inscripciones romanas del sureste de la provincia de Córdoba», *Gerión* 3, pp. 317-346.
- PRADES, J. (1596): *Historia de la adoración de las Santas Imágenes, y de la Imagen de la Fuente de la Salud*, València.
- PUIG i CADAFALCH, J. (1934): *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona, 2a ed.
- RIBELLES, B. (ms. a, in. s. XIX): *Colección de lápidas y antigüedades romanas de la ciudad y reyno de Valencia*, Arxiu dels PP. Dominicans, ms. 17, València.
- (ms. c, in. s. XIX): *Documentos varios*, Arxiu dels PP. Dominicans, ms. 81, València.
- (ms. d, in. s. XIX): *Diversos*, Arxiu dels PP. Dominicans, ms. 83, València.
- RICO, C. (1995): «Índex de les marques epigràfiques sobre *tegulae* romanes de Catalunya i el País Valencià (antiga *Tarraconensis*)», *Saguntum* 28, pp. 197-215.
- RÍOS, J. (1759): *A los Edetanos o hijos de Liria*, València.
- (ms. ca. 1760): *[Escritos del Dr. Joseph Ríos, rector de Cullera]*, BUV, ms. 193, València.

- RIPOLLÈS, P.P. (1976): «Sinopsis de epigrafia latina castellanense», *CPAC* 3, pp. 229-277.
- RIT G. ALFÖLDY (1975): *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002): «Problemas y cuestiones metodológicas en la identificación de los compuestos de tipo onomástico de la lengua íbera», *Arse* 36, pp. 15-50.
- ROLDÁN, J.M. (1974): *Hispania y el ejército romano. Contribución a la Historia social de la España antigua*, Salamanca.
- (1975): *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Valladolid-Granada.
- ROSAS, M. (1987): «Les troballes arqueològiques de Traiguera. Aportació a l'estudi de la Romanització al Baix Maestrat», en *I Congrés de Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 153-165.
- (1995): «El jaciment de les Carrasques (La Jana, Castelló) i la localització de la mansio d'Intibili», *Saguntum* 29, pp. 241-245.
- ROSCHER, W.H. (1884-1937 (= 1977)): *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Hildesheim.
- ROSELLÓ, G. (ms. ca. 1716): *De Archipresbyteratu Morella*, Arxiu Historicoeclesiàstic de Morella, Morella.
- ROSSELLÓ, V. (1992): «Les vies romanes al País Valencià, il·lusions i certeses», SIP 89 (*Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*), pp. 619-637.
- ROVIRA, S. (1990): «La fibula de tipo Aucissa: Análisis tecnológico de algunos ejemplares hispánicos», *CuPAUAM* 17, pp. 137-141.
- RUBIO, J. (1959): «Españoles por los caminos del imperio romano. (Estudios epigráfico-onomásticos en torno a Reburus y Reburinus)», *Cuadernos de Historia de España* 29-30, pp. 5-123.
- RUESTES, C. (2001): *L'espai públic a les ciutats romanes del conventus Tarraconensis: els fòrums*, Bellaterra.
- RULL, B. (1943): *Noticario histórico de Onda*, Alzira.
- SALES, A. (ms. 1753): [*Carta de J. Crespo a A. Sales, de 15 de novembre*], Biblioteca Maiansiana, Col·legi del Corpus Christi, vol. 689, València.
- (ms. 1757): [*Fitxa solta*], Biblioteca Maiansiana, Col·legi del Corpus Christi, ms. 689, València.
- (ms. ca. 1750): [*Fragments manuscrits*]. Biblioteca Maiansiana, Col·legi del Corpus Christi, ms. 688, València.
- (1766 (=Fita 1883)): *Declaración de una columna del emperador Hadriano descubierta en la vega de Valencia. Su autor, Agustin Sales ...*, València.
- (ms. 1766): *Crítica del Papel del Dr. Josef Ríos, rector de Cullera sobre el Hadriano, que otro explicó*, en Ribelles, ms. c in. s. XIX, pp. 119-132.
- SALETE, M. de la (1973): «Analise de tres fibulas de especial interesse», en *XII Congreso Nacional de Arqueología. Jaén 1971*, Saragossa, pp. 363-368.

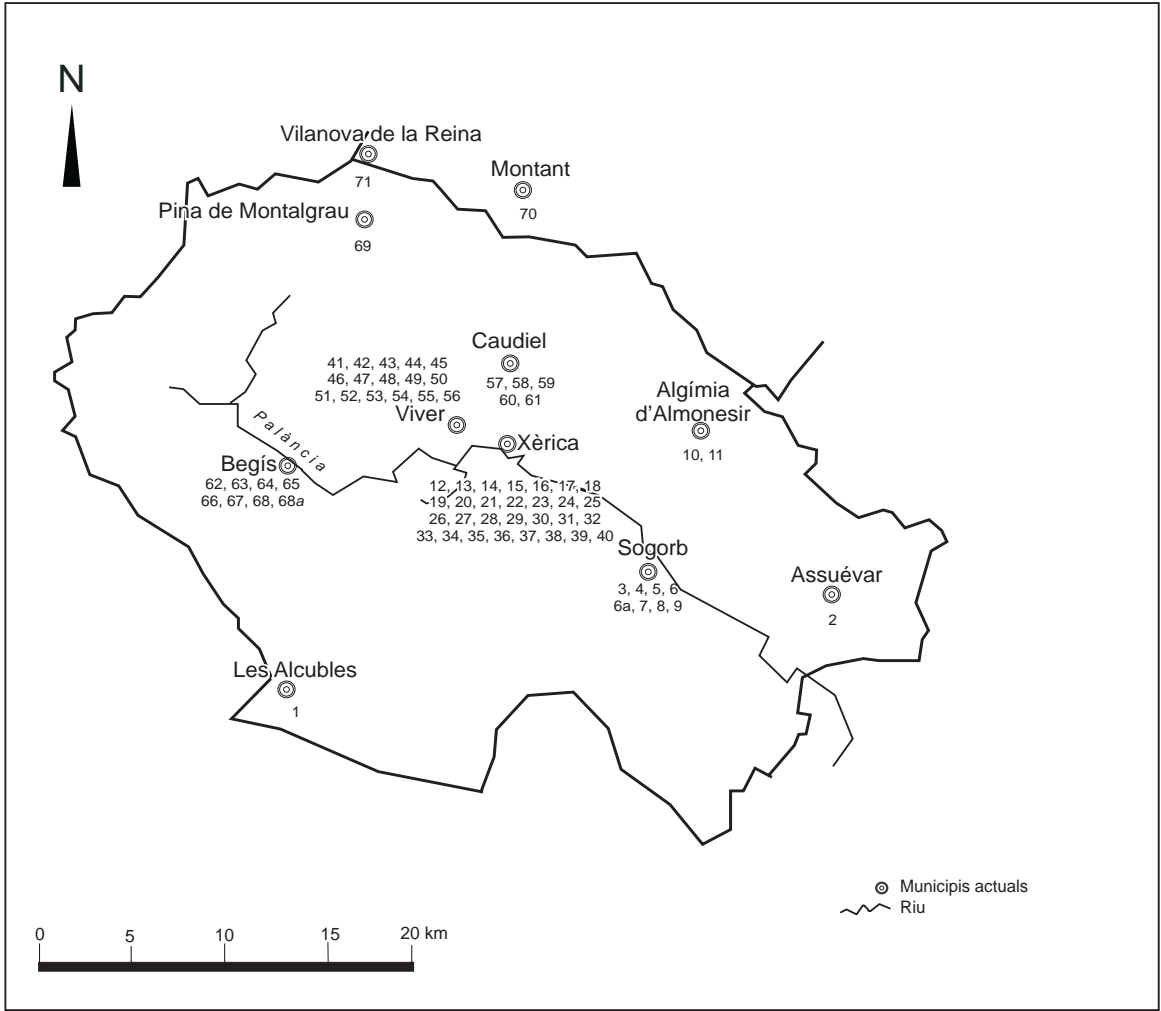
- SALVADOR Y BENEDICTO, J. (1890): *Apuntes para la historia de la Iglesuela y de su ermita dedicada a Nuestra Señora del Cid*, València (reimpres a València, 1953).
- SALOMIES, O. (1987): *Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namengebung*, Helsinki.
- SANCHIS SIVERA, J. (1913): *La Iglesia Parroquial de Santo Tomás de Valencia*, València.
 — (1920): *La diócesis valentina. Estudios históricos*, València.
- SANCHO, L. (1978): «Los “conventus iuridici” en la Hispania romana», *Caesaraugusta* 45-46, pp. 171-194.
- SARTHOU CARRERES, C. (ca. 1913): «Provincia de Castellón», en *Geografía General del Reino de Valencia*, Barcelona.
- SCHILLINGER-HÄFELE, U. (1986): *Consules. Augusti. Caesares. Datierung von römischen Inschriften und Münzen*, Aalen.
- SCHLÜTER, E. (1998): *Hispanische Grabstelen der Kaiserzeit. Eine Studie zur Typologie, Ikonographie und Chronologie. Hamburger Beiträge zur Archäologie - Werkstattreihe - Band 2*, Hamburg.
- SCHULTEN, A. (1955-1957): *Iberische Landeskunde. Geographie des Antiken Spanien*, Strasbourg-Kehl.
 — (1963): *Geografía y etnografía de la Península Ibérica*, Madrid.
- SCHULZE, W. (1904): *Zur Geschichte Lateinischer Eigennamen* (edició anastàtica, amb correccions, per O. Salomies, Zürich-Hildesheim, 1991), Berlín.
- SEGUÍ, J. J. (1991): «Las familias de Valentia durante el alto Imperio romano (I)», *Saitabi* 41, pp. 167-187.
- SEGURA Y BARREDA, J. (1868): *Morella y sus aldeas*, Morella.
- SENENT, J. J. (1923): «Del riu Cènia al Millars. —La Vía Romana», *AIEC* 6, pp. 723-725.
- SENTENACH, N. (1921): «Segóbriga», *MJSEA*, pp. 1-22.
- SERRA RÀFOLS, N. (1966): «Un famoso Arqueólogo informa sobre la Moleta de Forcall», *Programa de Festes del Forcall*, pp. 27-30.
- SILGO, L. (1994): *Léxico ibérico*, València.
- SILLIÈRES, P. (1976): «Un grupo de cuatro miliarios en la Cerradura (Pegalajar, Jaén)», *Boletín del Instituto de Estudios Gienenses* 90, pp. 55-69 i lám.
 — (1977): «Le ‘camino de Anibal’, Itinéraire des gobelets de Vicarello, de Castulo à Saetabis», *Mélanges de la Casa de Velazquez* 13, pp. 31-83.
 — (1984): «Les miliaires du sud de la Péninsule Ibérique», *EpHisp.* 270-281, 293.
 — (1990): *Les voies de communication de l’Hispanie Méridionale*, París.
- SOLIN, H. (1982): *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Berlín-Nova York.
 — «Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt. Eine ethnisch-demographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Zustände», *ANRW* II 29.2, pp. 1222-1249.
- SOLIN, H. i O. SALOMIES (1994): *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum. Editio nova*, Hildesheim.

- TARRADELL, M. (1973): «Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponimia», *PLAV* 9, pp. 89-98.
- TARRADELL, M. i G. MARTÍN (1970): *Els Antigons-Lucentum. Una ciudad romana en el casco urbano de Alicante*, València.
- TORREJÓN, C. (1999): «Hallado el primer miliario romano en el Alto Palancia en la ampliación de un camino», *Levante*, 16 de juny, p. 88.
- TORRES, J. (1956): «Hallazgo de una inscripción romana en Chilches», *Las Provincias*, 19 d'agost.
- TOVAR, A. (1989): *Iberische Landeskunde*, Baden-Baden.
- TRAGGIA, J. (1792): *Aparato a la Historia eclesiástica de Aragón*, Madrid, 2 vols.
- ULLOA, P. (1999): «Nuevo miliario de la vía Augusta hallado en Castellón», *QPAC* 20, pp. 209-220.
- ULLOA, P. i E. GRANGEL (1996): «Ildum, mansio romana junto a la Vía Augusta (la Vilanova d'Alcolea, Castellón): Campaña de excavación arqueológica de 1992», *QPAC* 17, pp. 349-363.
- UNTERMANN, J. (1965): *Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania Antiqua*, Madrid.
- (1992): «Los etnónimos de la Hispania antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica», *Complutum* 2-3, pp. 19-33.
- UROZ SÁEZ, J. (1983): *La regio Edetania en la época ibérica*, Alacant.
- VÄÄNÄNEN, V. (1968): *Introducción al Latín vulgar*, Madrid.
- VALLEJO, I. (1946): «Sobre la Octogesa de César», *Emerita* 14, pp. 259-272.
- VAYO, F. del (ms. 1576): *vegeu* Gómez Casañ (1986).
- VASCO GALLEGO, E. (1909): «Edeba, ciudad Oretana», *BRAH* 54, pp. 485-488.
- (1913): «Historia de Valdepeñas, conferencia», *Vida manchega. Revista semanal ilustrada*. Ciudad Real, 13 de febrer. [Publicada por entregas en el periódico *El Indígena*, Valdepeñas, 1923.]
- VÁZQUEZ HOYS, A. (1983-84): «El culto a Júpiter en Hispania», *Cuadernos de Filología Clásica* 18, pp. 83-215.
- VEGA, M. (1968): «Una visita al Museo Arqueológico de Jérica», *Arse* 10, pp. 11-15.
- VELÁZQUEZ, J. L. (ms. 1753-1754): *Colección de inscripciones (principalmente de Andalucía) copiadas para el uso de Fr. Henrique Flórez*, RAH, ms. 9/6118, Madrid.
- VENTURA, A. (1972): «Toponimia de la provincia de Teruel», *Teruel* 48, pp. 221-245.
- (1975): «Las inscripciones romanas de la provincia de Teruel», *Teruel* 54, pp. 211-253.
- VILLANUEVA, N. (1803-1852): *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid.
- VILLAR, F. (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana*, Salamanca.
- WIEGELS, R. (1985): *Die Tribusinschriften des römischen Hispanien. Ein Katalog*, Berlín.
- WINGO, E. O. (1972): *Latin punctuation in the Classical Age*, París.
- XIMENO, V. (1747): *Escritores del reino de Valencia*, València (ed. facsímil de 1980), València.

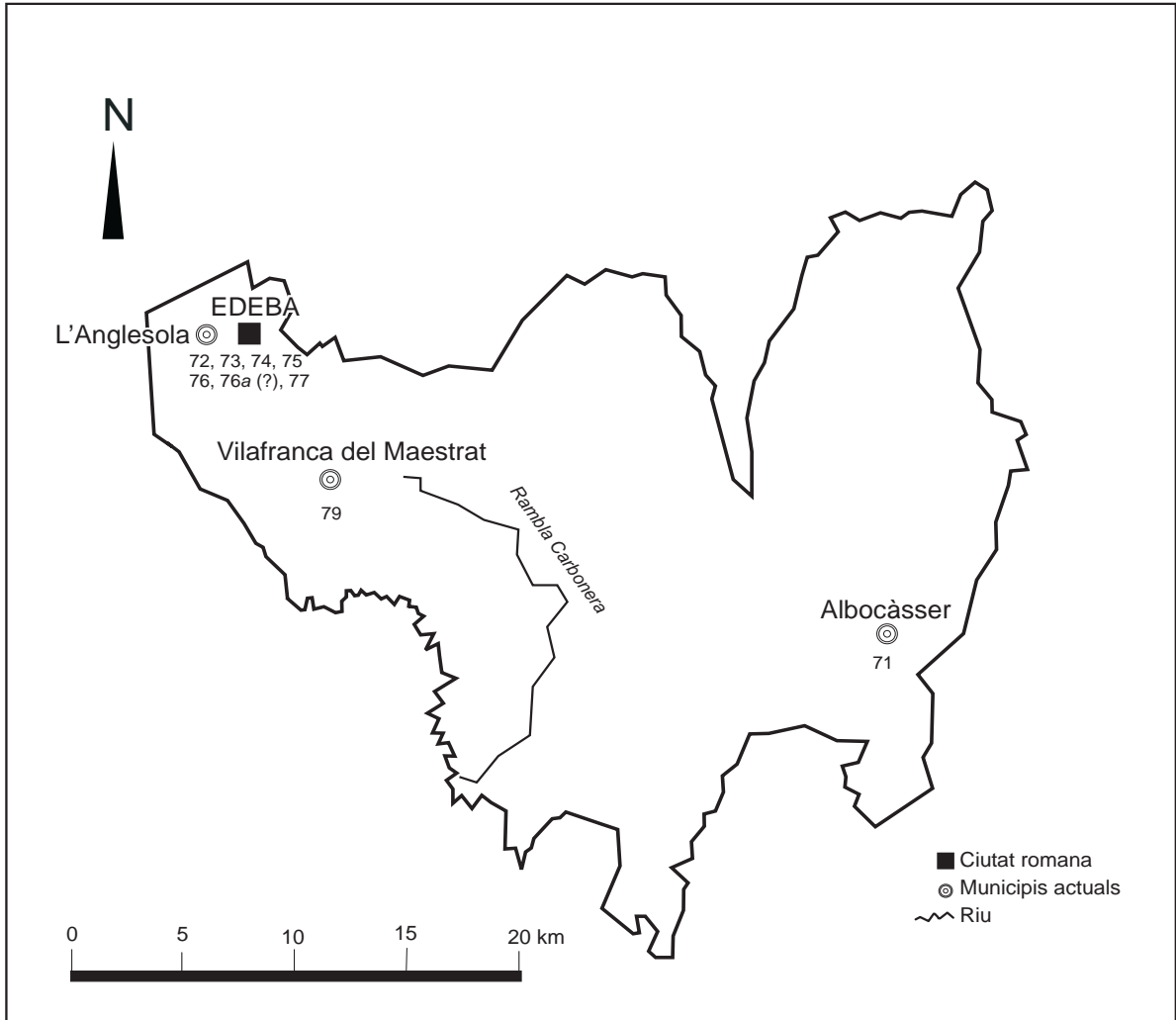
MAPES

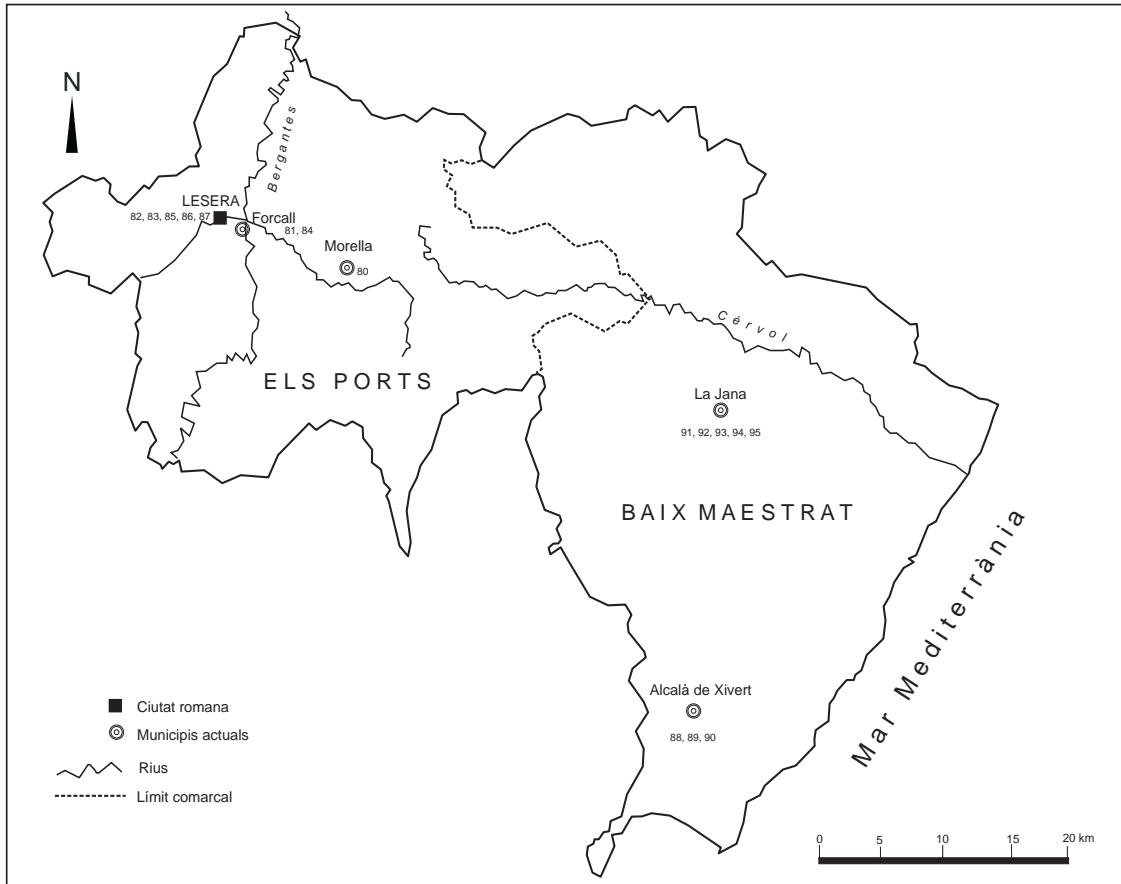
Mapa 1. Àrea estudiada.

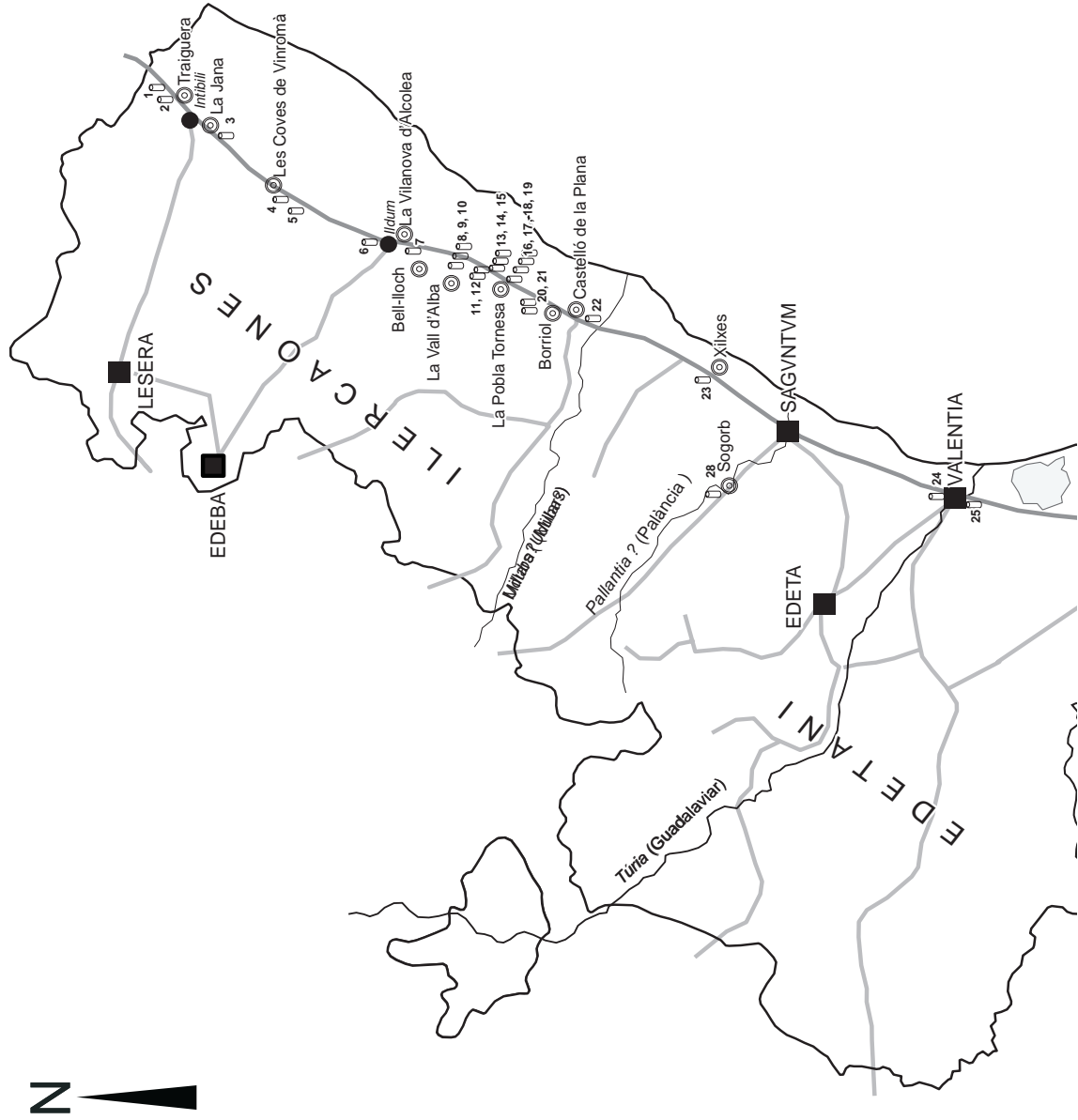
Mapa 2. Inscripcions de L'Alt Palància.

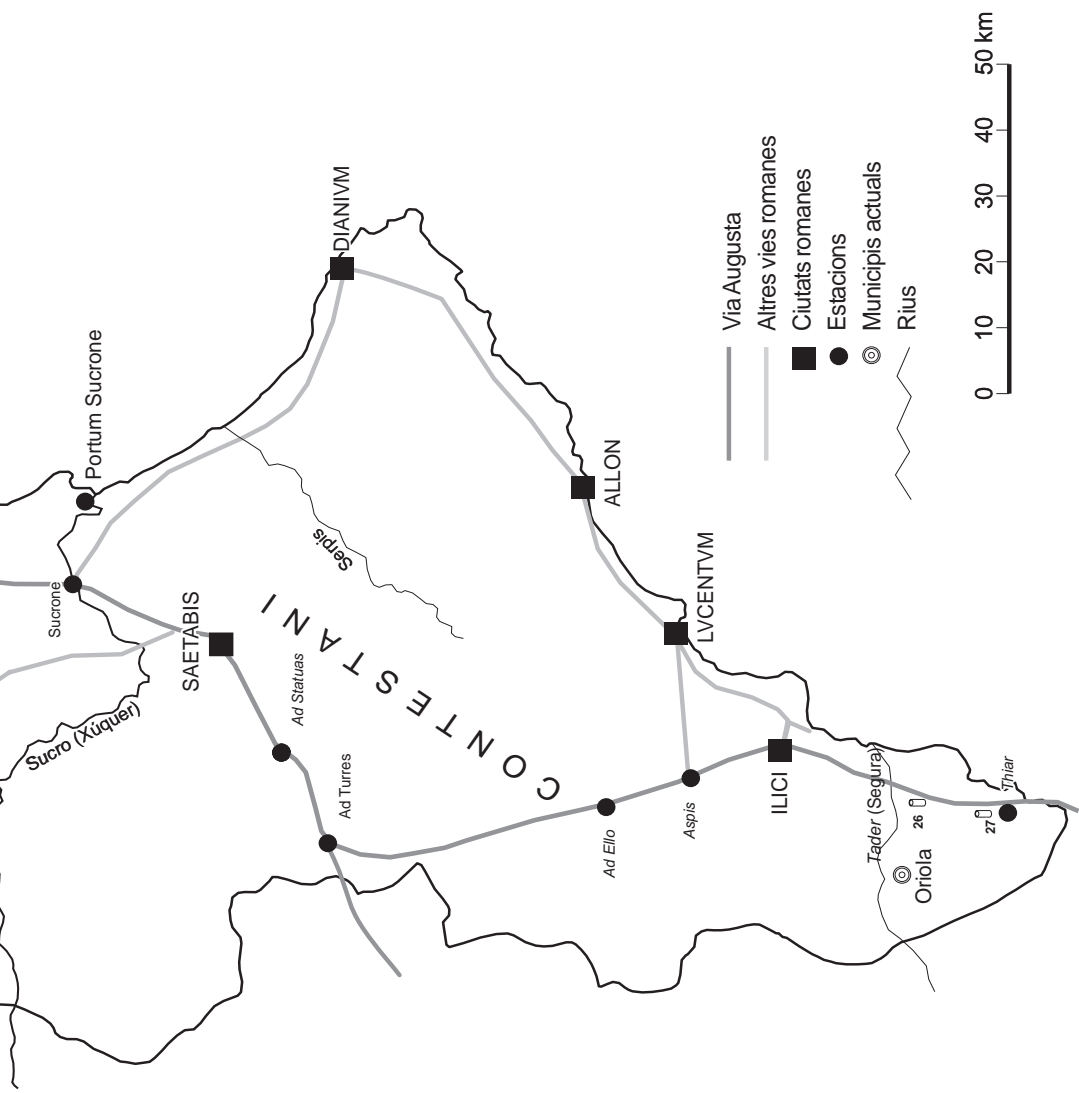
Mapa 3. Inscripcions d'Edeba i el seu territori.

Mapa 4. Inscripcions de *Lesera* i el seu territori.

Mapa 5. Vies romanes i m

mil·liaris del País Valencià.

Índex General

PRÒLEG	9
A. LES INSCRIPCIONS ROMANES DE L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA I ELS SEUS TERRITORIS	17
<i>Introducció</i>	19
Límits i contingut del corpus	19
Història de l'epigrafia de l'àrea	20
Estructura del corpus i presentació de les inscripcions	23
Agraïments	25
Signes diacrítics	26
Sigles i abreviatures	27
CATÀLEG	29
1. L'ALT PALÀNCIA	31
<i>Alcubles</i>	38
<i>Assuévar</i>	39
<i>Sogorb</i>	40
<i>Algímia d'Almonesir</i>	50
<i>Xèrica</i>	53
<i>Viver</i>	89
<i>Caudiel</i>	111
<i>Begís</i>	116
<i>Pina de Montalgrau</i>	126
<i>Montant</i>	128
<i>Vilanova de la Reina</i>	131
2. EDEBA I EL SEU TERRITORI	133
<i>L'Anglesola</i>	141
L'ALT MAESTRAT	150
<i>Albocàsser</i>	150
<i>Vilafranca del Maestrat</i>	152
3. LESERA I EL SEU TERRITORI	153
ELS PORTS	153
<i>Morella</i>	157
<i>El Forcall</i>	162

EL BAIX MAESTRAT	169
<i>Alcalà de Xivert</i>	169
<i>La Jana</i>	174
Referències sobre inscripcions	181
Inscripcions falses i no romanes	182
Conclusió	189
B. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ	197
<i>Introducció</i>	199
CATÀLEG	207
<i>Traiguera</i>	209
<i>La Jana</i>	212
<i>Les Coves de Vinromà</i>	214
<i>La Vilanova d'Alcolea</i>	217
<i>Bell-lloch</i>	219
<i>La Vall d'Alba</i>	219
<i>La Pobla Tòrnese</i>	221
<i>Borriol</i>	229
<i>Castelló de la Plana</i>	235
<i>Xilxes</i>	236
<i>València</i>	238
<i>Oriola</i>	242
<i>Sogorb</i>	244
Referències sobre mil·liaris	247
Mil·liaris dubtosos	249
ÍNDEXS EPIGRÀFICS	251
A. L'ALT PALÀNCIA, EDEBA, LESERA I ELS SEUS TERRITORIS	253
I. Nomina	253
II. Cognomina	254
III. Imperatores	256
IV. Res militaris	256
V. Dii deaeque et res sacrae	257
VI. Tribus	257
VII. Geographica	257
VIII. Res municipalis	257

IX. Carmina	257
X. Litterae singulares notabiliores et aliae res epigraphicae	257
XI. Grammatica quaedam	259
XII. Notabilia varia	260
B. ELS MIL·LIARIS DEL PAÍS VALENCIÀ	261
I. Imperatores	261
II. Notitiae viariae	261
ALTRES ÍNDEXS	263
1. Indexació de les inscripcions	263
2. Llocs de troballa	265
3. Llocs de conservació	267
FONTS LITERÀRIES	269
TAULES DE CONCORDANCES	271
PROCEDÈNCIA DE LES FOTOGRAFIES	279
BIBLIOGRAFIA	281
MAPES	301

*P*ublicat

en gener de 2005

per la Universitat de València

